

UNIVERSITY OF TRAVANCORE

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES

No 172.

BHOJANAKUTUHALA

OF

RAGHUNĀTHA

(PART I)

PUBLISHED BY

ŚŪRANĀD KUNJAN PILLAI

M. A. (ENG.); M. A. (SANS.); M. A. (MAL)

Honorary Director, University Manuscripts Library

TRIVANDRUM

!!! Rights Reserved

PRINTED BY
THE S. G. P. AT THE GOVERNMENT CENTRAL PRESS,
TRIVANDRUM

1956

श्रीरघुनाथविरचितं

भोजनकुतूहलम्

श्रीरघुनाथविरचितं

भोजनकुतूहलम्

(प्रथमो भागः)

प्रकाशकः

श्रीरघुनाथ कृष्णन् पिल्ल एं. ए

पौरस्त्यप्रबन्धप्रकाशनकार्यालयपुष्पम् ।

अनन्वयपत्रम्-

संस्थाभिस्तु प्रथमव्याख्ये तदप्यस्ये

अस्मिन् प्रकाशितम् ।

[अन्ये भागे उपलब्धम्]

PREFACE

Bhōjana Kutūhala, the present publication, is a work of very great value, both as a treatise on dietetics and as a work bearing on some aspects of Āyurveda. It contains invaluable information about several articles of food, and incidentally the diet that was prevalent during the period, *viz* 17th century. A perusal of the contents of the book will convince any one of the importance of this work.

Its author is Raghunātha Gaṇeśa Navahasta, a Mahrāṭṭa scholar who flourished in the 17th century A. D. He was a friend of saint Rāmdās and enjoyed the patronage of Queen Dīpa Bai, wife of Ekoji Bhoose of Tanjore. A few facts about his life and works are given in the succeeding Note

We have in our collection two manuscripts (Nos. P I No 1020 and 1021) of the treatise, and in view of the importance of the work, we took up the responsibility to bring out an edition. In editing the work we have taken advantage of collating our manuscripts with the manuscripts of the Sarasvatimahāl Library, Tanjore, and the Research Institute, Poona.

Our thanks are due to the authorities of the Sarasvatimahāl Library, Tanjore and Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. We are grateful to Prof. P. K. Gode of the Research Institute, Poona, for his good offices in securing a manuscript. We have also been greatly benefited by his contributions on Raghunātha in the issues of the Journal of the University of Bombay, September 1491, September 1944 etc. The late Pandit R. Ananthāchar and Sri M. Madhavan Unni of this Library attended to the scrutiny of the manuscript

The succeeding volumes of the work will be published without delay.

The present edition is based on the following manuscripts

- P 1. Palm leaf MS No 1020 written in Grantha script belonging to the Maharaja's Palace Library, Trivandrum.
- P 2. Palm leaf MS. No. 1021 in Grantha characters from the same source
- T 1. A paper MS. in Devanagari character supplied by the Sarasvatimahar Library, Tanjore.
- T 2. A paper MS. in Devanagari character procured from the same source containing a statement that the MS. belonged to Maharaja Tulaja Bhonsle
- B h. A paper MS in Devanagari script procured from the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona
- J 1. A paper MS. in the possession of Sri Babu Saheb Sankar Rao Jagtap of Kolhapur, containing a statement that the MS. belonged to Samiji Nayak Punde. This MS. was procured through the kind offices of Prof. P. K. Gode, who has proved this to have been written sometime between 1650 and 1685 A. D

University MSS Library, SURANAD KUNJAN PILLAI,
Trivandrum, 1-5-1955. *Honorary Director.*

A NOTE ON BHŌJANAKUTŪHALA

The Bhōjanakutūhala is a rare and valuable work compiled from various sources by Sri Raghunātha Sūri. The name Bhōjanakutūhala (curiosity for food) is appropriate for this work, as it deals with the characteristics, method of preparation, purification etc. of the dietetic materials. The work is in three parts, the present publication being the first part. This part deals with the properties of the different food materials (such as grains like wheat and paddy, liquids like milk and curd), the methods of preparing different dishes, and their digestive effects. In the two succeeding parts are discussed the subjects of edibles and non-edibles, purification of food etc.

The work draws its material from old treatises like Suśruta, Bhāvaprakāśa, Manusmṛti and Vātsyāyana Sūtra. This has been stated by the author himself in the following verses:

“ इत्थं विमथ्य गुणपाठमुधाम्बुराशिं
लब्ध्वा परामृतरसं सुरसं च तस्मात् ।
निरमायि भोजनकुतूहल्मीश्वराणां
तोषाय तेन परितुष्यतु शेषशायी ॥
इति विविधनिबन्धाब्धीनगाघान् विगाह्य
प्रबलगुरुसमीक्षानौकया निर्विशेषम् ।
रुचिरतरल्लामग्राममासाद्य तत्तद्-
विहितविधि विधेयं सम्भृतं भूतयेऽस्तु ॥”

From the colophon इति श्रीमद्विद्वद्वन्धपादारविन्दश्रीमदनन्त-
देवोदयस्य श्रीरघुनाथविदुषः कृतौ भोजनकुतूहले द्रव्यगुणागुणकथनं नाम
प्रथमः परिच्छेदः, and from the śloka:

संसेविता न गुरवस्तरवश्च दृष्टा
येर्न क्षितौ जनपदेषु च तेषु तेषु ।

भैषज्यतन्त्रमपि नैव कृतं स्वतन्त्रं

तेषां कृतेऽपि च कृतं रघुनाथनाम्ना ॥

etc., we know that the author of the work is Raghunātha Sūri. From the colophon of another work of this author by name Prayogarātnabhūṣa 'इति श्रीमद्भरिहरमहात्मजरघुनाथमुतगणेश-भट्टतनुज देवीयरघुनाथोक्तीकृतौ श्रौतप्रयोगरत्नमूपायां पुण्याह-वाचनादिपिण्डापितृयज्ञान्तो रत्नगुच्छः', it is seen that this Raghunātha was the son of Ganesābhata, grandson of Raghunātha and great-grandson of Harihara Bhatta, though there is a lacuna between गणेशभट्टतनुज and रघुनाथोक्ती in the manuscript. There are several statements in the works of the author to the effect that he belonged to Anantadeva, for *eg.* अनन्तदेवीय, अनन्तदेवोदय, अनन्तदेवदयोदय, अनन्तदेवदयात्मज. These, especially अनन्तदेवदयात्मज would seem to indicate that the author's father was Anantadeva. But this is in contradiction to the statement noticed above. Moreover, Anantadeva is frequently spoken of by the author as his Guru and the son of Apadeva and grandson of Anantadeva. Anantadeva therefore, cannot be the author's father; he was in all possibility his Guru, and the statements may be taken as indicative of his extreme regard for him.

From certain letters of Saint Rāmdas addressed to Raghunātha we know that he belonged to the Vasiṣṭha

'अवादीत्यमनन्तेन गुरुणा करुणाब्धिना ।'

'इति श्रीमत्सकलभूमण्डलमण्डनायमानश्रीमदनन्तदेवात्मज-श्रीमदापवेव-तत्सुत-श्रीमदनन्तदेवदयोदयस्य रघुनाथविदुषः कृतौ धर्माभूतमहोदधिनिबन्धने गोदानविधिः''

इति श्रीमद्भारिधेलावलथितेलावलथवर्ति-विद्वन्मण्डलीमण्डनायमान-श्रीमदन-न्तदेवोदयस्य रघुनाथविदुषः कृतौ प्रायश्चित्तकृतृह ले' etc.

Vide P. K. Gode's paper 'The identification of Raghunātha' in the Journal of the Sarasvatimahā Library, Tanjore. (Vol. III, No. 1.)

gōtra and to the Karhade sect among the Mahrāṭtas. His family surname was 'Navahasta' (corrupted in popular tongue as Navatha and Navathye) as can be gathered from the colophons in some of his works like इति

चातुर्मास्यप्रयोगो रघुनाथनवहस्तकृतः and नवहस्तरघुनाथभट्टविरचित-
 प्रायश्चित्तप्रकरणं समाप्तम् । In his Prāyaścittakutūhala, Raghunātha speaks of God Viṣṇu as his family deity:

अनेन प्रीयतां देवा भगवान् कमलापतिः ।

श्रीभदनन्तः पूर्वेषामस्माकं कुलदैवतम् ॥

Raghunātha's teacher Anantadeva whose genealogy we noticed above is believed to have lived between 1625 and 1675 A. D. He was a versatile scholar and prolific writer and was a descendant of the great Mahrāṭta Saint Ekanātha. His father Āpadeva was the famous author of the Mīmāṃsānyāyaprakāśa.

Raghunātha was intimately associated with the Mahrāṭta Saint Rāmdas, the preceptor of Śivāji the Great. He was for a long time put in charge of the temple of Raghupati, built by the Saint at Chafol on the Man, a tributary of the river Kṛṣṇā

The author appears to have settled at Tanjore when a Mahrāṭta kingdom was established there in 1678 by Ekoji, for in some of his Mahrāṭti works like the Narakavarṇana he speaks of Dīpāmbikā, Queen of Ekoji as his patroness

Besides the Bhojanakutūhala Raghunātha has written several other works in Sanskrit and Mahrāṭṭi. Among the Sanskrit works may be mentioned the following: —

1. Sāhityakutūhala — a work on Citrakāvya mentioned in the Narakavarṇana of the author, but no MS is known.

2. Prāyaścittakutūhala — on expiatory rites.
3. Janārdanamahodaya — a manual on Vaiṣṇava ritual and worship.
4. Dharmāmṛtamahodadhī — an extensive compilation on religious and social law and customs.
5. Kāśimīmānsa — No MS. is known.
6. Prayogaratnabhūṣā — an exhaustive work on Vedic ritual.
7. Cāturmāsyaprayoga — on the Vedic ritual pertaining to the Caturmāsyā sacrifices.

Among the Mahrāṭṭī works may be mentioned the following:—

1. Narakavarṇana
2. Govardhanoddhāraṇa
3. Strīdharma

In the Narakavarṇana mention is made of all the works except Prayogaratnabhūṣā and Caturmāsyaprayoga. These two as also some of the other works are mentioned by the author in certain other works like the Prāyaścittakutūhala *

* “अतश्च न शाकव्रतादीं द्रव्यमाद्यत्यागः इत्यस्मत्कृतजनार्दनमहोदये विस्तरेण प्रपञ्चितम् ।” (भोजनकुतूहलम्)

“एवं भोजनविषये विशेषप्रायश्चित्तानि विशेषतो भोजनकुतूहले निरूपितान्य-
स्माभिस्तत एवावगन्तव्यानि प्रन्थगौरवमयाञ्च निरूपितानि ।

“तस्याः प्रयोगः प्रातःकाले दर्शपूर्णमासयोरनारम्भनिमित्तं क्रियमाणविभ्रष्टे-
ष्टयर्थम् अन्वारम्भणीयेष्टया यक्ष्य इति सहस्रत्यास्मत्कृतप्रयोगरत्नशुभायां
दर्शपूर्णमासप्रकरणे गोचर इति नेह पुनर्लिखितः”

पक्षहोमविधिश्चास्मत्कृतहोमप्रयोगे द्रष्टव्यः । Homaprayoga may probably
be the Caturmāsyaprayoga.

(प्रायश्चित्तकुतूहलम्)

For MS. of the works of Raghunātha vide 'Raghunātha and his works in the Journal of the Bombay University. (Vol. x. 1941)

• A manuscript of Prayogarātnabhūṣa dated Śaka 1600 (1678 A. D.) is stated to be available in the Oriental Institute, Baroda. • Prof. Gode speaks of a manuscript of Bhojanakutūhala produced about 1682.* This gives some clue to fix his period. Ekoji, the husband of his patroness Dīpa Bai reigned between 1676 and 1683. The Dharmamrtamahodadhi contains a chronogram giving the date of its composition to be Śaka 1623 (1701 A. D.). † The literary activity of Raghunātha may therefore be assigned to the period 1650 to 1725 A. D.

University MSS Library,
Trivandrum.

K. S. MAHADEVA SASTRI,
Curator.

* Contemporary MS. of Bhojanakutūhala by P. K. Gode in the Bombay University Journal Volume XIII.

† बहियुग्मरसचन्द्र(१६२३)सम्मिंते शालिवाहनशके वृषाहये ।
वत्सरे तपसि कुम्भगे सौ शूलिनः प्रियतिथौ महाव्रते ।
साम्बमीशमधिपूज्य तत्पदे नाकसुमाञ्जलिरसौ समर्पितः ।
तेन तुप्यतु स भक्तवत्सलः कोसलाधिपमुतासुतो हरिः ।

पुंस्त्रयाद्युपजीवनं भोगः जीवमाधनं, 'त्रोषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः ।'
इति श्रुतेः ।

तच्च तावन्निधा ज्ञेयं शूक्राशिम्वीनृणाह्वयम् ।^१

ब्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्

तच्छूकधान्यमथ मुद्गरमकुष्ठकांदि ।

शिम्वीनिगूढमिते तत् प्रवदन्ति शिम्वी-

धान्यं नृणोद्भवमथो तृणधान्यमाहुः ॥

इति । सत्र—

शूकोद्भवं लघु बलातिशयप्रदायि

मेध्यं त्रिदोषशमनं रुचिर्वीर्यकारि ।

शिम्वीभवं गुरु हिमं च विबन्धकारि

तद्वातलं तु शिशिरं तृणधान्यमाहुः ॥

गुरु दुर्जरम् । उक्तं च भावप्रकाशे—

मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।

स्वभावतश्च गुरु यत् तथा संस्कारतो गुरु ॥

मात्रागुरु तु मुद्गादि माषादिः प्रकृतेर्गुरुः ।

संस्कारगुरु पिष्टाभं प्रो कृतमित्युपलक्षणम् ॥ इति ।

अथ शालिसामान्यगुणाः —

शालयो मधुरा खिग्धा बल्या बद्धाल्पवर्चसः ।

कषाया लघवो रुच्याः स्वर्या वृष्याश्च वृंहणाः ॥

अल्पानिलकफाश्शीताः पित्तघ्ना मूत्रलास्तया ।

शालयो दग्धमृज्जाताः कषाया लघुपाकिनः ॥

सृष्टमूत्रपुरीषाश्च रुक्षाः श्लेष्मापकर्षकाः ।

कैद्वारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुकलाः ॥

१. J₁. omits 'वृद्धयाद्यु इति श्रुतेः'

२. Bh. धान्यमपि

३. J₁. मन्यत

कषायमल्पवर्चस्का मधुराश्च बलावहाः ।

कृष्टक्षेत्रे केदारो उमानामेते गुणाः —

स्थलजास्स्वादवः पित्तकफघ्ना वातबहिदाः ।
किञ्चिचित्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि ॥

स्थलभूमौ अकृष्टक्षेत्रे स्वयमुत्पन्नानामेते गुणाः —

वापिता मधुरा वृष्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः ।
श्लेष्मलाश्चाल्पवर्चस्काः कषाया गुरवो हिमाः ॥

कृष्टक्षेत्रे अकृष्टक्षेत्रे च वापितानामेते गुणाः —

रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवस्मृताः ।
रोपितारोपिता भूयश्शीघ्रपाका गुणाधिकाः ॥
छिन्नरूढाः हिमा रूक्षा बल्याः पित्तकफापहाः ।
बद्धत्रिदकाः कषायाश्च लघवश्चाल्पतित्तकाः ॥

अथ शालिविशेषगुणाः । राजनिघण्टौ —

राजासं तु त्रिदोषघ्नं मुस्निग्धं मधुरं लघु ।
दीपनं बलकुत्पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्धनम् ॥

महाराष्ट्रेषु रायभोगः इति; राजान्मित्येवान्ध्रेषु प्रसिद्धम् । राज-
निघण्टौ—

कृष्णशालिसिदोषघ्नो मधुरः पुष्टिवर्धनः ।
वर्णकान्तिकरो बल्यो दाहजिद्वीर्यवर्धनः ॥

कृष्णशालिर्गोदातीरे प्रसिद्धः । राजनिघण्टौ —

रक्तशालिस्तु मधुरो लघुः स्निग्धो बलावहः ।
रुचिकृद्दीपनः पथ्यः पित्तदाहानिलास्रजित् ॥

१. Bh. राजोदनं त्रिदोषघ्नं
२. P₁. दीपनं जीवितं पथ्यं
३. P₁. P₂. राजभोगः
४. Bh. मिति वाऽऽन्ध्रेषु
५. J¹. गोदावरीतीरे

तथा

रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्ण्यद्विदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्ग्यः शुक्रलस्तु इज्वरापहः ॥

राजनिघण्टौ—

।वपप्रणग्वासकासदाहनुद् --
मुण्डशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुराम्लो बलप्रदः ॥
रुचिकृद्दीपनः पथ्यो मुखजाब्जरुजापहः ।

निःशुक्रो मुण्डशालिः ।

राजनिघण्टौ—

महाशालिः स्वादुर्मधुरशिशिरः पित्तशमनो
ज्वरं जीर्णं दाहं जठररुजमहाय शमयेत् ।
शिशूनां यूनां वा यदतिज्वरसां वा हितकरः
सदा सेव्यस्सर्वैरनलबलवीर्याणि कुरुते ॥

स्थूलशालिः ।

राजनिघण्टौ—

सूष्मशालिस्तु मधुरो लघुः पित्तासदाहनुत् ।
दीपनः पाचनश्चैव किञ्चिद्दातविकारजित् ॥

सूष्मशालिः ।

राजनिघण्टौ—

सुगन्धशालिर्मधुरोऽतिवृष्यः पित्तश्रमास्रावुचिदाहशान्तिदः ।
स्तन्यश्च गर्भस्थिरताल्पवातदः पुष्टिप्रदश्चाल्पकफश्च बल्यः ॥

गन्धशालिः ।

१. Bh. शालिर्वरस्तेषु

२. Bh. omits the word राजनिघण्टौ

३. Bh. omits the word राजनिघण्टौ

४. Bt. माप्यान् शमयेत्

राजनिघण्टौ—

तिरियो मधुरः स्निग्धः शीतलो दाहपित्तजित् ।
त्रिदोषशमनो रुच्यः पथ्यः सर्वामयापहः ॥

“मासैर्जन्यस्त्रिभिस्स्यात् स भवति तिरियः” इति तल्लक्षणम् ।
तिरियशालिः ।

राजनिघण्टौ—

षष्टिवासरजस्सोऽयं ज्ञेयो मासद्वयोद्भवः ।

गौरो नीलष्पाष्टिकोऽयं द्विधा स्यादाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी ।
बल्यः पथ्यो दीपनो वीर्यवृद्धिं दत्ते चास्मात् किञ्चिद्नो द्वितीयः ॥
षाष्टिका, मालवे प्रसिद्धाः ।

राजनिघण्टौ—

ब्रीहिगौरो मधुररसकः पित्तहारी कषायः
स्निग्धो वृष्यः कृमिकफहरस्तापरक्तापहश्च ।
पुष्टिं दत्ते श्रमशमनकृद् वीर्यवृद्धिं विषचे
रुच्योऽत्यन्तं जनयति च मुदं वातकृन्मेचकोऽन्यः ॥
गौरशालिः, हरिद्र इति प्रसिद्धः ।

वाग्भटस्तु—

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः ।
सारामुखो दीर्घशूको रोद्धशूकः सुगन्धकः ॥
पौण्ड्रकः पुण्डरीकश्च प्रभोदो गौरशालिकः ।
लङ्गलो लोहवालाख्यः कर्दमश्लीतभीरुकः ॥

१. Bh. omits the word राजनिघण्टौ

२. T₁. has सर्वगदापहः and also the variant reading:

सर्वगदापहः, which variant T₂. also gives.

३. Bh. प्रदत्ते

४. Bh. रुच्योत्पत्तिं जनयति

पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयश्शुभाः ।
 स्वादुपाकरसास्मिग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥
 कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रका हिमाः ।
 शुकजेषु चरस्तत्र रक्तस्त्वृष्णात्रिदोषहा ॥
 महांस्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ।
 यवका हायनाः पांशुवाष्पनैषधकादयः ।
 स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तकाः ॥
 सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥
 स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।
 षष्टिको व्रीहिषु भृष्टो गौरश्चासितगौरतः ॥
 ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजनूमुखाः ।
 कुक्कुटाण्डकलाबाह्यपारावतकसूकराः ॥
 वरकोद्दालकौद्दालचीनश्चारदुर्दराः ।
 गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तरास्स्मृताः ॥
 स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
 बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषश्चैव पाटलः ॥ इति ।

रक्तो लोहितः । महान् महातण्डुलः कळमः , अन्तर्वेद्यां कलं-
 बीति प्रसिद्धः । तूर्णकश्शीघ्रपाकी , आश्वयुज इति काश्मीरे प्रसिद्धः ।
 शकुनाहतः गरुडापरनामा । उक्तं च—

द्वीपान्तरात्समानीतो गरुडेन महात्मना ।

शकुनाहतशालिः स्यात् गरुडापरनामकः ॥ इति ।

सारामुखः कृष्णशुक्लाकारतण्डुलः । दीर्घशुकः अत्यायतशुकः ।
 रोद्धशुको रक्तशुकः । सुगन्धको गन्धशालिः । पौण्ड्रकः पाण्डुरशालिः ।
 पुण्डरीकः श्वेतोल्पकः । प्रमोदकः प्रह्लादकः , कमोद इति प्रसिद्धः ।
 गौरशालिकः हरिद्रः । लाङ्गलः सीरकृष्टभूमिजः । लोहवालः अति-
 कठिनतण्डुलः । कर्दमः पङ्कजः । शीतमीरुकः शीतमात्रनिष्पन्नः ।

१. Bh. रक्तवृष्णा

२. P₁, P₂, J₁. दुर्दराः

३. P₁, P₂. आश्वयुजम इति

पतङ्गः उष्णनिष्पन्नः । तपनीयोऽल्पशीतजन्यः । त्रिदोषहेति रक्तविशेषणम् । तदीषद्गुणो महान् । तदनु कंलमः । नैषधकादय इति आदिशब्देन चम्पकपात्रिकासङ्ग्रहः) 'यवका' इत्यारभ्य 'निन्दिता' इत्यन्त एको ग्रन्थः । श्लेषं स्पष्टम् । सुषेणः—

रुच्याः पाचनदीपना बलकरा वृष्यास्त्रिदोषापहा-
शुक्रश्लेष्मविवर्धना रुचिकराः सन्दीपनास्तर्पणाः ।
पथ्यास्सर्वगदे हिताः श्रमहराः क्षुत्तृड्श्रमध्वंसिनः
श्रेष्ठा व्रीहिषु षाष्टिकाः कलमका रक्ता महाशालयः ॥ इति ।

नीवाराणां व्रीहिवर्गे षाठमाह प्रयोगपारिजातः । वाग्भटस्तु
वृणधान्यवर्गे । तत्र पूर्वस्यावयवसाम्यमुत्तरस्य गुणसाम्यं पाठहेतुः ।
गुणाश्च—

कषायमधुरो रूक्षो नीवारः कफपित्तहृत् ।
ग्राही लघुर्बलहरो मृनीनां देहधारकः ॥

देवसाळी ।

अथ गोधूमाः ।

वाग्भटः —

वृष्यशीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।
सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ॥

राजनिघण्टौ —

गोधूमः स्निग्धमधुरो वातघ्नः पित्तदाहकृत् ।
गुरुः श्लेष्मप्रदो बल्यो रुचिरो वीर्यवर्धनः ॥ इति ।

स्निग्धोऽन्यो लघुगोधूमो गुरुर्वृष्यः कफापहः ।
आमदोषकरो बल्यो मधुरो वीर्यपुष्टिदः ॥

सोनेगहं

१. T2 omits पत ष्यन्नः

२. J1 omits this verse.

मोजनकुतूहले

वाग्मटः —

पथ्या नान्दासुखी शीता कषाया मधुरा लघुः ।

दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो नान्दीसुखी ।

कांटेगहं ।

भावप्रकाशे —

गोधूमस्सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधस्म च कीर्तितः ।

महागोधूम इत्यारूयः पश्चाद्देशात्समागतः ॥

मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।

निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नान्दीसुखाभिधः ॥

यत्तु 'कफशुक्रप्रदो बल्यः' इति ग्रन्थान्तरे कफकारित्वमुक्तं तन्नवीन-
विषयं ज्ञेयम् ।

अथ यवाः ।

रूक्षश्शीतो गुरुः स्वादुस्सरो बिड्नातकुयवः ।

वृष्यस्त्वैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत् ॥

पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगाप्रयान् ॥

निघण्टौ —

यवः कषायो मधुरस्सुशीतलः प्रमेहजित् पित्तकफापहारकः ।

अशूकमुण्डस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणां बहुवीर्यपुष्टिदः ॥

'न्यूनो यवादनुयवः' इति वाग्मटः ।

यव ।

निघण्टौ —

शीतः कषायो मधुरश्च रूक्षो मेहः कृमिश्लेष्मविषापहश्च ।

पुष्टिं च वीर्यं च बलं च दत्ते पित्तापहो वेणुयवः प्रशस्तः ॥

वंशबीजः ।

अथ यावनाळगुणाः ।

निघण्टौ —

धवळो यावनाळस्तु गौळ्यो बल्यस्त्रिदोषजित् ।
वृष्यो रुचिप्रदोऽशीम्नः पथ्यो गुल्मव्रणापहः ॥

लटोरा ।

तुवरो यावनाळस्तु कषायोष्णो विशोषकृत् ।
सङ्घाही वातशमनो विदाही शौककारकः ॥

रक्तस्य ।

शारदो यावनाळस्तु श्लेष्मलः पित्तलो गुरुः ।
शिशिरो मधुरो वृष्यो दोषघ्नो बलपुष्टिदः ॥

शौळ ।

यावनाळो महान् बल्यो दुर्जरो वातपित्तकृत् ।
रुच्यस्सन्तर्पणो बालप्रियो मक्कासमुद्भवः ॥

मक्का ।

वाग्मटस्तु —

निस्सारो वातलो रुक्षो जूर्णस्त्वाध्मानकृत्सरः ।

इति साधारण्येनाह ।

१. P₁, P₂, T₁, T₂. Bh. omit this

२. P₁, P₂. Bh. J₁. शौकेकारकः ।

३. J₁ रक्तयावनाळः ।

४. J₁. पिच्छलो

५. J₁. कारशाळ ।

६. J₁. Omits 'रुच्य महासमुद्भवः' ।

७. J₁ The Revisor adds in the margin after सरः इति

वरको वारयत्यमि वातध्याधिविबर्धनम्

धातूनां शोषणं ग्राहि रुक्षः सारविबर्जितः ॥ वरे

महाप्रियम् गुरु वृष्यणं त्यात्समीरकारी मधुरः कषायः सङ्घुरः

दुहाला मधुरा वृष्या वाजिनां पुष्टिकारकाः ।
वातप्रकोपना बल्याः पिचघ्ना नाधिदीपनाः ॥

सज्जगुरे

इति शूकधान्यप्रकरणम् ।

अथ शिम्बीधान्यम् ।

वाग्भटः —

मुद्गाढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विबन्धकृत् ।
कषायं स्वादु सङ्गाहि कटुपाकं हिमं लघु ॥
मेदश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ।

निघण्टौ—

धान्यानां कञ्चुकं शिम्बी चोजगुप्तिश्च सा भवेत् ।
तद्गुप्तानि तु धान्यानि शिम्बीधान्यानि चक्षते ॥

मुद्गास्तत्र वरास्स्वादुकषायाः कटुपाकिनः ।
ग्राहिणोऽल्पबला रुक्षा रोचना लघवो हिमाः ॥

मेहास्रपित्तश्लेष्मघ्ना बल्या दृष्टिप्रसाधनाः ।

तत्र निघण्टौ—

कुष्णमुद्गस्त्रिदोषघ्नो मधुरो वातनाशनः ॥

लघुश्च दीपनः पथ्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ।

हरिन्मुद्गः कषायश्च मधुरः कफापित्तनुत् ॥

१. P₁. इराज

२. J₁. The Revisor adds in the margin—

दृष्टिप्रसाधना मुद्गाः र्निग्धा नास्पर्शवातकाः ।

हरिताः सृष्टावेष्मत्रप्रधाना मद्रजातिः ॥

प्रथमपरिच्छेदः

॥तला लघुदीपनः ।

तद्वैष घृणरो मुद्गो रसवीर्यादिषु स्मृतः ॥

कषायमधुरो रुच्यः पित्तवातविबन्धकृत् ।

इति मुद्गगुणाः ।

अथ माषगुणाः ।

निघण्टौ

माषः खिग्धो बहुमलकरः शोषणः श्लेष्मकारी

वीर्येणोष्णो झटिति कुरुते रक्तपित्तप्रकोपम् ।

हन्याद्दातं गुरु बलकरो रोचनो भक्ष्यमाणः

स्वादुर्नित्यं श्रमसुखवतां सेवनीयो नराणाम् ॥

सुखवतां अरोगिणाम् ।

राजमाषो नीलमाषो नृपमाषो नृपोचितः ।

कफपित्तहरो रुच्यो वातकृद्बलदायकः ॥

अरण्यमाषा गुणतः प्रादिष्टा रूक्षाः कषाया अविदाहिनश्च ।

इति माषाः ।

अथ राजमाषगुणाः ।

राजमाषो गुरुर्भूरिशुकद्रूक्षोऽतिवातलः ।

कषायानुरसः स्वादुरवृष्यः श्लेष्मपित्तजित्

निघण्टौ

कषायमधुरः शीतलः कफपित्तहृत्

श्रमहरो रुच्यः पवनाध्मानकारकः

थोरचवले ।

१. J1. पीतो वातविबन्ध

२. J1. Reads नीलमाषगुणाः । before अरण्यमाषा etc.

अथ लङ्कागुणाः ।

निघण्टो -

कङ्का कन्या हिमा मौल्या पिचपिद्दातकृद् गुरुः ।

उप

त्रिपुटो मधुरस्त्रिकस्तुवरो रुक्मवो वृषम् ।
कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकश्चीतलस्तथा ॥
केलखञ्जत्वपङ्कत्वकारी वातातिकोपनः ॥

लंक ।

इति लङ्कागुणाः ।

अथ तुवरीगुणाः ।

निघण्टो —

आढकी तु कषाया स्यान्मधुरा कफपित्तजित् ।
ईषदातकरा रुच्या विदुला गुरु ग्राहिला ॥

इति । पारिजाते —

आढकी कफपित्तघ्नी ग्राहिणी रक्तशीतला ।
कषायमधुरा गुर्वी ज्वरातीसारनाशिनी ॥
ममेहघ्नी धृते सिद्धा त्रिदोषशमनी लघुः ।

सा च श्वेता दोषहा मोहिता चेद्रुच्या बल्या पित्ततापोषहन्त्री ।
सा श्यामा चेदीपनी पित्तदाहञ्जसा बल्यं चाढकीसपङ्कैम् ॥

इति तुवरीगुणाः ।

1. Bh. लौल्या

2. P₂. त्रिकुण्डलम् ; Bh. काकचन्दाव

3. P₁ P₂. T₁. T₂. Bh. omit पारिजाते —

4. Bh. वृत्तलिम्बा

5. The revisor adds in the margin after this:

प्रथमपरिच्छेदः

अथ कुलित्याः

कषायास्सादुरुक्षोष्णाः कुलित्या रक्तपित्ताः ।
ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा विपाकेऽम्बा विदाहिनः ॥
पीनसश्चासकासाशोहिध्यानाहंकफानिलान् ।
मन्ति शुक्लास्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोकं तथोदरम् ॥

हुल्वेके ।

एते शुक्लाश्च कृष्णाश्च लोहिताश्चित्ररूपिणः ।
एते समगुणास्सर्वे वेदिता गुणवेदिभिः ॥

आनाहमेदोगुदकीलहिकाश्चासापहश्शोणितपित्तकृच ।
कफस्य इन्ता नयनामयघ्नो विश्लेषतो वन्यकुलित्य उक्तः ॥

रौजकुल्यी ।

इति कुलित्यगुणाः ।

अथ निष्पावाः ।

निष्पावो वातपित्तासृक्स्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।
सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः ॥

षष्ठी —

मधुरः श्वेतनिष्पावो माञ्जीका मधुशर्करा ।
पलङ्गुषा स्थूलधिम्वी वृत्ता मधुसितासिता ॥

१. J₁. कासाशोहिध्यानाह

२. T₁ P₁. P₂. Bh. शुक्लास्मरी शुक्रं

३. All mss. read एशिरोपं तथोदरम् । The text has been amended according to Astāṅgasaṅgraha, from which the quotation is taken.

४. J₁. एते शुक्लाश्च लोहितचित्रभेदन चतुर्विधास्यमगुणाः । सुषेणः —

भोजनकुतूहले

मधुशर्करा सुरुच्या (च) मधुराल्पकषायका .
शिशिरा वातला बल्या चाध्यानगुरुपुष्टिदा ॥

^३ तवेह्लः ।

सोऽन्यश्च कटुनिष्पावः पर्चूरश्च नदीभवः ।
नदीनिष्पावकस्तिक्तः कटुकोऽस्रपदो गुरुः ॥
वातलः कफदो रूक्षः कषायो विषदोषनुत् ॥

नदीजः ।

इति बल्यगुणाः ।

अथ मकुष्ठाः ।

पारिजाते —

मकुष्ठकः कषायस्यान्मधुरो रक्तपित्तजित् ॥
ज्वरदाहकरः पथ्यो रुचिकृत्सर्वदोषनुत् ।

‘मकुष्ठाः कृमिकारिणः’ इति वाग्भटः ।

मठा ।

अथ तिलाः ।

उष्णस्त्वैलो हिमस्पर्शः केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः ।
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेहाधिकफपित्तकृत् ॥
स्वादुः कषायतिक्तश्च हृद्यश्शोफत्रणापहैः ।
शुक्लस्तिलः श्लेष्मपित्तबलवर्णकरो गुरुः ।
कृष्णस्तिलः प्रमेहार्शश्शोफघ्नो दन्तदाढ्यकृत् ॥

१. P₁. P₂. T₁. T₂. Bh. omit श्वेतवेह्लः ।

२. P₁. P₂. T₁. T₂. Bh. omit नदीजः ।

३. P₁. P₂. T₁. T₂. Bh. omit पारिजाते —

४. P₁. P₂. स्वन्यो ।

J₁. adds after this : तिलाः ।

निघण्टौ —

स्निग्धो वर्णबलाग्निवृद्धिजननः स्तन्योऽनिलग्नो गुरुः

स्रोष्णः पित्तकरोऽल्पमूत्रकरणः केश्योऽतिपथ्यो व्रणे ।

ग्राही स्यान्मधुरः कषायसहितस्तिक्तो विपाके कटुः

कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणास्ततोऽन्ये तिलाः ॥

इति । अन्ये जर्तिलाद्याः । 'जर्तिलस्तु वनोद्भवः ।'

पल्लं मधुरं रुच्यं पिचास्रबलपृष्टिदम् ।

पेल्लं तिलपिष्टकम् ।

पिना ।

पिण्याकः कटुको गौल्यः कफवातप्रकोपकृत् ।

पिण्याकस्तिलकल्कः ।

पेण्डि ।

इति तिलाः ।

अथातसी ।

निघण्टौ —

अतसी मृदगन्धा स्यात् मधुरा बलकारिका ।

कफवातकरी चैषत्पित्तहृत्पृष्ठशूलनुत् ॥

जैवस ।

१. T 2. कृष्णश्चेष्टतमः । J₁. omits the first three lines in this verse.

२. T₁. J₁. omit पल्लं तिलपिष्टकम् ।

३. J₁. omits पिण्याकस्तिलकल्कः ।

४. T₂. मृदगन्धा; J₁. reads this verse after the next.

५. All mss. other than J₁. omit this word.

तथा

स्निग्धोमा स्वादुतिकोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ।
 हंक्शुक्रहृत्कटुः पाके तद्वद्बीजं कुसुम्भजम् ॥

कुसुम्भे ।

इत्यतसीकुसुम्भगुणाः

अथ सर्षपाः ।

निघण्टौ —

आसुरी कटुतिकोष्णा वातप्लीहार्तिशूलनुत् ।
 दाहपित्तप्रदा हन्ति कफपित्तकृमिव्रणान् ॥

मोहेरी ।

राजसर्षपकस्तिकः कटूष्णो वातशूलनुत् ।
 पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणापहः ॥

कृष्णाशिरस ।

निघण्टौ —

सिद्धार्थः कटुतिकोष्णो वातरक्तग्रंहापहः ।
 त्वग्दोषशमनो रुच्यो विषभूतग्रहापहः ॥

श्वेतसर्षप ।

इति सर्षपाः ।

१. T₂. तदुद्बीजं. Bh. तद्बीजं च ।
२. All mss. other than J₁. omit this word.
३. Bh. इति जवसकडईगुणाः ।
४. *T₂. गुल्मकृमि
५. P₂. Gives also the Tamil equivalent *Katuku*.
६. P₁. omits the word कृष्णाशिरस; P₂. कृष्णसर्षप.
७. Bh. गदापहः ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

अथ मसूराः ।

निघण्टौ —

मसूरो मधुरश्शीतः सङ्गाही कफपित्तजित् ।
वातामयैकरश्चैव मूत्रकृच्छहरो लघुः ॥

इति मसूराः ।

इति शिम्बीधान्यप्रकरणम् ॥

अथ तृणधान्यम् ।

वाग्भटः —

कङ्गुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।
तृणधान्यं पवनकृच्छेखनं कफपित्तहृत् ॥

निघण्टौ —

स्त्रियां कङ्गुप्रियंगू द्वे कृष्णा रक्ता सिता तथा ।
पीता चतुर्विधा कङ्गुम्बासां पीता वरा स्मृता ॥
कङ्गुस्तु भग्नसन्धानवातकृद् बृंहणी गुरुः ।
रूक्षा श्लेष्महरातीव वाजिनां गुणकृद् भृशम् ॥
चीनाकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद् गुणैः ॥

राले ।

निघण्टौ —

श्यामाको मधुरः स्निग्धः कषायो लघुशीतलः ।
वातकृत्कफपित्तघ्नः सङ्गाही विषदोषनुत् ॥

सैवे ।

१. P1. P2. Bh. मसूरगुणाः ।

२. Bh. त्रिधा कङ्गु ।

३. P2. Gives also the Tamil equivalent *Tenai*.

४. P2. Gives also the Tamil equivalent *Sāmai*.

निघण्टौ

कोद्रवो मधुरस्तित्तो व्रणानां पथ्यकारकः ।
कफपित्तहरो रूक्षो मोहकृच्छीतलो गुरुः ॥

हारक ।

निघण्टौ --

वरको मधुरो रूक्षः कषायो वातपित्तकृत् ।

वरयी ।

वारिजो गिल्लाच्छिन्नो बहुदलकणिशश्च गुच्छकणिशश्च
तित्तो मधुरकषायः शीतः पित्तास्रनाशनो बल्यः ॥

नाचणे ।

निघण्टौ—

कुरी तु तृणधान्यं स्यान्मधुरं तद्वलप्रदम् ।
हरितं चाथ पक्वं वा वाजिनां पुष्टिदायकम् ॥

, अन्तर्वेधां प्रसिद्धा ।

इति तृणधान्यप्रकरणम् ॥

१. P₂. Gives also the tamil equivalent *Kevaraku*.

1. The revisor adds the following in the margin

मलीनको रक्तमु । नर्तको नर्तमुद्रकः ।

नीवारस्थण्डिलाभ्वद्रीवनव्रीहिर्मुनिप्रियः ॥

नर्तकश्चक्रसस्यं स्यान्निरशको भूधरः स्वरः ।

नर्तकः व्रीहिसबलो ह्यर्णवो दोषहृच्छुः ॥

नर्तकः पित्तहा शीतो वनव्रीहिलप्रदः ॥

नीवार, वनव्रीहि नाचणे गुणा . .

[अथ धान्यसामान्यगुणप्रकरणम् ।]

वाग्भटः —

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकश्शूकजेषु च ।

अत्र शिम्बीधान्ये । सुषेणः —

धान्यं वापितमुत्तमं तदखिलं छिन्नोद्भवं मध्यमं
ज्ञेयं यद्यदवापितं तदधमं निस्सारदोषप्रदम् ।

दग्धायां भुवि चोप्यतेऽपि विपिने ये वापिताः शालयो
ये च छिन्नभवा भवन्ति खलु ते विष्मूत्रबन्धप्रदाः ॥

क्षारोदकसमुत्पन्नं धान्यं सर्वरुजावहम् ।

स्वादु शुभ्रोदके जातं धान्यं सर्वरुजापहम् ॥

मुस्निग्धमृत्तिकोद्भूतं धान्यमोजोबलप्रदम् ।

बलपुष्टिप्रभावघ्नं बालुकामृत्तिकोद्भवम् ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोपितम् ।

अन्वदोषितं लघुतरं त्रिवर्षमवलं भवेत् ॥

चणका यवगोधूमास्तिला माषा यवा हिताः ।

नैवा इति शेषः ।

पुराणा विरसा रूक्षा अहिता दुर्जरा बलाः ।

१. J₁. The revisor adds on this subject in the margin of the previous folio : अत्र —

सर्वं धान्यं नवं निम्नं नवमुद्गो वरो हितः ।

संवत्सरोपितो व्रीहिलघुः पथ्यतमो मतः ॥

केचिदाचक्षते धान्यं पथ्यं श्रेष्ठं त्रिवाषिकम् ।

षण्मासानन्तरं पथ्यं शिम्बीधान्यं प्रचक्षते ॥

तत्र माषोऽवरः प्रोक्तः शूकजेषु यवो मतः ।

व्रीहिधान्येषु सर्वेषु शालिः श्रेष्ठतमो मतः ॥

शिम्बीधान्येषु सर्वेषु प्रवरो मुद्ग उच्यते ॥

२. T₂. omits 'स्वादु...पहम्'

३. T₁. Bh. J₁. omit नैवा इति शेषः ।

वाच्यतः—

नवं धान्यमभिष्यन्दि श्लैक्यं केदारजं च यत् ।

अभिष्यन्दीत्यन्वयः ।

लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसम्भवम् ।

शीघ्रजन्म तथा सूपं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ॥ इति ॥

अथ भृष्टधान्यगुणाः ।

ये केचिद् व्रीहयो भृष्टास्ते लाजा इति संज्ञिताः

अपलक्षणमतत् ।

येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुषानि तु ।

भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः ॥

इति अभिधानात् ।

लाजाः स्युश्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।

कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिताः ॥

तथा—

लाजास्स्युर्मधुराश्शीता लघवो दीपनाश्च ते ।

स्वल्पमूत्रा अल्परूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः ॥

छर्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्त्वृषापहाः ॥

निघण्टौ—

लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणाः पित्तनाशनाः ।

गोधूमयावनालोत्थाः किञ्चिदुष्णाश्च दीपनाः ॥

इति लाजाः ।

निघण्टो—

यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम् ।
धानास्तु दुर्जरा रूक्षास्तृदप्रदां गुरवश्च ताः ॥
तथा भेदःकफच्छर्दिनाशिन्यस्सम्प्रकीर्तिताः ॥

इति धानाः ।

अथ सक्तवः ।

धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः ।

तत्र—

यवजास्सक्तवश्शीता दीपना लघवस्सराः ।
कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः ॥
ते पीता बलदा वृष्या बृंहणा भेदनास्तथा ।
तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः ॥
कफपित्तश्रमक्षुत्तृद्व्रणनेत्रामयापहाः ।
प्रशस्ता घर्मदाहाध्वन्यायामार्तशरीरिणाम् ।

यवसक्तु ।

निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्यांशैश्च यवैः कृताः ।
सक्तवश्शर्करासर्पिर्युक्ताः ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ॥

चणकयवसक्तु

सक्तवश्शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः ।
मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥

शालिसक्तु ।

अन्यास्तत्तद्द्रव्यगुणान् लघून् किञ्चिद्विशेषतः ।
यावनाळादिसम्भूतान् विजानीयाद्विचक्षणः ॥

सक्तवो लघवः क्षुत्तृश्रमनेत्रामयव्रणान् ।
 घ्नन्ति सन्तर्षणाः पानात् सद्म एव बलप्रदाः ॥
 नोदकान्तरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ।
 न भुक्त्वा न द्विजैच्छिन्नान् सक्तूनद्यान्न वा बहून् ॥
 इति सक्तुप्रकरणम् ।'

शालयस्सतुषा आर्द्रा मृष्टा अस्फुटिताश्च ताः ।
 कुट्टिताश्चिपिटास्सम्यक् ते स्मृताः पृथुका इति ॥
 पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि ।
 सक्षीरा बृंहणा वृष्या बल्या भिन्नमला हि ते ॥

पोहे ।

अर्धपक्वैश्शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः ।
 होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषश्रमापहः ॥
 भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ।

उष्ठा ।

मञ्जरी त्वर्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् ॥
 तृणानलेन संसृष्टा बुधैरुम्बीति सा स्मृता ।
 उम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ॥

वौवी ।

अर्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः ।
 कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः ॥

J1. The revisor adds the following in the margin-

पाचितं शुक्लशिम्बोरपिष्टाभ्यां पित्तकोपनम्
 कुर्याच्छिरोभ्रमं कार्श्यं प्रशस्तं देहिनां हितम् ॥

अंवीलपाण्याची ॥

Bh. अर्धस्विन्नास्तु.

कुलमाषा गुरघो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।

यवपिष्टमुष्णोदकसिक्तमीषतिस्विन्नमंपूषीकृतं कुलमाष इति केचिन्नु-
धुगर्या

दग्धबीजास्सुमधुरा दुर्जरा वीर्यपुष्टिदाः ।

तथा—

सुभृष्टश्चणको रुच्यो वातघ्नो रक्तदोषकृत् ।
वीर्येणोष्णो लघुश्चैव स्वेदशैत्यापहारकः ॥

फुटाणे

स्विन्नास्तु दग्धबीजास्स्युर्मधुरा वीर्यपुष्टिदाः ।

त एव लवणोपेताः किञ्चिदल्पगुणा मताः ।

मिठाणे ।

तैलेऽथ वापि च घृते जरणादियुक्ते

तप्ते जलार्द्रचणकाः सुमृतास्सुयुक्त्या ।

वाताल्पदाः शिखिकरास्सबला न रूक्षा

हृद्या भवन्ति सुखदा अपि बालकानाम् ॥

उसळे ।

इति भृष्टधान्यप्रकरणम् ॥

अथ सिद्धान्नप्रकरणम् ॥

समवायिनि हेतौ ये कथिता गुणिभिर्गुणाः ।

कार्येऽपि तेऽखिल ज्ञेयाः परिभाषेयमीरिता ॥

१. P₁. P₂. स्विन्नं पूर्णकृतम् ।

२. P₁. P₂. बीजास्तु मधुरा Bh. बीजास्समधुरा.

३. P₂. Gives also the Tamil equivalent *Porikadalai*.*

४. P₁. सुमृताः; P₂. सुसृताः.

५. J₁. ह्यबलाश्च रूक्षा ।

क्वचित् संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेद्विद्विह ।
 भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तच्चिपिटो गुरुः ।
 क्वचिद्योगप्रभावेन गुणान्तरं मूपीष्यते ।
 कादलं गुरुसर्पिश्च तद्युक्तं सुपचं भवेत् ॥

तैत् कादलं फलम् । युक्तं सर्पिषेत्यर्थः । तत्र—

यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्याच्छिथिलोदनः ।
 यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥
 विलेपी च घना सिकथैः सिद्धा नीरे चतुर्गुणे ।
 विलेपी तर्पणी वृष्या मधुरा पित्तनाशिनी ॥
 द्रवाधिका स्वल्पसिकथा चतुर्दशगुणे जले ।
 सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूषः किञ्चिद्धनस्ततः ॥
 पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपृष्टिदा ।
 यूषो बल्यस्ततः कण्ठयो लघुः पाके कफावहः
 इति यवाग्वादिलक्षणानि गुणाश्च ॥

अथ भक्तगुणाः ॥

सुधौतांस्तण्डुलांस्फीतान् तोये पञ्चगुणे पचेत् ।
 तद्भक्तं प्रस्नुतं चोष्णं विशदं गुणवत्तरम् ॥

भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रौचनं लघु ।
 अधौतमस्नुतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम् ॥

१ P₁. P₂. T₂. add पुराणस्य शालेः after गुरुः ।

२ T₁. Bh. omit तत्...त्यर्थः; J₁ omits तत्... कफावहः ॥

३. Bh. पाचनम्.

प्रथमपरिच्छेदः ।

सृष्णीदनो भ्रमंमदात्ययरक्तपित्त-

मेहप्रदः क्रिमिहरः कसनार्तिनिघ्नः ।

आध्यानगुल्मपवनक्षयकासहिक्का-

श्वासापहश्च कफकृच्छुदीपनश्च ॥

शीतोदनं शीतलमग्निप्रद-

श्वासप्रसेकानिलविड्विबन्धान् ।

हृयादसृक् पित्तहरं च मोह-

मूर्च्छाभ्रमछर्दिमदामयघ्नम् ॥

केचित्तु --

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् ।

विपचेत्स्त्रावयेन्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥ इति ॥

मांसस्य ।

रसोदनो ज्वरहरो बल्यो वाननिवर्हणः ।

रसोदनम् ।

घोल्लभक्तं हिमं स्वादु हृद्यं पाचनदीपनम् ।

आमशूलग्रहण्यर्शोहरं पुष्टिरुचिप्रदम् ॥

मुद्गोदनम् ।

तण्डुला दाळिसंयुक्ता लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।

युक्ताश्च सलिले सिद्धाः कृसराः कथिता बुधैः ॥

कृसरा शुक्रला बल्या गुरुपित्तकफप्रदा ।

दुर्जरा बहुविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता ॥

खिचडी, मिश्रौदनम् ।

‘मिश्रैश्शूकशिम्बीधान्यैरोदनो मिश्रको मतः ।’ इत्यभिधानात् ।

घृते हरिद्रासंयुक्तमाषाणां भर्जयेद्वटीः ।

तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिवर्तयेत् ॥

१. J₁. omits केचित्तु—जले ... मांसस्य ।

२. Bh. बलप्रदम्.

३. Bh. चित्रोदनम्; J₁. omits: मिश्रौदनम् ... इत्यभिधानात् ।

सिद्धयोग्यं जलं तत्र निक्षिप्य कुशलः पचेत् ।

लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निक्षिपेत् ॥

एषा सिद्धिं समायातां प्रोक्ता तापहरी बुधैः ।

भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् ॥

बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्जी तन्तद्गुणा स्मृता ।

तापहारी । तापहारीत्यौत्तरेषु प्रसिद्धा ।

क्रियासारे तु—

निवेद्यकरणे प्रोक्ता श्रेष्ठा आढकृतण्डुलाः ।

तांश्च निर्णिज्य निष्पीड्य षोढाम्भः क्षालयेद्बुधः ॥

सार्धाढकप्रमाणं तु तण्डुलानां जलं स्मृतम् ।

शुद्धैश्शुष्कैर्दारुभिश्च सुदीप्तैः परिपाचितम् ॥

केवलान्नमिति प्रोक्तमिदमन्नं मुनीश्वरैः ॥

परमान्नं हरिद्रान्नं दध्यन्नं कृसरोदनम् ।

गुडोदनं च मुद्गान्नमित्यन्नं षड्विधं स्मृतम् ॥

तण्डुलत्रिगुणं दुग्धं दुग्धार्धं जीवनीयकम् ।

तदर्धं गुडचूर्णं तु परमान्नमिति स्मृतम् ॥

परमान्नम् ।

संस्कृतं मथितं गन्धं तण्डुलानां चतुर्गुणम् ।

ईषद्धरिद्रया युक्तं मरीचाजाजिसंयुतम् ।

एतदुक्तं हारिद्रान्नं सुपक्वं पाचितं तथा ॥

हरिद्रान्नम् ।

मधुराम्लेन गोदध्ना शुद्धान्नं तु विमिश्रितम् ।

तण्डुलद्विगुणेनैव मरीचक्षोदसंयुतम् ।

लवणार्द्रकसंयुक्तमेतद्दध्योदनं स्मृतम् ॥

दध्योदनम् ।

तण्डुलार्धं मुद्गभिन्नं वारिणा सह सम्पचेत् ।

शुक्तं मरीचचूर्णेन तिलचूर्णं विनिक्षिपेत् ॥

इदं कृसरत्नामन्नमित्याख्यातं मुनीश्वरैः ॥

कृसरत्नम् ।

पूर्वोक्तपायसे युञ्ज्यात् दुग्धार्धं गुडखण्डकम् ।

तदर्धमाज्यं मोर्चायाः फलमेतद् गुडोदनम् ॥

गुडान्नम् ।

पूर्वोक्तपायसवत्तण्डुलत्रिगुणदुग्धदुग्धार्धजलयागे दुग्धार्धगुडं योज-
यित्वा पचेत् । इतरथा गुडोदनमिति संज्ञानुपपत्तेः ।

तण्डुलस्य त्रिभागैकमुद्गखण्डेन मिश्रितम् ।

पक्वं यदेतन्मुद्गान्नमाख्यातं च चतुर्मुलम् ॥

विना शुद्धान्नमन्येषां प्रदद्याल्लवणं बुधः ।

गुणानेषां यथायोगं विजानीयाद्विचक्षणः ॥

हृदयदीपः—

भूतोदनो दधिनिशासकुलाजतिलान्वितः ।

भूतापसरणे योग्यमेतत्प्राहुर्विचक्षणाः ॥

भूतोदनम् ।

इत्योदनप्रकरणम् ।

१. J1. After this the revisor adds in the margin the following verses :

क्षीरान्नमसकृत्पुष्टिं शुक्लं कुर्याच्च पित्तनुत् ।

किञ्चिच्छ्लेष्मकरं हृद्यमरुचौ च समीरणे ॥

हृत्लासे च प्रशस्तं स्यात्तत्त्वद्बालकवृद्धयोः ॥

दध्यन्नं कफपित्तकोपजननं बल्यं परं बृंहणं

मक्षे(?)न्नं गुरु जाठरस्य दहनस्यादापयेन्मन्दताम् ।

पथ्यं नैव भवेद्ब्रणानुरेणुणां स्याद्भक्तजिद्वंसनं

प्राही रुक्षं (?) विनिहन्ति मारुततती रोचिष्णु जाज्यप्रदम् ॥

अन्नं तक्रपरिप्लुतं प्रतिदिनं शस्तं मनःप्रीणनं

मेधाबुद्धिविवर्धनं विनिहरेन्मोहानशेषानपि ।

शोषघ्नं करपाण्डुशोफशमनं कायाग्निमन्दीपनं

कुष्ठाशोभिहर्णागदप्रशमनं च्छायाप्रदं पुष्टिदम् ॥

घृतान्वितान्नं वितनोतं पुष्टिं कायाग्निमन्दीपनपाचनं च ।

पथ्यं सदा पित्तविकारि जन्तोः पुष्टिप्रदं कोऽन्धनयो(?)हितं च

अथ क्षीरी ।

शुद्धेऽर्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् क्षिपेत् ।
 ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता सा सिताज्ययुतोत्तमा ॥
 क्षीरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरुः ।
 विष्टम्भिनी हरेत्पित्तं रक्तपित्ताग्निमारुतान् ॥

अथ नारिकेरक्षीरी ।

नारिकेरं तनूकृत्य छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् ।
 सितागव्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुबहिना ॥
 नारिकेरोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
 गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥
 समिता वर्तिकाः कृत्वा सुसूक्ष्मास्तन्तुमन्निभाः ।
 शुष्काः क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसमन्विताः ॥
 सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा ।
 प्राहिणी सन्धिकृद्रुच्या तां खादेन्नातिमात्रया ॥

इयं च चमसीक्षीरिः । 'चमसी पिष्टवर्तिके'ति हैमनः । सेवया
 इदमन्योपलक्षकम् । अन्यासां समिताविकारक्षीरिणाम् ।

इति क्षीरीप्रकरणम् ॥

१. 'वोतो गुणवचनात्' (४-१-४४) इति ङीष्बिकल्पः ।

२. P₁. पीना रक्त ; P₂. Bh. T₁. पीता रक्त ।

३. J₁. The revisor corrects this as गोपयसि क्षिपेत् ।

४. J₁. omits 'इयं च ... हैमनः' ।

५. J₁. omits अन्यासां समिताविकारक्षीरिणाम् । इति क्षीरीप्रकरणम् ॥

अथ सूपः ।

दाळी तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ता सूपनाम्नी स्नातं कथ्यन्ते तद्गुणां अथ ।
सूपो विष्टम्भको रूक्षः शीतस्तु स विशेषतः ।
निस्तुषो भृष्टसिद्धस्स लाघवं सुतरां व्रजेत् ॥

वाग्भटः—

प्रभृताभ्यन्तरमलो माषसूपः परं मतः ।

॥रिजाते—

विशिष्टो मृद्गुल्माषो गुरु रुच्यो विबन्धकृत् ।
वातलः श्लेष्मपित्तघ्नः प्रमेहगलरोगजित् ॥
निस्तुषो मृद्गुल्माषो मधुरशीतलस्सरः ।
वातगुल्मप्लीहबहिसादारुचिहरः परम् ।
विशेषादाढकीसूपः स्वादुर्विष्टम्भकृद्गुरुः ॥

पित्तज्वरार्तिशमनं लघु मृद्गुपुं
सन्तापहारि तदरोचकनाशनं च ।
रक्तप्रसादनमिदं यदि सैन्धवेन
युक्तं तदा पिबति सर्वरुजापहारि ॥

वाग्भटः—

मौद्गस्तु पैथ्यस्संशुद्धः व्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ।

‘बन्धं चाढकिसूपमुक्तमि’ति च ।

Bh. has before the next vers० इति सूपाः ॥ अथ सारप्रकरणम् ।

सारं भोजनसारं सारं सारल्लोचनाधरतः ।

पिब खलु वारं वारं नो चेन्मुधा भवति संसारम् ॥

अथाम्लिकासारम् ।

आम्लिकायाः फलं पक्वं प्रस्थे नीरे विनिक्षिपेत् ।

घातघ्नं कफदाहास्य पित्तदोषविनाशनम् ॥

P1. रुच्यस्संशुद्ध.

भोजनकुतूहले

वणस्य यूषं मधुरं कषायं
कफापहं वातविकारहन्त ।
धासोर्ध्वकासामयपीनसाम्नां
करोति नाशं बलदीपनं च ॥

असितचणकयूषं दाहनाशं विधत्ते
प्रबलमहिललब्धं सर्वमेहप्रणाशम् ।
दहनमरिचयोगाद्वातरोगापहारि-
विदलमतिविपक्वं सर्वदोषं जहाति ॥

प्रबलेति प्रबलयुवतिलब्धानेकमेहप्रणाशमिति वक्तुरभिप्रायः । दहनं
हिंशु ।

कुष्ठित्थयूषोनिलहृच्छर्कराश्मरिनाशनः ।
दीपनः पित्तकफकृद्वातुसाम्यकरो लघुः ॥
ज्वरातिसार तृड्दाहव्रणकण्ड्वक्षिरोगजित् ॥

तथा—

वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतृनिजित् ।

मासूरयूषगुणानाह सुषेणः—

प्रभूतवार्तं कुरुतेऽतिरूक्षः कफापहः पित्तहरो नराणाम् ।
रुचिप्रदः शूलकरो विशेषादामानुबन्धी कथितः कषायः ॥

मासूर इति शेषः ।

१. P₁. विदलमपि ।

२. T₁. Bh. J₁. omit प्रबलेति हिंशु ।

३. P₁. P₂. T₁. Bh. read this line before the line
प्रभूतवार्तं नराणाम्

४. J₁. नितान्तम् ।

५. J₁. शूलकरो नराणामामानुबन्धी ।

६. J₁. omits मासूर इति शेषः ।

अग्निस्तिसारस्सुस्वादुस्तित्तो वायुकफप्रणुत्
पाण्डुशोफारुचिप्लीहगुल्मशूलगदापहः ॥

अग्नितिसारः

विद्याधूषे रसे सूषे शके चैवोत्तरोत्तरम् ।
गौरवं तनुसान्द्राम्बुस्वादुष्वेवं पृथक् पृथक् ॥

इति सूत्रप्रकरणम्

अथ भक्ष्याणि ।

तत्र —

गोधूमा धवला धूताः कुट्टिताश्शोषितास्ततः ।
प्रोत्क्षिप्त्वा यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालितास्समितास्समृताः ॥

मैदा ।

वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्दयेत् ।
इस्तलालनया तस्या लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत् ॥

लोप्त्री, उंडा इति भाषया ।

अधोमुखघटस्यैतां विस्तृतां प्रक्षिपेद्बहिः ।
मृदुना वह्निना साध्यो सिद्धो मण्डक उच्यते ॥

दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः ।
अथवा सिद्धमासेन सतक्रवटकेन वा ॥

१. J₁. पृथक् तथा ।

२. T₂. धूताः ।

३. T₂. adds 'गोधूमचूर्णे समिता यवक्षोदे तु चिकसः' इति नैमनः ।

'चूर्णं गोधूमजं समित' इति हृदयदीपः । P₁. P₂. add the latter quotation only.

मण्डको बृंहणो वृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम् ।
पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः ॥

माण्डे ।

कुर्यात्सभितयातीव तन्वीं पर्यटिकां ततः ।
स्वेदयेत्तप्तके तां तु पोळिकां जगदुर्बुधाः ॥

तप्तकं, तवा इति भाषया ।

तां खादेल्लप्सिकायुक्तां तस्या मण्डकवद् गुणाः ।

पोळी ।

लप्सिका च —

समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत् ।
तस्मिन् घनीकृते न्यस्येल्लवङ्गभरिचादिकम् ॥
सिद्धैषा लप्सिका ख्याता गुणानस्या वदाम्यहम् ।
लप्सिका बृंहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा ॥
स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परा ॥

इति ।

लापसी ।

1. P1. P2. T2. Bh. add after this;—

प्रकारान्तरमाह —

भ्राष्ट्रं नूतनमानीयारुक्करैर्गोशङ्खुतैः ।

कुट्टितैर्लेपयेत्सम्यगातपे तत्तु शोषयेत् ॥

तापयित्वाथ तद्द्रव्यं तैलेन सह साक्षया ।

बिलिम्पेद् भ्राष्ट्रमेवं स्यात् तत्कार्यक्षममीदृशम् ॥

प्रक्षाल्य तण्डुलान् सम्यक् चूर्णीकुर्यादुल्लेखे ।

शोधयेदथ वज्रेण शुद्धेन च हठेन च ॥

अलेन योजिते तस्मिन् द्रवीभूते नवं दृढम् ।

वस्त्रं निमज्जयेत्तेन ताडयेत्तप्तस्पर्शम् ॥

किञ्चित्कालेन लग्नं तद् पिष्टं मण्डकतां व्रजेत् ॥

धमेन प्रकारेण सर्वधान्यानां मण्डका भवन्ति । गुणाः प्रकृतिवद् ज्ञेयाः ।

२. F1. P2. मानीय स्पर्शः

शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टां च पोळिकाम् ।
 तप्तके स्वेदयेत्कृत्वा भूयोऽङ्गरेऽपि पाचयेत् ॥
 सिद्धैषां रोटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रचक्ष्महे ।
 रोटिका बलकृद्बुच्या बृंहणी धातुवर्धिनी ॥
 वातघ्नी कफकृद् गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रशस्यते ॥

रोटी, उत्तर

शुद्धगोधूमचूर्णं तु साम्बु गाढं विमर्दयेत् ।
 विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत् ॥
 अङ्गारकर्कटी ह्येषा बृंहणी शुक्ला लघुः ।
 दीपनी कफकृद् बल्या पीनसश्वासकासजित् ॥

लिटी ।

अङ्गारपोळिकाश्शस्ताः विधूमाङ्गारपाचिताः ।
 लघ्व्यो बलकरा वृष्या दोषघ्ना वह्निदीपनाः ॥
 तावद्गर्जति वर्गोऽत्र भक्ष्याणां श्लाघतेऽपि च ।
 उष्णोष्णसर्पिषा भुक्ता यावन्नाङ्गारपोळिका ॥

अङ्गारपोळी

यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः ।
 मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान् ॥
 पीनसश्वासकासांश्च मेदोमेहगळामयान् ॥

जवांचीरोटी ।

चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां वमसी साभिधीयते ।
 वमसीरचिता रोटी कथ्यते बलभद्रिका ॥
 रूक्षोष्णा वातला बल्या दीप्ताग्नीनां प्रयोजिता ॥

माषरोटी ।

१. T₂. P₁. P₂. स्वेदयेद्वत्या ।

२. P₁. P₂. तापघ्नी ।

३. J₁. प्रपूजिता ।

माषाणां दालयस्तोयस्थापितास्त्यक्त कञ्चुकाः ।
 आतपे शोषिता यन्त्रपिष्टांस्ता धूमसीस्मृताः ॥

धूमसीरचिता सैव प्रोक्ता झर्झरीका बुधैः ।
 झर्झरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥

झर्झरी, डांगर ।

चाणक्या रोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रणुद्गुरुः ।
 विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलशष्कुली ॥

चाणकरोटी ।

ढाली संस्थापिता तोये ततोऽपहतकञ्चुका ।
 शिलायां साधु सम्पिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥
 माषपिष्टिकया पूर्णगर्भो गोधूमचूर्णतः ।
 रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेढणिका बुधैः ॥

तथा—

गोधूमचूर्णघनवेष्टितमापमुद्ग-

पिष्टं सुपक्वमिति वेढणिकां वदन्ति ।

तां भक्षयेदतिबलं लभते मनुष्य-

स्तैलेन वाथ सुघृतेन सुगन्धिना वा ॥

भवेद्देढणिका बल्या वृष्या रुच्यानिलापहा ।
 छण्णा सन्तर्पणी गुर्वा बृंहणी शुक्रला परम् ॥
 भिन्नमूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा ।
 गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् ॥

वेढणी ।

घृतेन तल्लिता सैव वडोरीति प्रकथ्यते ।
 वडोरी तद्गुणा किञ्चिल्लघ्वी च रुचिकृत्परा ॥

वेडारी ।

धूमसीरचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युताः ।
 जीरकस्वर्षिकाभ्यां च तनूकृत्य च वेष्टिताः ॥

प्रथमपरिच्छेदः ।

पर्पटास्ते सदङ्गारभृष्टाः परमरोचकाः ।
दीपनाः पाचना रूक्षा गुरत्रः किञ्चिदीरिताः ॥
मौद्गाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेपाल्लवण्ये ते ।
षणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चणकोद्भवाः ॥
स्नेहभृष्टाश्च ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ।
लवण्यः पर्पटा रुच्याः कफघ्नाश्चाक्षिसम्भवाः ॥

पापड ।

अथ वटकाः ।

माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
कृत्वा विदध्याद्वटकास्तांस्तले विपचेच्छनैः ॥
विशुष्का वटका बल्या बृंह्या वीर्यवर्धनाः ।
बातामयहरा रुच्या विशेषादर्दितापहाः ।
विबन्धभेदिनः श्लेष्मकारिणोऽत्यग्निपूजिताः ॥

कोरवडे ।

संचूर्णं निक्षिपेत्तत्रे भृष्टहिङ्गु च जीरकम् ।
लवणं तत्र वटकाञ्च सकलानपि मज्जयेत् ॥

शुक्रलस्तक्रवटको बलकृद्रोचको गुरुः ।
विबन्धहृद्विदाही च श्लेष्मलः पवनापहः ॥

तक्रं पिष्टमरीचहिङ्गुमिलितं कुस्तुम्बरीसंयुतं
युक्त्यावर्तितमर्षशेषमपरे भाण्डे सुधूपावृते ।
त्यक्तांस्तत्र मनोहरांश्च वटकान् तेषां रुचिं मार्दवं,
स्वादुत्वं च सुसौरभं गुणगणं वेत्तीह विश्वेश्वरः ॥

तक्रवटकाः ।

काञ्चिकेषु विनिक्षिप्ता वटका माषसम्भवाः ।
वातमा रोचका हृष्याः कफपित्तप्रकोपनाः ॥

काञ्चिवटकाः ।

आम्बिका स्वंदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
वजीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत् कृती ।
आम्बिकावटकास्तेषु रुच्या वह्निप्रकोपनाः ॥

अपि च —

चिश्वातोये विमिश्रा गुडलवणयुता घ्नन्ति वै पित्तमेते
तृष्णामूर्च्छाभिघातज्वरजठरहराः क्षुद्ररोगापहाश्च ।
राजीचूर्णेन मिश्राः कफपवनहरा रोचका दीपनास्स्यु-
र्मन्दाग्निध्वंसकाश्चानिलविषशमना मुक्तमन्नं पचन्ति ॥

अम्बिकाराजीवटकाः ।

माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंयुताः ।
तथा विरचिता वस्त्रे वटिकास्साधुशोषिताः ॥
तलिवास्तप्तैले वा घृते वा सुप्रलोहिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिदा भृशम् ॥

माषवटी ।

कूश्माण्डार्द्रकमरिचैर्जीरकसिन्धूत्थमेथिकासहितैः ।
पिष्टैर्माषदलोत्थैर्विहिता वटकाश्च योगिभिर्भक्ष्याः ॥
कूश्माण्डकवटी श्रेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥

तथा —

निस्तुषैर्मुद्गरमाषैश्च कूश्माण्डमज्जसंयुतैः ।(?)
शुष्काश्च वटकाः पक्वा रुच्यारोचकनाशनाः ॥

१. J1. adds the name: आम्बिकावटकाः ।
२. J1. राजीवटकाः ।
३. P1. P2. माषवटी । ओटवजीति नामान्तरम् ।
४. Bh. omits this verse.

अपि च —

आर्द्रकरामठसैन्धवजीरकयुकुमठाकृतिकास्सुतिलाः ।
अम्बुजबन्धुकरैः कठिनास्तिलतैलभृता रुचिदा वटकाः ।

कोहलंबदे ।

कूश्माण्डमज्जामिलितैस्सत्वग्बीजैस्सजीरकैः पटुभिः ।
शुष्काः करतलवटकाः शुद्धाङ्गारैर्विपाचिता लघवः ॥
आर्द्रकजीरकरामठधनिकाढ्याः श्लेष्मनाशना रुच्याः ॥

वीवडे ।

कृताश्च निम्बकुसुमैः सतिलैः पटुसंयुतैः ।
वटकाः कफपित्तघ्नाः कृमिव्रणविनाशिनः ॥

निम्बपुष्पवटकाः ।

रचिताश्च वज्रवल्या तिलरामठलवणजीरकैर्वटकाः ।
सृष्टपुरीषा रुच्या शर्शोघ्ना गुल्मवह्निमान्द्यहराः ॥

काण्डवेलीवडे ।

एवं सूरणवटकान् कुर्याद्विद्याच्च तद्गुणांस्तद्वत् ।

सूरणवडे ।

पक्कामलकफलानां पिष्टेन भृष्टतण्डुलैस्सतिलैः ।
चूर्णीकृतैस्सलवणैस्सहिङ्गुभिश्चन्द्रबिम्बसदृशैः ॥

लघवः कृतास्तु वटकाः पित्तं हरन्त्यपहरन्ति मेहं च ।
चक्षुष्या अतिरुष्या वृष्या दोषघ्नजाठराग्निकराः ॥

आवलंबदे ।

कदलीकुसुमक्षोदैर्जीरकैस्तिलमिश्रितैः ।

मरीचक्षोदलवणैरेकघ्यं वटकाः कृताः ।

तैलभृष्टा रुचिकराः पित्तला वातनाशनाः ॥

कदलीपुष्पवटकाः ।

अलिपिष्टदाधिलण्डसंयुता दध एव वटका तथा कृता ।
 शोषवातशमना रुचिप्रदा पित्तरोगमपहन्ति दारुणम् ॥
 बहिबडे ।

मुद्गानां वटकास्तद्वद्रचितास्साषितास्तथा ।
 पथ्या रुच्यास्ततो बध्व्यो मुद्गसूपगुणा स्मृताः ॥

तथा —

मुद्गजातास्तु ये केचिंल्लघवो रुचिकारकाः ।
 दुर्जरा लघवो रुच्याश्चणकादिकृता वटाः ॥

मुद्गचणकाविटी ।

माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं महत् ।
 वसु संस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामास्तारकोपरि ॥
 ततो निष्कास्य तं खण्डं ततस्तैलेन भर्जयेत् ।
 अलीकामच्छ उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः ॥
 तं वृन्ताकभरित्रेण वास्तुकेनापि भक्षयेत् ।
 अलीकमच्छाशुष्का वा किं वा कथिकया युताः ॥
 बृंहणा रोचना वृष्या बल्या वातगदापहाः ।
 कोष्ठशुद्धिकरा युक्त्या किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः ।
 आर्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ॥

अलीकमच्छाः ।

कथिका यथा—

स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
 अवलेहनसंयुक्तं तक्रं तत्रैव निक्षिपेत् ॥
 एषा सिद्धासमरिचा कथिता कथिका बुधैः ।
 कथिका पाचनी रुच्या लघ्वी बहिप्रदायिनी ।
 कंफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिनी ॥

१. T₂. P₁. P₂. मधुकारकाः ।

२. J₁. बहिप्रदीपनी ।

तथा—

मरीचं दीप्यकं गुण्ठी चव्यं चित्रकमेव च ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकाजाजिसैन्धवम् ॥
 जरणं दाडिमं पथ्युमामलं हिङ्गुगन्धकम् ।
 एतत्कलकं समं मिश्रं पक्त्वा तक्रं सपिण्डकम् ॥
 वातश्लेष्महरा हृद्या परमा रुचिकारिणी ।
 आमामीसारशूलघ्नी वातगुल्मनिकृन्तनी ॥
 कासश्वासहरा चोग्रा मन्दाग्नेर्दीपनी परा ।
 उक्ता चैव सदा पथ्या उत्तमा कठिका मता ॥

कटी ।

मुद्गपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् ।
 हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिश्चूर्णे विनिक्षिपेत् ॥
 भृष्टहिङ्गुवादिकं सूक्ष्ममरीचं जीरकं तथा ।
 निम्बूरसं चवानीं च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् ॥

१. J₁. T₁. Bh. हृद्यगन्धकम् ।

२. Bh. adds before this verse उक्तं च । सुषेण :-

जरणमरिचगुण्ठीपिप्पलीमूलचूर्णं
 दहनरुचकधान्यं सैन्धवं पिप्पलीनाम् ।
 अभयकपिथसारं दाडिमाजाजिहिङ्गु
 युवतिकरसुपक्रं त्वामलक्यासु तक्रम् ॥
 हरति पवनसङ्गं श्लेष्मदोषं च कासं
 अरुचिजठरशूलमामवातातिसारम् ।
 वदति सकलवैद्यो वैद्यराजः सुषेणो
 रुचिकृदनलदीप्तं ब्रह्मज्ञानं राजयोग्यम् ॥

योगसारे, वाते —

निर्गुण्डि दीप्यकं वहिहरिद्रा विश्वभेषजम् ।
 तक्रकाजिकसम्पक्रं वातघ्नं वहिवर्धनम् ॥

रामठम् ।

मुद्गपिष्टीं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामास्तारकोपरि ।
 तस्यास्तु गोलकं कुर्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
 तैले तान् गोलकान् पक्त्वा कथिकायां निमज्जयेत् ।
 गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रवटका अपि ॥
 मुद्गार्द्रकवटा रुच्या लघ्वो बलकारकाः ।
 दीपनास्तर्पणाः पथ्यास्त्रिषु दोषेषु पूजिताः ॥

मुद्गार्द्रवटकाः ।

दाढ्यश्चणकानां तु निस्तुपा यन्त्रपेषिताः ।
 तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥
 वटिका वेसनस्यापि कथिकायां निमज्जिता ।
 रुच्या विष्टम्भजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ॥
 एवमन्येऽपि ये केचिद् भक्ष्या वेसनसन्भवाः ।
 तद्गुणास्तेऽपि बोद्धव्या युक्त्या पाकविशारदैः ॥

चुबुकवटी ।

समितां मर्दयेदाज्जैर्जलेनापि च मन्त्रयेत् ।
 तस्यास्तु वटकं कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् ॥
 एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते ।
 मज्जयित्वा सितापाके ततस्तं च समुद्धरेत् ॥
 अयं प्रकारस्संभिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ।
 मण्डस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यस्सुमधुरो गुरुः ॥
 पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुसृजितः ।
 समिता शर्करासर्पिर्विषिश्रा अपरेऽपि ये ॥
 प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणा स्मृताः ॥

माठ

अपरे शर्करापालादयः, ते च —

१. Bh. त्रिदोषेषु प्रपूजिताः ।

२. Bh. adds a note here 'कडीचे पीठ, वेसन इत्येकनाम ।

३. J. omits अपरे... शर्करापाले ।

मण्डवत्समितां सिद्धां कृत्वा कुर्याच्च पोलिकाम् ।
शृङ्गाटाकृतिकान् कुर्यात् खण्डशस्तान् पचेद् घृते ।

मज्जयेच्च सितापाके ततस्ते तु समुद्धृताः ।
शङ्खपाला इति प्रोक्ताः पाकशास्त्रविशारदैः ॥

शङ्करपाले

पर्पटास्साज्यसमिता निर्मिता घृतभर्जिताः ।
कुट्टिताश्चालिताश्शुद्धशर्कराभिर्विमिश्रिताः ॥

तस्मिंश्चूर्णे क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च ।
नारिकेरं सकर्पूरं चारबीजान्यनेकशः ॥

घृताक्तसमिता पुष्टा रोटिका रचिता ततः ।
तस्यां तत्पूरणं न्यस्य कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ॥

सर्पिषि प्रचुरे तां तु सुपचेन्निपुणो जनः ।
प्रकारज्ञैः प्रकारोऽयं संयाव इति कीर्तितः ॥

मण्डकेन समो ज्ञेयः संयावोऽपि गुणैर्जनैः ॥

करञ्जी ।

घृताढ्यया समितया कृत्वा लम्बपुटं ततः ।
लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितया युतम् ॥

पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका ।
संयावसदृशी चैषा गुणैः कर्पूरनालिका ॥

घृताढ्यसमितालोप्त्रीमध्ये क्षिप्त्वा सुशर्कराम् ।
लेपयेच्छकटेनैनां मृदु युक्त्या तु वेष्टयेत् ॥

१. J₁. This line and the next two verses are left out probably by the scribe.

२. P₁. P₂. Bh. वेष्टयेत् ।

पचेद्घृतेऽतिबहुले सैषा स्याच्छर्करोदरी ।

गुणे गुणज्ञैस्सा ज्ञेया यथा कर्पूरनालिका ।

साखररोटीति भाष्या, कापूरनारी इति प्रसिद्धा

समिताया घृताढ्याया वर्तीर्दीर्घास्समाचरेत् ।

तस्त्वु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत् ॥

बेलयेद्वेलनेनैता यथैका पर्पटी भवेत् ।

ततच्छुरिकया तां तु संलग्नामेव कर्तयेत् ॥

ततस्तु बेलयेद् भूयः शकटेन तु लेपयेत् ।

ततस्संवृत्य तल्लोप्त्रीं विदधीत पृथक् पृथक् ॥

पुनस्तां वेष्टयेल्लोप्त्रीं यथा स्यान्मण्डलाकृतिः ।

ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः पुटाः ॥

सुगन्धया शर्करया तदुद्दूहनमाचरेत् ।

सिद्धैषा फेनिका नाम्नी मण्डकेन समा गुणैः ॥

ततः किञ्चिल्लघुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः ।

वेष्टयेत्प्रसारयेत् । शकटस्तु —

शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शकटं वदेत् । इति ॥

साटा इति महाराष्ट्राः

१ —

लघुरपि रुचिकर्त्री फेनिकातिप्रशस्ता

बलवति लघुजीर्णे छर्दिनाशं करोति ।

विदलति मुखधर्मं चाम्लपित्तं विदार्य

जठरभरणयोग्या गोधुमैस्सम्प्रयुक्ता ॥

गोधूमफेणी ।

गुर्व्योऽतिबृंहणाः स्निग्धाः बल्याश्शुक्रकरास्समृताः ।

स्त्रीषु हर्षं प्रयच्छन्ति माषपिष्टकसम्भवाः ॥

माषफेणी ।

१. J1. gives the Sanskrit name कर्पूरनाली instead.

२. J1. omits साटा.....सषेणः ।

समिता वेसने जीरहिङ्गुमारीचयोजिते ।

घृताक्ते जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेष्टिते ।

घृतेन वाथ तैलेन भर्जिता पूरिका भवेत्

पूरिका बृंहणाः स्निग्धा वृष्या पित्तानिलापहाः ।

घृतपाचिता इत्यर्थात् ।

मधुरास्तैलपाकिन्यो गुर्व्यः श्लेष्मानिलापहाः ॥

इत्युत्तरत्र विधानात् ।

पूरो ।

माषमुद्गादिचूर्णैश्च शालिपिष्टैश्च सम्भृताः ।

जलौघोपरि सम्पक्काः सुरूपास्स्युरवन्तिकाः ॥

इडली ।

इयमेव स्नेहपाके चण्डारिकेत्युच्यते । तद्गुणाश्च —

वृष्या रोचनदीपनी बलकरा गुर्व्यप्यभिष्यन्दिनी

सद्यस्तर्पणकारिणी रसवती श्लेष्मत्रवृद्धिप्रदा ।

घारानाहविवन्धगुल्मशमनी पित्तास्रविच्छेदिनी

स्नेहेनापि सुपूरिता च सततं भक्षया च चण्डारिका ॥

तथा —

घृतपूरं बलकरं वृष्यं मधुरशीतलम् ।

हन्ति वातं रक्तपित्तं श्लेष्मलं च विशेषतः ॥

घृतपूर इति चण्डारिकाया नामान्तरम् । घिउर इति भाषया

दोषकाः श्लेष्मला बल्या गुरुरुच्याश्च बृंहणाः ।

घिरडी ।

समिताया घृताक्ताया लोप्त्रीं कृत्वाथ वेष्टयेत् ।

आज्ये तां भर्जयेत् सिद्धा शङ्कुली फेणिकागुणा ॥

१. J₁. omits the word इडली ।

२. J₁. omits the word तद्गुणाश्च ।

३. J₁. adds here अवन्ती ; इडली चण्डारिका घिउर

४. P₁. P₂. Bh. श्लेष्मणम् ।

किञ्च —

शङ्कुली मधुरा स्निग्धा रुच्या श्लेष्माविवर्धनी ।
वातघ्नी बृंहणी गुर्वी बीर्येणोष्णा त्रिदाहिनी ॥

कंचोरी ।

अत्युच्छ्रितास्तु गोधूमगोलकाः परिपाचिताः ।
वातघ्ना मधुराः स्निग्धा वृष्या बलवतां हिताः ॥

फले गोधूमाची ।

रुच्या वातहरा बल्या माषापूपास्तु बृंहणाः ।
शुक्लवृद्धिकराः स्निग्धाः शस्ता व्यायामशालिनाम् ॥

उडिदांची फळे ।

स्थूलास्स्युर्वर्तुलाः कुब्जास्साच्छिद्रा स्नेहपाचिताः ।
पिष्टापूपा रुचिकरा गुरवः कफषुष्टिदाः ॥

घारगे ।

गोधूमचूर्णं सुश्लक्ष्णं क्षीरे पक्त्वा घृते पचेत् ।
एष भक्ष्यः परं वृष्यो मधुरो बृंहणो गुरुः ॥

क्षरिधारगे ।

मुद्गानां धूमसीं सम्यग् घोलयेन्निर्मलाम्बुना ।
कटाहस्थघृतस्योर्ध्वं झर्झरं स्थापयेत्ततः ॥

धूमसीं तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेज्झर्झरोपरि ।
पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्याद्युक्तेन मोदकान् ॥

लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुश्शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृद्बल्यतर्पणो मुद्गमोदकः ॥

मोतीलड्ड ।

१. J1. अपि च ।

२. J1. gives the Sanskrit name instead as शङ्कुली ।

३. T2. omits this line : वातघ्ना... ..हिताः ।

एवंप्रकारकाः कार्या वेसनेनापि मोदकाः ।
ते बल्या लघवश्शीताः किञ्चिद्वातकरास्तथा ।
विष्टम्भिनो ज्वरघ्नाश्च पित्तरक्तकफापहाः ॥

बून्दीचे लाडु ।

एवमेव प्रकारेण माषजा अपि मोदकाः ।
किञ्चित्समगुणा माषैः रत्नमोदकसंज्ञकाः ॥

रत्नलाडु ।

घृताक्तया समितया कृत्वा सूत्राणि तानि तु ।
निपुणो भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् ।
युक्तेन मोदकान् कुर्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ॥

सेवेचे लाडु ।

नूतनं घटमादाय तस्यान्तः कुशलो जनः ।
प्रस्थार्धपरिमाणेन दध्नाम्लेन प्रलेपयेत् ।
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम् ।
घृतमर्धशरावं च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् ॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम् ।
ततस्तु प्रक्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने च तत् ॥
परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत्सन्तप्ते घृते क्षिपेत् ।
पुनः पुनस्तत्प्रवृत्य विदध्यान्मण्डलाकृतिम् ॥
तां सुपर्कां घृतानीत्वा सितापाके तनुद्रे ।
कर्पूरादिसुगन्धे च श्रपयित्वोद्धरेत्ततः ॥
एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा ।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी ॥

जिलेवी .

omits this verse.

२. After this Bh. adds the word योगप्राप्ते before the

next verse.

हैषैव गोलाकृतिका भवेद्दधिवटीत्यपि ।

रेष्मीति भाषायां ।

तैले विपक्वा वटकाश्च शालिजाः सुदुजेरा रोचनभक्षणाश्च ।
कफप्रकोपं जनयन्ति सद्यो विशेषतः कूरवटाश्च जीर्णाः ॥

कुर्वडी ।

एतद्गुणैव शाण्डाकी प्रोच्यते गुणवित्तमैः ।

साण्डयी ।

किञ्चिल्लघुगुणा आहुर्वटीर्मण्डसमुद्रवाः ।

नाचण्याच्य वड्या ।

समितायामर्धमितं घृतं लिप्त्वातिभर्जयेत् ।

वर्णव्यत्ययता यावदवतार्याथ शीतले ॥

समितायास्तृतीयांशमितां तत्र त्रिप्रोजेयेत् ।

एलाळवङ्गमरिचं यथायोग्यं विनिक्षेपेत् ॥

लडुकास्तस्य पित्तघ्ना रुच्याः काषविवर्धनाः ।

समितामोदका नाम गुर्जरैस्सुविशेषिताः ॥

गुर्जरभाषया पल्लूदीपा इति प्रसिद्धाः ।

समितायां सस्मितायां सम्यक् पक्वं पयोघृतम् ।

तथा योज्यं यथा तत्र सम्यक् स्याद्द्रवकौद्रमः ॥

भर्जयेदर्धपाकेऽस्य घृतं योज्यं यथामति ।

सम्यक् पाकेऽथ सम्पन्ने शीतस्थाने निधापयेत् ॥

समभागां सितां दद्यान्मोदकाः पूर्ववद्गुणैः ।

कथ्यन्ते द्रावको नाम गुर्जरैः पाककोविदैः ॥

द्रावालाडु ।

१. J1. omits this pasage.

२. J1. omits एतद्गुणैव

पाककोविदैः । द्रावालाडु

घृताक्तां समितां कृत्वा कुर्यादङ्गारककटीम् ।
चूर्णयित्वांथ तां तत्र क्षिपेत्सघृतशर्कराम् ॥

कर्पूराद्यैर्वासयित्वा कुर्यादुत्तममोदकान् ।
संस्थाप्य शीतले स्थाने भक्षयेन्मण्डवद्गुणान् ॥

चूर्मालाडुं ।

एतां एवाङ्गारककटीस्थाने घृतपाके सति दळीयालाडु इति गर्जरा
व्यवहरन्ति ।

अत्युन्नताश्च गोधूमगोलकाः परिपाचिताः ।
मुद्गानां वेसवारैस्तु पूर्णा गुरुतरा मताः ॥

मुद्गपूर्णफलें ।

एवमेव विजानीयात् तुवरीचणकादिभिः ॥

तत्रापि—

मधुरं मधुराम्लं च पित्तकृन्नातिवातलम् ।
कफप्रकोपजननं विद्याच्चणकपूरणम् ॥

दुर्जरं बलकृद्दुग्धं वह्निमान्यकरं गुरु ।
रुच्यं पित्तप्रशमनं विद्यान्माषादि पूरणम् ॥

आदिशब्दो राजमाषादिसङ्ग्रहार्थः

पोळिका पूर्णगर्भा तु गुर्वी स्याद्गुडदालिता ।

पर्णपोळी

मृदुपाकाश्च ये भक्षयाः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
गुरवस्ते त्वतिक्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥

१. J1. Omits एतां व्यवहरन्ति

२. J1. adds:— पूरणविशेषः after चणकादिभिः and omits the
1st rd तत्रापि ।

३. J1. adds चणकपूरणम् here the name

४. J1. omits:— आदिशब्दो सङ्ग्रहार्थः ।

५. J1. पुष्टिबलापहाः

भक्ष्यस्सुधापरो नाम्ना वृष्यः पित्तानिःशपहः ।

रोचनो बृंहणस्स्वादुर्वर्ण्यो दृष्टिप्रसादनः ॥

सुधापरः

एतत्प्रकारस्तु समितारवकान् खर्बूररवकान् वातिसूक्ष्मान् संगृह्य तत्सम-
परिमाणां सितां चातिघनं घृतं च समभेकत्र मेलयित्वा सम्मर्द्यामलक-
प्रमाणान् गोलकान् रजतपात्रे पृथक् पृथक् संस्थाप्य, तदुपर्यन्यद्रा-
जतं पिधाय यावत्पिधानतापं संस्थापयेत् । ततस्तान् गोलकान् विक-
सितमल्लीमाल्यसदृशान् निष्कासयेत् । तान् सुधापरानाहुः ।

प्रक्षाल्य तण्डुलान् सम्यक् चूर्णयेत्तानुलूखले ।

समया सितया योज्य मदनैस्तद्विचक्षणः ॥

यथा पिण्डीभवेत् पिष्टं तथा लोप्त्रीं विधाय च ।

बजिषु वाहिफेनस्य निस्तुपेषु तिलेषु वा ॥

प्रसारितां तां सुघृते पाचयेत्सुविचक्षणः ।

भवान्ति ते ह्यनरसा रसिकाना मुदावहाः ॥

कुण्डलिन्यास्समगुणाः किञ्चिद् गुरुतरा अपि ।

षुष्याः परं पित्तहरास्तर्पणा रुचिकारकाः ॥

अनारसे ।

पक्त्वा जले सुविमलेऽप्यथवा शर्करोदके ।

पिष्टिकातण्डुलानां तु गाढां लोप्त्रीं प्रवेष्टयेत् ॥

घृते तैलेऽथवा सिद्धा घारिकेति मता सताम् ।

घार्या ।

भर्जितान् तण्डुलान्माषविदलैस्स्वसमैस्सह ।

पिष्ट्वा तण्डुलपिष्टं चाप्यपक्वं तत्र योजयेत् ।

किञ्चिदेकीकृते तस्मिन् जीरकादीन् विनिक्षिपेत् ॥

१. J1. omits एतत्प्रकारस्तु to अपाल in the next page line 10.

२. Bh. omits वातिसूक्ष्मान् गोलकान् ।

३. P1. P2. संस्थाप्य दृढ द्वारेषु पात्रं संस्थाप्य तदुपरि ।

दैव्या संयोज्य चक्राणे रज्ज्वाकाराणि निमेषेत् ।
रुच्यानि तानि बल्यानि तैलपक्वानि भक्षयेत् ॥

घकल्बा ।

प्रक्षालितकहतण्डु उपिशमिष्ट-

पाके निधाय सुगुडस्य पचेच्च युक्तया ।

तुल्यस्य तस्य ललनाकरलालितस्य

लोप्त्रो सुधांशुसदृशी विपचेद्धृतादौ ॥

पित्तापहाननिरसान् प्रवदन्ति तज्ज्ञा-

स्तानेव किञ्चिदधिकद्रवतस्त्वर्पालान् ।

अतिरस, अपाल ।

गुडगोधूमसम्मिश्रतैलपक्वान्भक्षणात् ।

करोति पित्तं श्लेष्माणं चक्षुर्मारुतनाशनम् ॥

घारिचण्डारिकापूखटिकावटकादयः ।

वृष्याश्च रोचना बल्पा गुरवः स्युः स्वयोनिवत् ॥

अथ मांसप्रकाराः ॥

पाकपात्रे घृतं दद्यात् तैलं वा तदलाभतः ।

तत्र हिङ्गुहरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥

छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डखण्डितम् ।

धौतं निर्गलितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः ॥

पाकयोग्यं जलं दत्वा लवणं च पचेत्ततः ।

सिद्धे जलेन संपिष्य वेसवारं परिक्षिपेत् ।

द्रव्याणि वेसवारस्य नागवल्लीदलानि च ।

तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरीचानि समासतः ॥

अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् ॥

वेसवार उपस्करः इति हैमनः । तद्द्रव्याणि च निघण्टौ—

१. J₁. omits this verse.

२. P₁. P₂. पारान् ।

३. Bh. omits this verse.

अंजाजी मरिचं शुण्ठी ग्रन्थिधान्या निशाङ्गयाः ।
पिंपली दाडिमं चोते वेसवारंगो मतः ॥ इति ।

हृदयदीपे तु—

सुखिनापिष्टं पिशितं गुडाज्यं
व्योषान्वितं स्यादिह वेसवारः ।

इति न सार्वत्रिकम् ।

शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यं च बृंहणम् ।
त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्धनम् ॥

शुद्धमांसम् ।

पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रादिङ्गु भर्जयेत् ।
छागादेस्मकलस्यापि खण्डान्यग्नौ तु भर्जयेत् ॥

सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पान्मृदुरं यथा ।

राजिकादेयुते तक्रं मांसखण्डानि धारयेत् ॥

तत्तक्रमांसमित्युक्तम् ।

तक्रमांसं तु रक्तघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् ।

कफघ्नं पित्तलं किञ्चित्सर्वाहारस्य पाचनम् ॥

तक्रमांसम् ।

पाकपात्रे तु बृहतिं मांसखण्डानि निक्षेपेत् ।

पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गुजरिरुम् ॥

हरिद्रामार्द्रकीं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च ।

तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीरानां रसात् बहवः ॥

यथा सर्वाणि वस्तूनि सुषकानि भवन्ति हि ।

तथा पचेन निपुणो बहुमण्डस्थितेर्यथा ॥

एषा हरीषा बलकृद्धानपित्तापहा गुरुः ।

शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी ॥

हरीषा, आस इति भाषया ।

१. P2. T2 खण्डान् पात्रे ।

२. J1. omits this explanation.

शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥

तलितं बलमेधाग्निशुक्रौजोवृद्धिकृन्मतम् ।
वर्षणं लघु सुस्निग्धं रोचने बृंहणं परम् ॥

तलितमांसम् ।

कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि जलाकया ।
घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् ।
तत्तु शून्यमिति प्रोक्तं पाककर्मविशारदैः ॥
शूल्यं बल्यं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु ।
कफवातहरं पथ्यं किञ्चित्पित्तहरं हि तत् ॥

शूल्यं, शीख इति भाषया ।

शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं स्वेदितं जले ।
लवङ्गहिङ्गुलवणमरीचार्द्रसंगुणम् ॥

एलाजीरकधान्याकनिम्बूरसमन्वितम् ।
घृते सुगन्धे तद् भृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधैः ॥

शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम् ।
पुनस्सर्पिषि सम्भृष्टं मांसशृङ्गाटकं वदेत् ॥

मांसशृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृद् गुरु ।
वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ॥

मांसशृङ्गाटकम् ।

सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः ।
प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परतेसाम् ॥

विशिष्टभग्नसन्धानश्शुद्धानां शुद्धिकांक्षिणाम् ।
स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाध् ॥

शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यापुत्रवर्णार्थिनाम् ॥

मांसरस ।

प्रेङ्काराः कथितास्सन्ति बहवो मांसवन्मभवाः ।

ग्रन्थविस्तरभीतेन मया नात्र प्रदर्शिताः ॥

गोधूमचणपिष्टाभ्यं भाविताभ्यां घृतादिना ।

पिण्डिताभ्यां जलेनापि पाचिताभ्यां घृतादिषु ॥

कनकाभास्सुजायन्ते त एते कटकर्णकाः ।

बृंहणा मधुरास्सिन्धुगन्धास्त्रोष्णाः कटुविषाकिनः ॥

कटकर्णकाः, कडकणे इति भाषया ।

तप्ततैलघृते पात्रे गोलकान्विस्तृतान् क्षिपेत् ।

उत्तानाः पाकसंसिद्धा मृच्चसुन्दात्रिकाः स्मृताः ।

एता बल्या विदाहिन्यः श्लेष्मघ्नाः पित्तलाः परम् ॥

ता एव —

चन्द्रमण्डलसङ्काशा वर्तुला भ्राष्ट्राचिनाः ।

वातपित्तहरा बल्या वृष्या दृष्टिप्रसादनाः ॥

सुन्दात्रिकास्संहारिकापरपर्यायाः ।

इदानीं साधारण्येन गुणानाह —

गुडगोधूमसम्पिश्रतैलपक्वान्नभक्षणात् ।

करोति पित्तं श्लेष्माणं चभुर्मारुतनाशनम् ॥

विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुषाकिनः ।

उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ॥

१. P1. ज्वरहीनानां ।

२. P1, P2 T2. Bh. adds before this

प्रज्ञाद्य खण्डितं मांसं उष्णादेः कृष्णवारेण ।

पलाण्डु ऋडान्याजोऽथ पतत्रे प्राप्तेपत् पुरा ॥

ततो मांसं विनिक्षिप्य पचेन्मृदाप्रना चिरम् ।

सम्भारसंयुतं पक्वं वृष्यं रुच्यं बलप्रदम् ॥

तन्मांसं योजयेच्छाकपाकादौ पाकवित्तमः ॥

J1 adds the name संहारिकाः ।

J1. omits इदानीं चभुर्मारुतनाशनम् ।

भक्ष्या क्षीरकृता बल्या वृष्या हृद्यास्सुगन्धिनः ।
विंदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

शृहणा वातपित्तघनाः भक्ष्या वलयाश्च सामिषाः ।
गुरवः पैष्टिका भक्ष्या वीर्योष्णाः कंफपित्तलाः ॥

कुकूलकर्परं भ्राष्ट्रकण्ठवङ्गारविपाचितान् ।
एकयोनीन् लघून् विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥

भोजः —

यथा यथा भवेत्पाके संसर्गोऽग्नेस्तथा तथा ।
भक्ष्याणामेकजातीनां लाघवं वैद्य आदिशेत् ॥
पर्पटा लघवो रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः ।
षण्डाकी वटकं दुग्धं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥

‘कुकूलं गोवरमि’ति केचित् । ‘श्वभ्राकारमुत्तानं कर्परं कुकूलमि’-
त्यन्ये । न्युब्जं तदेव कर्परम् । तदेव सछिद्रं भ्राष्ट्रम् । लोहमयं कण्डू ।
अङ्गारमङ्गारपूर्णपात्रं हसन्त्यादि । सुश्रुतः —

कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ।
सुपक्वास्तनवश्चैव भूयिष्ठा लघवो मताः ॥

‘कपालं कर्परं’ तत्र पक्वा मण्डकाः । अङ्गारपक्वास्तु हसन्त्यादौ
पक्वा’ इति व्याख्यातारः ।

आहारमाण्डा भाषा ।

स्विन्नभक्ष्याश्च ये केचित् सूप्यगोधूमभाविताः ।
भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् द्रव्यलाघवम् ॥
सूप्यमम्लमनम्लं वा गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ।

१. J1. सम्पर्कोभिः ।

२. J1. शाण्डाकी वटकम् ।

Bb. onjits कपालं tc भाषा

मोदका गुरुतराश्च वृष्यकाः श्लेष्मलाश्विरविपाककारकाः ।
मन्दमाशु जनयन्ति कोष्ठकं मापमोदकवरं बलप्रदाः ॥

मोदका गुरवो वृष्याः श्लेष्मलाश्विरपाकिनः ।
मन्दार्थि च प्रयच्छन्ति बोधूमाश्शालिजास्तथा

तथा. —

शमयति बहुपित्तं श्लेष्मकोपं कराति
जनयति जठराग्निं वातरोगं निहन्ति ।
सुरतजमतिखेदं तत्क्षणादेव हन्या-
दमृतफलमुदारं चारु शंसन्ति वैद्याः ॥

साजाचि लाडु ।

क्षीरे कटाहे तापेन घनीभूते सितायुते ।
एलालवङ्गमरिचं यथायोग्यं विनिक्षिपेत् ॥

पिण्डकास्तर्पणा बल्या वृष्यास्स्युः पित्तनाशनाः ।
वातघ्नाश्च विशेषेण क्लृप्तश्रमनिवारणाः ॥

पेडे ।

मुद्गसक्तान् समसिताघृतान् पिण्डीकृतान् मृद्न् ।
एलादियुक्तान् घर्मर्तुहितान् वै पिण्डकान् वरान् ॥
तान् मुद्गदळमित्याहुः पाकशास्त्रविशारदाः ॥

मुगदल ।

भृष्टैस्तिक्तैस्तेर्गुडसाधितानि रुच्यानि जन्तूच्चबलापहानि ।
हरन्ति वातं तिलमोदकानि त्वग्दोषदृष्ट्यामयकारणानि ॥

तिलवे ।

१. J1. adds सुपगुणाः before मोदका. etc. ।

२. J1. omits क्षीरे कटाहे कफवर्धनं इति

३. Bh. जन्तोश्च बलापहानि ।

४. Bh. तिललाडु ।

प्रथमपरिच्छेदः

सुभृष्टैर्निस्तुषैश्शुभ्रैः कुट्टितैः कृतमोदकम् ।
सगुडं पित्तवातघ्नं वीर्यपुष्टिविवर्धनम् ॥

अन्यत्र -

तिलैर्विघाङ्कितं श्लक्ष्णं गुडापिण्डमुदाहृतम् ।
हृद्यं मन्दाग्निजननं पुष्टिकृत्कफवर्धनम् ॥ इति ।

अथ मण्डादिगुणाः । वाग्भटः -

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।
यथापूर्वं शिबस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥

तृङ्ग्लानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत् ।
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ॥

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ।
व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥

मण्डः ओदनोपरितनो रसः । ससिकथो रसः पेया विलेपी यवागूः ।
सुधौतः प्रस्नुतः स्विन्नस्त्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ।
यश्चाग्नेयौषधक्वाथसाधितो भृष्टतण्डुलः ॥

विपरीतो गुरुर्यश्च क्षीरमांसादिसाधितः ।

आग्नेयौषधसाधितो भृष्टतण्डुलो यस्स लघुः । गुर्वौषधादिसाधितोऽभृ-
ष्टतण्डुलस्त्यक्तोष्मा क्षीरमांसादिसाधितश्च गुरुरित्यर्थः । आदिशब्द
इक्षुरसघृतादिसंग्रहार्थः । हृद्यदीपे मण्डो सिकथः । ससिकथा परिसि-
कथा यवागुश्च । परिसिकथा क्षिथिलोदन इत्यर्थः, यवागूश्चिथिलो-

१. Bh omits कौदि

२. Bh. शोषघ्नः

३. J₁ omits this sentence. T₁. and Bh. read this after वाग्भट before the four preceding verses.

४. J₁ ससिकथा पेयोपरिसिकथा

दन इति वचनात् । घनसिक्था विलेपी । परिसृतस्त्वोदनो सक्तः ।
तिलतण्डुलस्तु कृसर इति । कूर्ड्माण्डभोदं युक्त्या निर्जलं विधाय
माषपिष्टं गोधूमपिष्टं च समभागं दत्त्वा उभयसमांशुकरां संयोज्य
सर्वमेकत्र चूर्णयित्वा आमलकवट्टोलकान् विधाय घृते पचेत् । पक्वां-
स्तान् मधुनि निक्षिपेत् । तानि मधुफलयानीति व्याहरन्ति पाकज्ञाः ।

इति सिद्धान्तप्रकरणम् ।

अथ शाकप्रकरणम् ।

तच्च —

मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकाः ।

त्वक्पुष्पं कैवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

तत्र मूलं द्विविधम् ; मूलकं, कन्दश्च । पत्रं प्रसिद्धम् । करीरं प्रथमा-
ङ्कुरः । अग्रं प्रसिद्धम् । काण्डं कदल्यादेः । अधिरूढं बालास्थि
मज्जेति केचित् । क्षेत्रोद्भूतफलमूलादेः स्वेदान्नवोद्भिभाङ्कुरा विरू-
ढका इत्यपि । त्वक्पुष्पति प्रसिद्धे । कैवचं छत्राकम् । न चात्र
पदार्थमात्रन्य शाकापत्या भ्रमितव्यं, व्यञ्जनतया प्रसिद्धेष्वेव तच्चात् ।
पृथिव्य दिनवद्रव्यवाचितया प्रयुक्तव्यपि द्रव्यशब्दस्य द्रव्यवाञ्छेत्र
इत्यादौ स्वर्गादिमत एवोपस्थितिवत् । उक्तं च —

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्त साक्याद्यवहारतश्च ।

बौक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतस्त्रिद्वपदस्य बुद्धाः ॥

इति । अतश्च न शाकव्रतादौ द्रव्यमात्रत्याग इत्यस्मिन्कृतजनार्दनम-
होदये विस्तरेण प्रपञ्चितम् । कैवदेवस्तु —

शाकं चतुर्विधं पुष्पपत्रकन्दफलाख्यकम् ।

इति चातुर्विध्यमाह । भावप्रकाशे —

१. J1. omits कूर्ड्माण्डभोदं इति सिद्धान्तप्रकरणम् ।

२. J1. T1. कवकं चेति

३. J1. कयकं

४. J1. द्रव्यवानित्यादौ

५. J1. omits this line.

पत्रं पुष्पं फलं नाळं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्यद्यथोत्तरम् ॥ इति ।

अथ शाकसामान्यगुणाः -

प्रायश्शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरुणि च ।
रूक्षाणि बहुवर्चांसि.सूत्रविण्मारुतानि च ॥

शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं
वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।

प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितं च नूतं
हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति सन्तः ॥

शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगास्सहेतवो देहविनाशनाथ ।
तस्माद्बुधश्शाकविवर्जनं तु कुर्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः ॥

अर्थ विशेषगुणाः । तत्र -

मूलकं तीष्णमुष्णं च कटुकं ग्राहि दीपनम् ।
दुर्नामगुल्महृद्रोगवातघ्नं रुचिदं गुरु ॥

साधारणमूलकगुणाः ।

बाँणाख्यमूलकं सोष्णं कटुकं रुचिदीपनम् ।
गुल्मवातकृभिकफान्नाशयेद् ग्राहकं गुरु ॥

नीवारिमूल काश्यां प्रसिद्धः ।

गृजनं कटुकोष्णं च कफवातरुजापहम् ।
रूच्यं च दीपनं हृद्यं दुर्गन्धं गुल्मनाशनम् ॥

सोष्ठीमुष्ठा ।

पिण्डमूलं कटूष्णं च गुल्मवातादिदोषनुत् ।

वाटोळामुला

१. J1. अथ मूलानि । तत्र मूलकगुणाः Bh. अथ मूलकादीनां विशेषण-
गुणाः । तत्र

२. Bh. ग्राहिहृद्रोग

३. Bh. omits this verse.

कोष्णं तीक्ष्णं च तिक्तं मधुरकटुरसं मूत्रघ्नं चातिमूत्र-
 श्वासाशःकासगुल्मक्षयनयनरुजोमान्द्यशूलामयघ्नम् ।
 कण्ठ्यं बल्यं च रुच्यं मलविकृतिहरं मूलकं बालकं स्या-
 दुष्णं जीर्णं तु शोषप्रदमुदितमिदं दाहपित्तास्रदायि ॥

मान्द्यं अग्निमान्द्यम् ।

आमं संग्राहि रुच्यं कफपवनहरं पक्वमेतत्कटूष्णं
 भुक्तेः प्राग् भक्षितं चेत् सपदि वितनुते पित्तदाहप्रकोपम् ।
 भुक्त्या सार्धं तु जग्धं हितगतिबलवद्वेसवारेण तच्चेत्
 पक्वं हृद्रोगशूलप्रशमनमुदितं मूत्रकृत्सर्वमूलम् ॥

हिता गतिः प्राप्तिर्यस्येति बलविशेषणम् । वातश्लेष्महरं शुष्कमिति
 वाग्भटः ।

इति मूलकगुणाः ॥

गाजरं मधुरं रुच्यं किञ्चित्कटु कफापहम् ।
 आध्मानक्रिमिशूलघ्नं दाहपित्तवृषापहम् ॥

गाजरमूल ।

माकन्दी कटुका तिक्ता मधुरा दीपनी परा ।
 रुच्याल्पवातकृत्पथ्या न वर्षासु हिताऽधिका ॥

अधिका बाहुल्येन भक्षिता ।

मायीणमूल ।

रसोनोऽम्लरसोनस्स्याद् गुरूष्णः कफवातनुत् ।
 अरुचिक्रिमिहृद्रोगशोकघ्नश्च रसायनः ॥

अम्लरसोनः अम्लरसशून्य इत्यर्थः ।

शुभ्रलसण ।

रसोनोऽन्यो महाकन्दो गृञ्जनो दीर्घपत्रकः ।

पृथुपत्रः स्थूलकन्दो यवनेष्टो विलोहितः ॥

गृञ्जनस्य मधुरं कटुकन्दं नाछमप्युपदिशन्ति कषायम्
पत्रसञ्चयमुशन्ति च तिक्तं सूरयो लवणमस्थि वदन्ति ॥
रसेन चोष्णः कटुपिच्छलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिबल्यः ।
बृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविवन्धगुल्मारुचिकृच्छ्रशोफान् ।
दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुकफामयान् हन्ति महारसोनः ॥

लशुनविशेषगुणाः ।

पलाण्डुः कटुको बल्यः कफपित्तहरो गुरुः ।
बृष्यश्च रोचनः स्निग्धो वान्तिदोषविनाशनः ॥

श्वेतपलाण्डु ।

अन्यो राजपलाण्डुः स्याद्यवनेष्टो नृपाह्वयः ।
पलाण्डुर्नृपपूर्वस्स्याच्छिरः पित्तनाशनः ॥
कफहृद्दीपनश्चैव बहुनिद्राकरस्तथा ॥

तथा-

वक्ष्यते नृपपलाण्डुलक्षणं क्षारतीक्ष्णमधुरो रुचिप्रदः ।
कण्ठशोषश्चमनोऽतिदीपनः श्लेष्मपित्तश्चमनोऽग्निदीपनः ॥

अतिदीपनः दाहकृत् ।

रक्तपलाण्डु ।

सूरणः कटुरुष्णश्च पाचनः क्रिमिवातहा ।
श्वासकासकफान् हन्ति परं दुर्नामनाशनः ॥
गुल्मशूलक्रिमिघ्नश्च गुरुरस्रविकारकृत् ॥

रक्तसूरण ।

श्वेतसूरणको रुच्यः कटूष्णः क्रिमिनाशनः ।
गुल्मशूलादिदोषघ्नः सर्वारोचकहारकः ॥

बल्यः कदल्याः कन्दस्यात् कफपित्तहरो गुरुः ।
वातलो रक्तशमनः कषायो रूक्षशीतलः ॥

कदलीकन्द

मुखाल्लस्यान्मधुरसः शिशिरः पित्तनाशनः ।
रुचिकृद्वातकृच्चैव दाहशोपतृषापहः ॥

मुस्ताळ

पिण्डाल्लर्मधुरशीता मूत्रकृच्छ्रामयापहः ।
दाहशोषप्रमेहघ्नो वृष्यस्सन्तर्पणो गुरुः ॥

ननु

कटूष्णो वातकफहा पिण्डाल्लः पित्तवर्धनः ।

इति वाग्भटः । इह तु मधुरशीत इति पित्तघ्नत्वं चानेनोक्तं भवति ।
चरके तु त्रिदोषकरत्वमिति महान् विरोधः । मैवम् । वग्भटोक्तिः पत्र-
विषया , चरकोक्तिरपक्ककन्दविषया । मधुरत्वाद्युक्तिस्तु पक्कविषयेति
न कोऽपि विरोधः ।

पिण्डाल्ल , मोहलकान्दे भाषया ।

रक्तपिण्डाल्लकशीतो मधुराम्लः श्रमापहः ।
पित्तदाहापहो वृष्यो बलपुष्टिकरो गुरुः ॥

रक्ताल

कासाल्लुरुग्रकण्डूतिर्वातश्लेष्मामयापहः ।
अरोचकहरः स्वादुः पथ्यो दीपनकारकः ॥

कांसाल

फोडाल्लः श्लेष्मवातघ्नः कटूष्णो दीपनीयकः ।

फोडाल्लः ।

पानीयाल्लुब्धिदोषघ्नः सन्तर्पणकरः परः ।

पानीयाल्ल ।

नीलाल्लर्मधुरशीतः पित्तदाहश्रमापहः ।

नीलाल्लः

प्रथमपरिच्छेदः ।

कटूष्णो मंहिषीकन्दः कफवातामयापहः ।
मुखजाड्यकरो रुच्यो महासिद्धिकरस्सितः ॥

महिषीकन्दः ।

हास्तिकन्दः कटूष्णः स्यात् कफवातामयापहः ।
त्वग्दोषश्रमहा कुष्ठविषवीसर्पनाशनः ॥

हास्तिकन्दः ।

कोलकन्दः कटुश्रोष्णः क्रिमिदोषविनाशनः ।
वान्तिविच्छर्दिशमनो विषदोषनिवारणः ।

कोलकन्द ।

वाराही तिक्तकटुको विषपित्तकफापहः ।
कुष्ठमेहक्रिमिकरो वृष्यो बल्यो रसायनः ॥

वाराहीकन्द ।

विष्णुकन्दस्तु मधुरशिशिरः पित्तनाशनः ।
शहशोफहरो रुच्यस्सन्तर्पणकरः परः ॥

विष्णुकन्दः ।

मधुरो धरणीकन्दः कफपित्तामयापहः ।
रक्तदोषप्रशमनः कुष्ठकण्डूविनाशनः ॥

धरणीकन्दः ।

नकुलीयुगलं तिक्तं कटूष्णं च त्रिदोषजित् ।
अनेकविषविध्वंसि किञ्चिच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ॥

नकुलीकन्द ।

मालाकन्दस्सुतीक्ष्णस्स्याद्गण्डमालाविनाशनः ।
दीपनो गुल्महारी च वातश्लेष्मापकर्षकृत् ॥

मालाकन्द ।

विदारी मधुरा शीता गुरुः स्निग्धा च पित्तनुत् ।
ज्ञेया च कफकृत्पुष्टिबलवीयावैवर्धिनी ॥

विदारीकन्द ।

भोजनकुतूहले

मधुरश्शाल्मलीकन्दो मल्लसङ्घहरोधजित् ।
शिशिरः पित्तदाहार्तिशोकमन्तापनाशनः ॥

सांवरीकन्द ।

चाण्डालकन्दो मधुरः कफपित्तास्रदोषनुत्
विषभूतादिदोषघ्नो विज्ञेयश्च रसायनः ॥

चाण्डालकन्द ।

त्रिपर्णी मधुरा शीता श्वासकासविनाशिनी ।
पित्तप्रकोपशमनी विषत्रणहरा परा ॥

त्रिपर्णीकन्द ।

लक्ष्मणा मधुरा शीता स्त्रीवन्ध्यात्वविनाशिनी ।
रसायनकरी बल्या त्रिदोषशमनी परा ॥

लक्ष्मणाकन्द ।

कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा गुणकरा मताः ।
मधुराश्च कषायाश्च पित्तासृग्दाहनाशनाः ॥

पद्मादिकन्दाः ।

छिच्छीकन्दः कटुः पाके गुरुः श्लेष्मानिलापहः ।
अतिसारक्रिमिहरो बहुमूत्रो रुचिप्रदः ॥

मांठमूले ।

आर्द्रकं तरुणं रुच्यं वातलं कफरक्तजित् ।
सगुडाद्रं मतं बल्यं वातश्लेष्मघ्नमग्निदम् ॥
विद्भेदिहृद्यमत्युष्णं पोषणं स्वरसादनुत् ।

कटूष्णमार्द्रकं रुच्यं वृष्यं पाके हिमं लघु ।
मूत्रलं बृंहणं कण्ठ्यं दीपनं पाचनं जयेत् ॥
गुल्मानाहयकृत्तन्द्राशूलार्शःशोषपीनसान् ।

कासवासज्वरच्छर्दिहृच्छ्वासप्रबलानिलान् ॥

आर्द्रकस्य रसस्सद्यः पूरणात् कर्णशूलनुत् ।

धाले

हरिद्रा कटुतिक्तोष्णा कफवातास्रकुष्ठनुत् ।

मेहकण्डूव्रणान् हन्ति हेमवर्णविधायिनी ॥

हरिद्रा ।

सैठी सतिक्ताम्लरसा लघूष्णा रुचिप्रदा च ज्वरहारिणी च ।

कफास्रकण्डूव्रणदोषहन्त्री वक्त्रामयध्वंसकरी च सोष्णा ॥

अम्बेहळेदि ।

गन्धपत्रा कटुस्वादुतिक्तोष्णा कफवातजित् ।

कासच्छर्दिज्वरान् हन्ति पित्तकोपं करोति च ॥

कचोराघोर । गन्धपलाश इति मालवे प्रसिद्धः ।

कर्चूरः कटुतिक्तोष्णः कफकासविनाशनः ।

मुखवैशद्यजननो गलगण्डादिदोषनुत् ॥

कचोरा ।

शृङ्गाटकशोणितपित्तहारी लघुस्सरो वृष्यतमो विशेषात् ।

त्रिदोषतोपभ्रमतापहारी रुचिप्रदो मेहनदार्यहेतुः ॥

त्रिदोषतापः त्रिदोषज्वरः । तापः दाहः ।

सिंघाटे ।

हन्त्यम्लपित्तमरुचिं वमिदाहमोहवृष्णामदक्लमहरं च सुशीतलं च ।

कण्ठस्य शोषशमनं गुरु वातरक्ते क्षीणे च पथ्यमतिचारु कसेरुकं स्यात् ॥

कसेरु ।

१. J₁. omits the word.

२. P₂. गोंठी ।

३. J₁. तीक्ष्णोष्णा ।

४. J₁. तीक्ष्णोष्णः ।

५. Bh. तापज्वरदाहहारी ।

६. T₁. J₁. Bh. omit त्रिदोष दाह

अथ पत्रशाकाः

तत्र वास्तुकम् —

तदेकं तु बृहत्पत्रं रक्तं स्याद्द्रौडवास्तुकम् ।
 प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमतः स्मृतम् ।
 वास्तुकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम् ।
 दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् ॥

सरं ग्रीहास्रपित्तार्शःक्रिमिदोषत्रयापहम् ।

तथा—

वास्तुकं तु मधुरं सुशीतलं क्षारमम्लमपि दोषजित्परम् ।
 रोचनं ज्वरहरं महार्शसां नाशनं च मलमूत्रशुद्धिकृत् ॥

चाकवत ।

चुकं स्यादम्लपत्रं तु लघूष्णं वातगुल्मनुत् ।
 रुचिकृद्दीपनं पथ्यमीषत्पित्तकरं परम् ॥

चुका ।

चिल्ली वास्तुकतुल्या स्यात् सक्षारा श्लेष्मपित्तनुत् ।
 प्रमेहमूत्रकुच्छ्मी पथ्या च रुचिकारिणी ॥

चील ।

श्वेतचिल्ली सुमधुरा क्षारा च शिशिरा च सा ।
 त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशिनी ॥

बथुवा ।

श्वानचिल्ली कटुस्तीक्ष्णा कण्डूतित्रणहारिणी ।

सुणेचिल ।

शिग्रुपत्रभवं शाकं रुच्यं वातकफापहम् ।
 कटूष्णं दीपनं पथ्यं क्रिमिघ्नं पाचनं परम् ॥

सेउगपत्रे

पालक्यमीषत्कटुकं मधुरं पथ्यशीतलम् ।
 [क्तपित्तहरं ग्राहि ज्ञेयं सन्तर्पणं परम् ॥

पालक ।

पुष्कलः पुष्टिकृद्गुच्यः पित्तघ्नः श्लेष्मलो लघुः ।
किञ्चिदुष्णो रक्तवर्णो वातरोगे न तौ हितौ ॥

पोकळा ।

राजशाकिनिका रुच्या पित्तघ्नी शीतला च सा ।
सैवातिशीतला रुच्या विज्ञेया स्थूलशाकिनी ॥

दोन्ही राजगिरे ।

मारिषो रेचकश्शीतो गुरुर्मेदस्त्रिदोषजित् ।

अन्यत्र तु —

मारिषो मधुरश्शीतो विष्टम्भी पित्तनुद् गुरुः ॥

वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विषमाग्निजित् ।

रक्तमाषो गुरुर्नातिसक्षारो मधुरस्सरः ।

श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः ॥

मांठ ।

उपोदकी कटुश्शीता कषाया मधुरा च सा ।

निद्रालस्यकरी रुच्या विष्टम्भश्लेष्मकारिणी ॥

मोटीवेली ।

उपोदकी परा क्षुद्रा सूक्ष्मपत्रा तु मण्डपी ।

रसवीर्यविपाकेषु सदृशी पूर्वया स्वयम् ॥

क्षुद्रवेली ।

उपोदकी तृतीया च वनजा वन्यजाह्वया ।

वन्याप्युपोदकी तिक्ता कटूष्णा रोचनी परा ॥

रानवेली ।

क्षुपोपोदकनाम्नी च बल्लिस्सा मूलपोतिका ।

मूलपोतिस्त्रिदोषघ्नी वृष्या बल्या लघुश्च सा ॥

बैलपुष्टिकरी रुच्या जठरानलदीपनी ।

बसला ।

१. J₁. omits this Verse.

२. T₂. adds बल्या नूतनबलहती । बलपुष्टिकरी विद्यमानबलपुष्टिकरी ।

कुण्जरास्त्रिदोषघ्नो मधुरो रुच्यदीपनः ।
ईषत्कषायस्संग्राही पित्तश्लेष्महरो लघुः ॥

कुंजीर ।

झरसी मूत्रदोषघ्नी वातला पिचजन्तुनुत् ।
मधुरा विरसा तिक्ता शंस्तात्यन्तमरोचके ॥

थोर, झरसी ।

सूक्ष्मपत्रा तु झरसी तद्गुणा लघुदीपनी ।

धाकुटी झरसी ।

अन्यत्र तु - झरसीशाकं प्रकृत्य

तिक्तं कटूष्णं दोषघ्नं कफवातहरं परम् ।
रेचनं दीपनं रुच्यं क्रिमिशूलत्रणापहम् ॥
झरदिशरी झरा थुल्या पत्रिका झरपत्रिका ।

सूक्ष्मपत्रा ।

फपित्थपत्रा शकुला जातिचित्रकपत्रिका ।

स्थूलपत्रेत्यभिधानात् ।

कौसुम्भशाकं मधुरं कटूष्णं विण्मूत्रदोषापहमामयघ्नम् ।
दृष्टिप्रसादं कुरुते विशेषात् संशीलितं दीप्तिकरं च बद्धेः ॥

कुसुम्भशाक ।

मिश्रेया मधुरा स्निग्धा कटुः कफहरा परा ।
वातपित्तोत्थदोषघ्नी प्लीहजन्तुविनाशिनी ॥

रानसेउप ।

कौसुम्भः कटुकः पाके श्लेष्महृद्दीपनश्च सः ।

बनकुसुम्भ ।

शतपुष्पादलं सोष्णं मधुरं गुल्मशूलनुत् ।
वातघ्नं दीपनं पथ्यं पित्तकट्टुचिकौरकम् ॥

सेउप ।

१. १. P1. P2. शक्तात्यन्त ।

२. T2. ad 18 विण्मूत्राश्रितत्रातादिविकारहारि । आमवास्तज्जनिदोषदवाः ।

६. J1. दासकम् ।

तण्डुलीयकदलं हिममर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशि ।
ग्राहकं च मधुरं च विपाके दाहशोफशमनं रुचिदायि ॥

तांदुलजा ।

पानीयतण्डुलीयो यस्तत्कञ्चटमुदाहृतम् ।
कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥

पानीयतांदुलजा ।

कटूष्णं राजिकापत्रं क्रिमिवातकफावहम् ।
कण्ठामयहरं स्वादु शुक्रहृद्रुचिदायकम् ॥

मोहरीपत्र

सार्षपं पत्रमत्युष्णं रक्तपित्तप्रकोपनुत् ।
विदाहि कटुकं स्वादु शुक्रहृद्रुचिदायकम् ॥

शिरसपत्र ।

चौङ्गेरीशाकमत्युष्णं कटु रोचनपाचनम् ।
दीपनं कफवातार्शःसंग्रहण्यातिसारजित् ॥

आवांती ।

घोला च घोलिका बोलिः कलं दुष्कफकारकः ।
क्षेत्रजा लवणा रुच्या चाम्ला वातकफापहा ॥

सेतीचेघोल ।

आरण्या घोलिका चाम्ला रुक्षा रुच्यानिलापहा ।
रानघोल ।

पित्तश्लेष्मकरी चान्या सूक्ष्मा जीर्णज्वरापहा ।

मलांचीघोल ।

वर्षाभ्रवसुकौ वर्ण्यौ कफमान्द्यानिलापहौ ।
शाके रुक्षतरौ गुल्मप्लीहशूलापहारकौ ॥

बिंदूळि वसु ।

१. Bh. omits this verse.

२. P₁. P₂. चागोरी

३. T₁. T₂. दुष्कफम् ?

जीवन्ती मधुरा शीता रक्तपित्तानिलापहा ।
क्षयदाहज्वरान् हन्ति कफवीर्यविवर्धिनी ॥
एवमेव बृहत्पूर्वा रसवीर्यबलान्विता ।
भूतविद्राविणी ज्ञेया वेगाद्रसनियाभिका ॥

हरिणवेलिद्वय ।

स्वर्णजीवन्तिका वृष्या चक्षुष्या मधुरा तथा ।
शिशिरा वातपित्तासृग् दाहजिद्वलवर्धिनी ॥
हेमहरिणवेलि ।

वरा शाकेषु जीवन्ती सार्पपस्त्ववरः स्मृतः ॥
आसुकर्णो कटूष्णा च कफपित्तहरा सरा ।
आनाहज्वरशूलार्तिनाशिनी पाचनी परा ॥
भोपनी ।

वत्सादनी तु मधुरा पित्तदाहास्रदोषजित् ।
वृष्या सन्तर्पणी रुच्या विषदोषविनाशिनी ॥
वासेनि ।

वृद्धदारुद्वयं गाल्यं अपच्छल कफवातकृत् ।
बल्यं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥
दोन्हीफाञ्जी ।

अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णाम्ला घ्नीहशूलविनाशिनी ।
वातहृद्दीपनी रुच्या गुल्मश्लेष्मामयापहा ॥
आंवटवेलि ।

१. The revisor adds in the margin of a previous folio:
'जीवन्ती त्रिदोषहन्त्री । खांडे कुष्ठी महाराष्ट्रभाषया ताक । कानडीभाषया हाल
गुणकी पला ।'

२. J₁. स्वर्णजीवाभिका ।

३. P₁. P₂. दाहकृद् ।

४. J₁. बसवानी ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

स्याताम्रभौ गोक्षुरकौ तु शीतलौ
बलप्रदौ तौ मधुरौ च बृंहणौ ।
कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशनौ ।
रसायनौ तत्र बृहद्गुणोत्तरः ॥

सराटेद्वय ।

सीतिवारस्तु सङ्घाही कषायोष्णस्त्रिदोषनुत् ।
मेधारुचिप्रदो दाहज्वरहारी रसायनम् ॥

कुरदू ।

शैणस्त्वम्लकषायश्च मलगर्भास्रपातनः ।
वान्तिकृद्वातकफनुज्ज्ञेयस्तीव्रोऽङ्गमर्दजित् ॥

सर्ण^३ ।

अम्बष्टा सप्तषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा ।
वातामयबलासघ्नी रुचिकृदीपनी परा^३ ॥

आंबाडा ।

महाराष्ट्री कटुस्तिक्ता कषाया मुखशोधिनी ।
व्रणकीटादिदोषघ्नी रसदोषनिवर्हिणी ॥

पिंपलगा ।

कैचमाची कटुस्तिक्ता रसोष्णा कफनाशिनी ।
शूलार्शशोफदोषघ्नी कुष्ठकण्डूतिहारिणी ॥

कामोणी ।

१. J₁. सितावरस्तु ; Bh. सितिवारस्तु ।

२. P₁ P₂. शाण ।

३. Bh. adds ताग इति भाषायाम् ।

४. J. The revisor adds in the margin :—

अम्बष्टाम्बालिका माची कुची दन्तशठाम्बिका ।

अम्लोऽम्लको आम्लकश्च वल्कलं तन्तुरूपधृक् ॥

आम्लकोऽप्रतमक्षोष्णः कटी पवनदोषजित् ।

मेध्यः शाकवरश्चैव वह्निवृद्धिकरः परम् ॥

अम्बष्टाचे शाकगुण ।

५. Bh. काकमानी ।

६. Bh. कटुकण्डूति ।

महाचञ्चुः कटूष्णा च कषाया मलशोधिनी ।
गुल्मशूलोदरार्शोऽतिविषघ्नी च रसायनी ॥

क्षुद्रचञ्चुश्च मधुरा कटूष्णा च कषायका ।
दीपनी शूलगुल्मार्शश्मनी च विबन्धकृत् ॥

चञ्चूद्वय ।

कासमर्दश्च तिक्तोष्णो मधुरः कफवातनुत् ।
अजीर्णकासपित्तघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥

कासवदा ।

अजगन्धा कटूष्णा च वातगुल्मोदरापहा ।
कर्णव्रणार्तिशूलघ्नी पीता चेदञ्जने हिता ॥

तिलवणी ।

चक्रमर्दः कटुस्तीव्रमदो वातकफापहः ।
व्रणकण्डूतिकुष्ठार्तिदह्वपामादिदोषनुत् ॥

तरवटा ।

द्वीपान्तरसमुत्पन्नस्समहान् दद्रुहा परम् ।

काण्डेतरवटा ।

प्रसारिणी गुरुष्णा च तिक्ता वातविनाशिनी ।
अर्शःश्वयथुहन्त्री च मलविष्टम्भहारिणी ॥

चान्दवेलि । हीलमोचिकेति नामान्तरम् ।

ब्राह्मी हिमा कषाया च तिक्ता वातास्रपित्तजित् ।
बुद्धिं प्रज्ञां च मेधां च कुर्यादायुःप्रवर्द्धिनी ॥

ब्राह्मी ।

ब्राह्मी तु सूक्ष्मपत्रान्या स्निग्धपत्रा जलोद्भवा ।
ब्राह्मी तिक्ता च सोष्णा च बलवातामदोषजित् ॥

बांवि ।

१. J1. omits द्वीपा.....परम् । काण्डे तरवटा ।

२. T2. adds the explanation : बुद्धिलोकव्यवहारदाक्षिण्यम् ।

३. वास्त्रीयव्यवहारे । मेधा धारणा ।

४. J1. बुद्धि ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

चिर्वल्लिका चैव कटुः कषाया
जीर्णज्वरे चातिहिता रसायनी ।

चीवालेषाल ।

गोलोमिका कटुस्निक्ता त्रिदोषशमनी हिमा ।
मलरोगप्रशमनी दोषघ्नी ग्राहिणी च सा ॥

महागोलोमिका तद्वत् । कासलीति उत्तरापथे प्रसिद्धा ।

पाथरी ।

मेच्छाक्षी शिशिरा वृष्या व्रणदोषक्षयापहा ।

होनगुन्दा ।

द्रोणपुष्पी कटुस्सोष्णा रुच्या शान्तिकफापहा ।
अग्निमान्द्यहरा चैव पथ्या वातापहारिणी ॥

तथा —

द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरु च पित्तजित् ।
भेदनं कामलाश्लोथमेहज्वरहरं कटु ॥

कुम्भा ।

सुगन्धिर्वातपित्तघ्नी लघ्वरुच्या ष्वरे हिता ।
व्यञ्जनालङ्कृतिः शीता सार्द्रा कुस्तुम्बरी स्मृता ॥
शुष्कं कुस्तुम्बरीपत्रं वातार्शःपित्तगुल्मजित् ॥

कोथिबीर ।

मेथिका कटुरुष्णा च रक्तपित्तप्रकोपिनी ।
अरोचकहरा दीप्तिकरी वातघ्नदीपनी ॥

रूच्यं सुगन्धि कैडर्यपत्रं गरकफानिलान् ।
जयेदार्द्रं परं शुष्कं पत्रं बल्यं त्रिदोषनुत् ॥

कालशाकः, करेपक इति कार्णाटकाः

१. J₁. omits महा.....प्रसिद्धा ।

२. P₁. P₂. मठाक्षी ।

३. J₁. पित्तकृत् ।

४. J₁. omits इति... प्रयोगपरिजातः ।

'रमणो रामणः कालशाकः कैडर्य इत्यभिधानाद्' इति श्राद्धप्रकरणं
प्रयोगपारिजातः-।

माङ्गेरुकदलं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।

मेदःशोफोदराशोघ्नं वातलं ग्राहि पिच्छलम् ॥

कारीशाक ।

बल्यं हिमं स्वाद्गस्त्यं भूतकासत्रिदोषजित् ।

श्रमवैवर्ण्यजित्पत्रमागस्त्यं नातिशीतलम् ।

नक्तान्धानां हितं नस्यात् तत्स्याच्चातुर्थिकापहम् ॥

श्वेतागस्त्यपत्र ।

रक्तागस्त्यदलं रुच्यं विषवीसर्पकुष्ठजित् ।

तत्पुष्पं सर्वपापघ्नमगस्तिफलमग्निकृत् ॥

अवृष्यं रोचनं रूक्षं वातलं कफपित्तजित् ॥

रक्तागस्त्यपत्र ।

स्वादु बिम्बीदलं शीतं वातपित्तास्रपित्तजित् ।

कामलापाण्डुवृष्णाघ्नं मेदःशुष्करुफप्रदम् ॥

f

पत्रं मृरणजं तीक्ष्णं रूक्षमुष्णं विकारि च ।

कृमिश्लेष्मारशां पथ्यं तद्वन्नालं सरं गुरु ।

सूरणपत्रना

श्री छी कटुकानां च वातशोफकफापहा

तददलं तैललेपघ्नमैत्युष्णं रुचिकृत्तरम् ॥

श्रीकैकायीपत्रफ

पट्टशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च स स्मृत-

नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनः ॥

नालीक ।

१. Bh. शुक्लकफप्रदम् ।

२. J1. लघु ।

३. J1. P1. P2. मलयम्लम् ।

करम्बी शतपर्वा च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कलम्बी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी ॥

कलम्बी ।

शीतिवारशिशतिवरस्वस्तिकस्सुनिषन्नकः ।
श्रीवारकस्त्रचिपत्रः पर्णाकः कुक्कुटशिश्वी ॥
चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्दल इतीरितः ।
शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥

चतुष्पत्री ।

सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषग्रहापहः ।
अविदाही लघुः स्वादुः कषायो रूक्षदीपनः ॥
षुष्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् ॥

सुणसुण ।

पाचनं लघु रुच्योष्णं पत्रं मूलकजं नवम् ।
स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत् ॥

मूलकपत्र ।

यवानीशाकमात्रेयं रुच्यं वातकफप्रणुत् ।
उष्णं कटु च तिक्तं च पित्तलं लघु शूलहृत् ॥

वोवापत्र ।

सेहुण्डस्य दलं तीक्ष्णं दीपनं रोचनं हरेत् ।
आध्मानाँष्ठीलिकागुल्मशूलशोथोदराणि च ॥

सेर इति भाषया । निवडिङ्ग ।

पर्पटो हन्ति पित्तास्रं ज्वरतृष्णाकफभ्रमान् ।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुद्रातलो लघुः ॥

पित्तपापडा ।

१. All Mss. other than J₁. omit this verse.

२. J₁. omits the name 'चतुष्पत्री' ।

३. P₁. P₂. नाच्छीतिका ।

४. J₁. omits the name निवडिङ्ग ।

रुच्यं चणकशाकं स्याद् दुर्जरं कफवातकृत् ।
अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तनुदन्तशोषकृत्

चणकपत्र ।

कलायशाकं भेदि स्याल्लघु तिक्तं त्रिदोषजित् ।

वाठाप्याचीं पत्रे ।

कान्ता कफघ्नी चक्षुष्या पथ्या स्वादुकषायका ।

केना ।

धन्वन्तरिनिघण्टौ—

अग्निदीप्तिकरं श्वेतं शाकूटममकं सरम् ।
दुर्नामक्रिमिमेहघ्नं कफपित्तहरं परम् ॥

श्वेतम् । कृष्णं तु—

दुर्नामकृच्छयामलशाकूठं तु
मन्दाग्निविष्मूत्रविबन्धहर्त्तुं ।

चामकुरा । अष्टु महाराष्ट्राः ।

इति संक्षेपतः पत्रशाकानि ।

१. Bh. adds before कलायशाकं etc.—

चणकाम्लकमस्यम्लं दीपनं दन्तहर्षणम् ।
रुचणानुरसं रुच्यं शलाजीर्णविबन्धनुत् ॥

भाष्य चण्वाची ।

२. J1. transposes the portion कान्ता कफघ्नी till the end of this section to the अम्र—section which comes after the next section in (p. 77)

Bh. कीना कफघ्नी ।

३. J1 विबन्धहरि ।

४. T 4. adds the explanation: दुर्नामकं, कुम्भतूति कृत्, अर्शोन्वी-
मिष्यर्थः । श्यामं कृष्णम् ।

Bh. has आन्ध्रेषु चामकुरा इति ।

अथ करीराणि ।

करीरमाध्मानकरं कषायं स्वाद् तित्ककम् ।

तथा —

करीरं कटुतिक्ताम्लं कषायं कटुशीतलम् ।
पित्तास्रदाहकृष्णधनं रुचिकृत्पर्वनिर्गुणम् ॥

वंशांकुर

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरबिल्वाङ्कुरास्सराः ।
शतावर्यङ्कुरास्तित्ता वृष्या दोषत्रयापहाः ॥

इति करीराणि ।

अंग्राणि प्रसिद्धानि ।

अथ फलानि ।

ब्रूनाघातहरं प्रमेहशमनं कृच्छ्राश्मरीच्छेदनं
विष्णुत्रग्लपनं तृषार्तिशमनं जीर्णाङ्गपुष्टिप्रदम् ।
वृष्यं स्वादुतरं त्वरोचकहरं शर्यं च पित्तापहं
कूश्माण्डं प्रबरं वदन्ति भिषजो वल्लीफलानां पुनः ॥

पित्तनुत्तत्र कूश्माण्डं बालं मध्यं कफावहम् ।
पक्वं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं रेतोविकारिणाम् ॥

कूश्माण्डम् ।

१. J1. करीरमाध्मानकरं ।

२. J1. reads: इत्यङ्कुराः ॥

३. J1. reads: अन्नं वेत्राग्रादिः । आह वाग्मटः—वेत्राग्रं सुहती वासा इति

४. वेतोविकारिणाम् ।

उज्जरी शीतका रुच्या, दाहपित्तासदोषजित् ।
शोषहृत्तर्पणी गौर्या जाब्जहा मूत्ररोषनुत् ॥

तथा—

बाले उज्जरिकाफलं सुमधुरं शीतं च पित्तापहं
तृष्णादाहनिवर्हणं च रुचिकृत्, सन्तर्पणं पुष्टिदम् ।
वीर्योन्मेषकरं लघु, प्रबलदं भ्रान्तिभ्रमिष्वंसनं
पक्वं चेतुकुरुते तदेव मधुरं तृदाहरकं गुरु ॥

देवडांगरं ।

बुष्यं दाहभ्रमविशमनं मूत्रवृद्धिं च दत्ते
पित्तोन्मादापहरणकरं षड्भुजं वीर्यकारि ।
तिक्तं बाल्ये तदनु मधुरं किष्किदम्लं च पाके
निष्पकं चेतदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि ॥

षड्भुजाकर्कटी, मालवे प्रसिद्धा ।

कर्कटी मधुरा शीता तिक्ता च कफपित्तजित् ।
रक्तदोषकरा पैथ्या मूत्ररोधार्तिनाशिनी ॥

किञ्च—

मूत्रावरोधशमनं बहुमूत्रकारि
कृच्छ्राश्मरीप्रमथनं विनिहन्ति पित्तम् ।
भ्रान्तिघ्नमस्रबहुदाहनिवारि रुच्यं
श्लेष्मापहं लघु च कर्कटिकाफलं स्यात् ॥

१. Bh. adds:— काळा भोपळा इति भाषायाम्

२. T2 adds the explanation तदनु तारुण्ये । किष्किदम्लं स्वल्प-

तिक्तम् ।

३. J1 पक्वा ।

४. Bh. मधुकर्कटी P1 P2 T1 T2 omit this word.

प्रपुसस्य फलं रुच्यं मधुरं शिशिरं गुरु ।

भ्रमपित्तविदाहार्तिवान्तिहृद्, बहुंमूत्रदम् ॥

तौसीकाकडी, कोङ्कणे प्रसिद्धा ।

एवोरुकं पित्तहरं सुशीतलं मूत्रामयघ्नं मधुरं रुचिप्रदम् ।

सन्तोषमूर्च्छापहरं च तृप्तिदं वातप्रकोपाय घ्नं सुसेवितम् ।

मलाचं वाळुक ।

वाळुकी मधुरा शीताश्माना हृद्या भ्रमापहा ।

आरदचिर्भिट ।

बाल्ये तिक्ता चिर्भटी किञ्चिदम्ला

गौल्योपेता दीपिनी सा च पाके ।

शुक्लातिक्ता श्लेष्मवातारुचिघ्नी

जाव्यघ्नी सा रोचनी दीपिनी च ॥

भेलसेद ।

मृगाक्षी कटुका तिक्ता पाकेऽम्ला वातनाशिनी ।

पित्तकृत्पीनसहरा दीपनी रुचिकृत्परा ॥

सेन्दणी ।

चीनकर्कटिका रुच्या शिशिरा पित्तनाशिनी ।

मधुरा तृप्तिदा हृद्या दाहशोफापहारिणी ॥

पटोलसदृश वाळुक ।

दिण्डिशोरुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।

सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥

दिंडसे^३ ।

* १. Tr. Bh. add the expansion: शुक्ला अतिपका । अतिपका

निशेषगततिफरसा, अतिमधुरेत्यर्थः ।

१. P १ P २. पितृहृत् ।

३. P1. दिंडसे P2. दिण्डसे . J1. दिण्डसे ।

कुम्भतुम्बी समधुरा शिशिरा पित्तनाशिनी ।
गुरुस्सन्तर्पणी रुष्या वीर्यपुष्टिवलप्रदा ॥

गोरक्षतुम्बी ।

तुम्बी समधुरा स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भपोषकृत् ।
वृष्या वातप्रदा चैव बलपुष्टिविवर्धिनी ॥

दूधभोपळा ।

भूतुम्बी कटुकोष्णा च सन्निपातापहारिणी ।
दन्तार्गळं दन्तशोथं धनुर्वातं च नाशयेत् ॥

भोवतुम्बी ।

कलिङ्गो मधुरश्शीतो दाहपित्तश्रमापहः ।
वृष्यस्सन्तर्पणो बल्यो वीर्यपुष्टिवर्धनः ॥

कलिङ्गडे ।

खर्बुजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तनिलापहम् ॥
तेषु यैच्चात्मलमधुरं सक्षारं च रसाद्भवेत् ।
रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरं परम् ॥

खर्बुज ।

हस्तिकोशातकी स्निग्धा मधुराष्मानवातकृत् ।
वृष्या क्रिमिहरा चैव व्रणसंरोपणी परा ॥

तथा —

कोशातकी राजपदप्रपूर्वा मदात्यये पित्तगदे च युक्तः ।
श्रमे क्लमे मेहभगन्दरे च व्रणेषु पित्तेष्वपि नित्यपथ्या
पारसादोढका ।

१. T2. adds पत्रा भोपळा । Bh. पत्रा भोपळा पर्वतीया ।

२. Bh. adds कटु भोपळा ।

शिराकोशातकी पित्तशमनी क्षुत्तृषापहा ।
मेहे हिता संदा पथ्या पित्तच्छर्दिविनाशिनी ॥

शिरादोडका ।

फल्गुनि माषवद्विद्यात् काकाण्डालात्मगुप्तयोः ।

कुहिरीद्वय ।

पटोली स्वादुपित्तघ्नी रुचिकृज्ज्वरनाशिनी ।

बलपुष्टिकरा पथ्या ज्ञेया दीपनपाचनी ॥

पटोली ।

तथा —

पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।

फलं त्रिदोषशमनं मूलं च स्याद्विरेचनम् ॥

चतुरङ्गपरवरं ।

चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।

शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥

पटबलेम् ।

असिशिम्बी तु मधुरा कषाया श्लेष्मपित्तजित् ।

व्रणदोषापहन्त्री च शीतला रुचिदायिनी ॥

खड्गशिम्बी ।

निष्पावौ द्वौ हरिच्छुभ्रौ कषायमधुरौ रसे ।

कण्ठशुद्धिकरौ मेध्यौ दीपनौ रुचिकारकौ ॥

सङ्गाहि समवीर्यं स्यादीषच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ।

दोन्हीषेवडे ।

१. All mss. other than J₁. read only पद्धरं ।

२. T₂. चिचिण्डो.

३. P₁. P₂. T₁. J₁. खड्गशिम्बी.

४. T₂. रुचिदायकौ .

अलसान्द्रफलं स्वादु कषायं कफवातजित् ।
विष्टम्भ्यरुच्यं रुच्यं च वह्निमान्द्यकरं गुरु ॥

च्यवलीच्या सेगा ।

रूक्षातिपित्तकृद् गुवा वातला गारवांकुची ।
तिक्ता नोदरिणां पथ्या ग्रहण्यशोविकारिणाम् ॥

वाकुची, गोवारी ।

शीतं शिमुफलं वृष्यं पिच्छलं श्लेष्मलं गुरु ।
दीपनं वातपित्तघ्नं वर्ण्यं दुर्नाममेहजित् ॥

शिमुफलं श्वेतम् ।

शिमु रक्तं कटु स्निग्धं स्वादु तीक्ष्णं हिमं गुरु ।
चक्षुष्यं स्तन्यकृद् वृष्यं बृंहणं वस्तिशोधनम् ॥

मेदोगुल्मोदरश्वासवैस्वर्यक्रिमिशोफजित् ॥

रक्तशिमु ।

वातादिदोषनुद्बल्यं मूलं तंस्योष्णममिकृत् ।

शिमुमूलम् ।

शिमुपुष्पं गुरु हिमं पित्तश्लेष्मक्रिमिप्रणुत् ।
चक्षुष्यं शुक्लं रुच्यं बृंहणं दीपनं सरम् ॥

इति शिमुः ।

आगस्त्यं तरुणं रुच्यं बालं पित्तकफक्रिमीन् ।
हन्ति चक्षुर्व्रणे शस्तं मध्यमं कुसुमं लघु ॥

अगस्त्यफलपुष्पगुणाः ।

१. T₂. वातकृद् .
२. J₁. omits this verse.
३. P₁. Bh. अमिजित् .
४. J₁. omits this line.

पनसस्य फलं बालं कषायं मधुरं गुरु ।

मेदुःश्लेष्मकरं बल्यं तृड्दाहानिलपित्तजित् ॥

लवणादियुतं रुच्यं मध्यपक्वं तथा गुरु ।

फणस अपक्व ।

पनसं मधुरं सुपिच्छलं गुरु हृद्यं बलवीर्यवृद्धिदम् ।

श्रमदाहविशोपनाशनं रुचिहृद् प्राहि च दुर्जरं परम् ॥

पक्वपनस ।

ईषत्कषायमधुरं तद्धीजं वातलं गुरु ।

तत्फलस्य विकारघ्नं रुच्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥

तथा —

मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्तकफावहः ।

पनसबीज ।

विशेषात्पनसं वर्ज्यं गुलिषभिर्मन्दवह्निभिः ।

१. Bh. adds after फणसः —

मदनपालनिघण्टौ —

पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ।

बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥

आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।

पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ॥

गुरुणि बहुबर्चासि सृष्टमूत्राणि तानि च ।

मधुरास्तस्य पित्तघ्नाः वृष्याः श्लेष्मानिलापहाः ॥

२. P1. सुपिच्छलत्, T2. सुपिच्छलम् .

३. P1; P2. रुचिकृत् ।

अथ पनसावर्तः ।

पनसस्यातिपक्वस्य मज्जा कटविभाषितः ।
घर्मशुष्कमिमं प्रादुः पनसावर्तमित्यथ ॥

तद्गुणाः फलवत्किञ्चिद्घृता गुणयोगतः ॥

फनस पोळी ।

लकुचः क्षुद्रपनसो लकुजो डहुरित्यपि ।
आमं लकुचमुष्णं च गुरु विष्टम्भकृतथा ॥

मधुरं च तथाम्लं च दोषत्रितयरक्तकृत् ।
शुक्रामिनाशकं चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् ॥

सुपकं तत्तु मधुरमम्लं चानिलपित्तकृत् ।
कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकं च तत् ॥

बडहर ।

तुण्डी तु मधुरा पित्तश्वासकासकफापहा ।
असृग्ज्वरहरा रम्या कासजिद् गृहबिम्बिका ।

गौडतोण्डली ।

तिक्ता स्वादुहिमा निंबी वातपित्तास्रशोफजित् ।
छर्दिनी कामलापाण्डुश्वासशोषज्वरापहा ॥

कडुतोडली ।

कारवल्लं सुतीक्ष्णं दांपनीं कफवातांजित् ।
श्लोचकहरा चैव रक्तदोषकरी च सा ॥

।था

कारवेष्टं सवहुकं दीपनं कफपित्तजित् ।

तिक्तं रुच्यं ज्वरश्वासकासगुल्महरं लघु ॥

१. J1. 00.113 अथ पनसावर्तः फनस पोळी ।

२. P1. तुण्डी तन्मधुरा P2. तुण्डी तन्मधुरा ।

३. P1. P2. गौड तोण्डली ।

तथा —

महावल्ली बद्धविट्का खाट्टी गुर्व्यग्निपित्तजित् ।
श्वेतवल्ली विषहरा प्रसूतिक्लेशनाशिनी ॥

तथा —

तीक्ष्णोष्णं दोषज्वल्यं कारवेल्लं विषापहम् ।
प्रसेकश्वासकासार्यः क्रिमिकृष्टज्वराञ्जयेत् ॥

कारली ।

कैकोटकी कटूष्णा च तिक्ता विषविनाशिनी ।
वातघ्ना पित्तहृच्चैव दीपनी रुचिकारिणी ॥

करटोली ।

कडहुञ्ची कटूष्णा च तिक्ता च रुचिकारिणी ।
दीपनी योनिदोषघ्नी गर्भस्त्रावविषापहा ॥

कडहुञ्ची ।

खादुपाकरसं शीतं पिच्छलं वातपित्तजित् ।
श्लेष्मलं सृष्टविष्मूत्रमनक्ष्यं गुरु बृंहणम् ॥

स्थौल्यं वृष्यं क्रिमिकरं महन्महतिकाफलम् ॥

थोरवांगे ।

१. J₁. कारवल्ली ।

२. J₁. Revisor adds in the margin on this subject :—

सर्वरोगहरं पथ्यममृतं बृंहणं लघु ।
कैकोटकीफलं रुच्यं मधुरं तन्निदोषनुत् ॥
ब्रह्मा निर्मथ्य देवानाममृतं दत्तवान् पुरा ।
मर्त्यानामिह कैकोटीफलं दत्त्वाऽभवत्सुखी ॥

न्तरे —

हृद्यं रोचनमग्निदीपनकरं कैकोटकीनां फलं
चक्षुष्यं व्रणिनां हितं क्षयवतां गुन्मातुराणामपि ।
कासश्वासहरं प्रमेहदमनं दोषत्रयध्वंसनं
क्रिमिस्तिकरसं ज्वरघ्नमुदितं रोगेषु चार्थं हितम् ॥ .

कोमलं नीलवृन्ताकं मधुरं बृहणं गुरु ।
पित्तघ्नं प्रीणनं जाड्यं विष्टम्भि कफवातकृत् ॥
नीलवृन्ताकं ।

त्रिदोषशमनं पथ्यं सुखादु कटु दीपनम् ।
सर्वव्याधिहरं हृद्यमुष्णं कार्तारिकाफलम् ॥
डोरलीवांगी ।

रुच्यं स्वयं ज्वरश्वासकासार्षस्सर्वरोगजित् ।
हृद्यं कटु रसे पाके क्षुद्रं वार्ताकिकाफलम् ॥
सूक्ष्मवांगी ।

चित्रफला कण्टकिनी महती कटुफला तथा ।
मिश्रबर्णफला नीलफला रक्तफला तथा ॥

द्याकश्रेष्ठा रक्तफला नृपप्रियफला तथा ।
वार्ताकी कटुका रुच्या मधुरा पित्तनाशिनी ।
बलपुष्टिकरी हृद्या गुरुवीतेषु निन्दिता ॥

सर्ववांगी ।

बालं पथ्यं त्रिदोषघ्नं मध्यमं पित्तवर्धनम् ।
पक्वं श्लेष्मकरं विद्यात् समस्तं बृहतीफलम् ॥
डोरली ।

विज्ञेया श्वेतबृहती वातश्लेष्मविनाशिनी ।
श्वेतडोरली ।

कण्टकारी कटूष्णा च दीपनी श्वासकासनुत् ।
प्रतिश्यायार्तिदोषघ्नी कफवातज्वरार्तिनुत् ॥
रिङ्गणी ।

१. J₁. omits डोरलीवांगी and the next verse, possibly due to the scribe.

लवणमरिचचूर्णेनावृतं रामठाढ्यं
 दहनवदनपक्कं कञ्चुकान्तं नितान्तम् ।
 हरति पवनसङ्घं श्लेष्महन्तु प्रसिद्धं
 जठरभरणयोग्यं चारुभोज्यं मरिचम् ॥

अन्यत्र —

वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् ।
 कफभेदानिलासममत्यर्थं लघु दीपनम् ।
 तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ॥
 भरीत ।
 अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत् ।
 तदर्शस्सु विशेषेण हितं हीनं च पूर्वतः ॥
 श्वेतवृन्ताक ।
 भेण्डा त्वम्लरसा सोष्णा ग्राहिका रुचिकारिका ।
 भेण्डी ।

अथ कदली ।

तत्र —

बालं फलं मधुरमल्पतया कषायं
 पित्तापहं शिशिररुच्यमथापि नालम् ।
 पुष्पं तदप्यनुगुणं क्रिमिहारि कन्दं
 पर्णं च शूलश्मनं कदलीभवं स्यात् ॥

किञ्च —

रम्भापक्कफलं कषायमधुरं बल्यं च शीतं तथा
 पित्तास्रप्रविमर्दनं गुरुतरं पथ्यं न मन्दानले ।

१. T₁; J₁. कफमेदालिभा, Bh. कफमेदोऽनिला ।

२. J₁. पित्तं आस्रविमर्दनम् ।

सद्यः शुक्रविवृद्धिदं क्रिमिहरं तृष्णापहं कान्तिदं
दीप्तामौ मुखदं कफामयहरं सन्तर्पणं जर्जरम् ॥

नहारम्भाफलं शीतं तुष्टिपुष्टिकरं गुरु ।
रक्तपित्तहरं वृष्यं तीव्राग्नीनां प्रशस्यते ॥

महाकदली ।

स्यात्काष्ठकदली रुच्या रक्तपित्तहरा हिमा ।
गुरुर्मन्दाग्निजननी दुर्जरा मधुरा परा ॥

कटकेली ।

सुवर्णमोचा मधुरा हिमा च बह्याऽऽशने दीपनकारिणी च ।
तृषापहा दाहविमोचनी च कफापहा वृष्यकरी गुरुश्च ॥

तथा —

क्षुद्रं रम्भाफलं शीतं स्वादुपाकरसं गुरु ।
पित्तप्रदरदाहघ्नं वृष्यं नात्यर्थदीपनम् ॥

सोनकेली ।

गिरिकदली हिममधुरा बलवीर्यविवृद्धिदायिनी रुचिरा ।
वृद्ध्यपित्तदाहशोषप्रशमनकरी दुर्जरा च गुरुः ॥

बैलकदली ।

कृष्णं रम्भाफलं रुच्यं कषायमधुरं तथा ।
मेहं पित्तं तृषां हन्ति बृंहणं वातलं लघु ॥

कौळकेलि ।

१. J₁. कफामयकरम् ।
२. All Mss. other than J₁ omit this name.
३. J₁. रुच्या ।
४. All Mss. other than J₁. omit this name.
५. All Mss. other than J₁. omit this name.

सुगन्धा कृष्णारम्भा च शैलरम्भा यथोत्तरम् ।
निन्दिताः फलमासां तु कषायं मधुरं गुरु ॥
रम्भाफलत्वकडुका तिक्ता पित्तहरा लघुः ।

इति कदलीगुणाः ।

करमदेस्सतिक्ताम्लो बालो दीपनदाहकः ।
पक्वद्विदोषशमनो रुचिघ्नो विषनाशनः ॥

करवंदे ।

कषायमधुरो रुक्षस्तिन्दुकश्श्लेष्मकारकः ।
संप्राही दुर्जरो जिह्वाजाड्यकारी जडो गुरुः ॥

टैमरं ।

अश्वत्थवृक्षस्य फलानि पथ्या-
न्यतीव रुधानि सुशीतलानि ।
निहन्ति पित्तं सह शोणितेन
दाहं तृषां छर्दिमरोचकं च ॥

पिपरे ।

औदुम्बरं फलमतीव सुशीतलं च
सद्यो निवारयति शोणितपित्तमुग्रम् ।
पथ्यं विषे विषमपित्तशिरोविकारे
नासाप्रवृत्तरुधिरे च विशेषतस्तु ॥

तथा —

औदुम्बरं कषायं स्यात् पक्वं तु मधुरं हिमम् ।
क्रिमिहृत् पित्तरक्तघ्नं मूर्च्छादाहवृषापहम् ॥

उंबरं ।

१. Bh. adds after this:

रम्भासारदशीतलो नातितिक्तो
तृड्दाहघ्नो मूत्रकृच्छ्रातिसारम् ।
मेहान् हन्ति स्फोटकं वाजपित्तं
रक्तप्लावं सोमरोषं निहन्ति ॥ इति कदलीवारगुणाः

गुष्ककः कटुकोऽम्लश्च रोचनः पाचनः धरः ।
 श्लेष्मोदरार्तिघ्नो द्विधा तुल्यगुणान्वितः ॥

मौसे

श्लेष्मान्तकः कटुतिक्तो मधुरः कषायः
 स्वादुश्च पाचनकरः क्रिमिदुलहारी ।
 आमाशयोपमलरोधकदुघ्नोऽपि-
 विस्फोटशान्तिकरणः कफहारणश्च ॥

तथा —

केश्यस्सतिक्तो रूक्षोष्णो मधुरस्सुवरा कटुः ।
 विषवीसर्पविस्फोटघ्नपित्तकफनाशुत् ॥
 फलं तु मधुरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ।
 कषायं कटुकं पाके भ्रमिपित्तकफनाशुत् ॥

तत्र पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु ।
 विष्टम्भि बृंहणं रूक्षं वातपित्तकफनाशुत् ॥

मौकरं सेळवंटी

भूकर्चुदारो मधुरः क्रिमिदोषनिवारणः ।
 वातप्रकोपनः किञ्चिच्छीतलः स्वर्गसायकः ॥

गोधणी

अथ नारिकेलः ।

नारिकेलो गुरुस्निग्धः शीतः पित्तघ्निनाशनः ।
 अर्धपक्वस्त्वषाशोपशमनो दुर्जरः परम् ॥

नारेळ

१. P₁, P₂, T₂. add the explanation द्विधा-- पक्वोऽपक्वश्च ।
 २. J₁. कफकारणश्च ।
 ३. P₁, P₂. भूकर्चुरोऽतिमधुरो ।

मधुरं मधुनारिकेळपुक्तं शिशिरं दाहनुषार्तिपित्तहारि ।
बलप्रष्टिकरं च कान्तिमय्यां कुरुते वीर्यविवर्धनं च रुच्यम् ॥

किञ्च —

माध्वीकं नारिकेलीकं मतिमधुरं दुर्जरं जन्तुकारि
स्निग्धं वाताशित्ताशयनशान्तमथ ध्वंसनं वह्निदीप्तेः ।
आमश्लेष्मप्रकोपे जायते कुरुते चारु कान्ति बलं च
स्थैर्यं देहस्य दूरे ध्वंसनं कलावर्धनं पित्तनाशि ॥

मोह कोङ्कणे प्रसिद्धः ।

कवूरं नारिकेलस्य स्निग्धं शुद्धं च दुर्जरम् ।
दाहप्रष्टमयं रुच्यं च वीर्यविवर्धनम् ॥

खोबरे

[इति नारिकेळः ।]

पूग गुरु इहो सुते कफघ्ने कफपित्तहृद् ।
मोहनं दीपनं कफनाशकं रक्तनाशनम् ॥

आर्द्रं तद् गुर्वादिपित्तं तद्विद्विहरं स्रुतम् ।
स्त्रिंशं दोषत्रयच्छेति घटवधं तदुत्तमम् ॥

पूगफल ।

सिन्दोळं कफपाशपित्तशयनं रक्तानिसारापहं
पाण्डुपुष्पकद्रामशयनं तीव्राशरीभेदनम् ।
हृद्रोगेषु हिंसं सदा बलकरं काषाग्निसन्दीपनं
कासहीनविरेचने ज्वरगदे शस्तं च सिन्दीफलम् ॥

सिन्दोळी ।

ईषत्कषायमधुरा वातपित्तविबर्हिणी ।

बल्या वृष्या च हृद्या च विशेषादुत्तती गुरुः ॥

उत्तती ।

खर्जूरौ रक्तपित्तं शमयति मधुरः स्वादुपाकेऽतिशीत-
 स्तृष्णाशोषापहन्ता विषममद्गुजाश्वासहिष्मापनोदी ।
 स्निग्धो वृष्यो बलासं जनयति सुतरां सेवितश्चाग्निहन्ता
 रुच्यो हृद्यो नितान्तं भ्रमजनितरुजं हन्ति संन्तर्पणेन ॥
 खर्जूर ।

दाहघ्नो मधुरोऽपित्तशमनस्तृष्णातिशोफापहः
 स्निग्धः श्वासकफभ्रमोदयहरः सन्तर्पणः पुष्टिदः
 बहेर्मान्यकरो गुरुर्विषहरो हृद्यश्च दत्तं बलं
 स्निग्धो वीर्यविवर्धनश्च कथितः पिण्डाख्यखर्जूरकः ॥
 पेंडखर्जूर ।

दाडिमं मधुरमम्लकषायं कासवातकफपित्तविनाशि ।
 ग्राहि दीपनकरं च लघूष्णं शीतलं श्रमहरं रुचिदायि ॥
 दाडिमं द्विविधमीरितमार्यैरम्लमेकमपरं मधुरं च ।
 तत्र वातकफकारि क्लिष्टाम्बुं तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् ॥
 दाडिम ।

द्राक्षातिमधुराम्ला च शीतपित्तातिदाहजिदु ।
 मूत्ररोधहरा रुच्या वृष्या सन्तर्पणी परा ॥
 द्राक्षे ।

गौस्तनी मधुरा शीता हृद्या च मदहारिणी ।
 दाहमूर्च्छान्वरश्वासतृष्णाहृष्टासनाशिनी ॥
 गोस्तनी ।

१. J₁. has this verse as follows

दाहघ्नी मधुरापित्तशमनी तृष्णातिशोफापहा
 शिष्माश्वासकफभ्रमोदयहरा सन्तर्पणी पुष्टिदा ।
 बहेर्मान्यकरी गुरुर्विषहरा हृद्या च दत्ते बलं
 स्निग्धा वीर्यविवर्धिनी च कथिता पिण्डाख्यखर्जूरिका ॥

पिण्डखर्जुरी ।

२. J₁. शीतपित्तादिदाहजिदु P₁. P₂. शीतपित्तातिदाहजिदु ।

३. J₁. omits this verse.

असा मधुराम्ला च रसाला रुचिकारिणी ।
शिशिरा श्वासह्लासनाशिनी जनवल्लभा ॥

द्वीपद्राक्षे ।

द्राक्षाबालफलं कटूष्णविषदं पितास्रकोपप्रदं
मध्यं चाम्लरसं दृशान्तरगतं रुच्यं च वह्निप्रदम् ।
पक्वं चेन्मधुरं तथाम्लसहितं तृष्णात्त्रिपितापहं
पक्वं शुष्कतमं श्रमार्तिशमनं सन्तर्पणं पुष्टिदम् ॥

अपि च ।

शीता पित्तास्रदोषं दमयति मधुरा स्निग्धपाकातिरुच्या
चक्षुष्या श्वासकासश्रमविषशमनी शोफतृष्णाज्वरघ्नी ।
दाहाभ्मानभ्रमादीनपनयति परा तर्पणी पक्वशुष्का
द्राक्षा संक्षीणवीर्यानपि मदनकलाकैकियुक्तान् विधत्ते ॥
द्राक्षा, अव्यमिति नामान्तरम् ।

आमं भूपनसं रुच्यं कफपित्तकरं गुरु ।
अमप्ररोचकं हृद्यं श्रमक्लमनिवर्हणम् ॥
पक्वं तु पित्तहृत् स्वादु रसमातपदोषनुत् ॥

अनानस ।

कर्मारकोऽम्ल उष्णश्च वान्तिहृत् पित्तकारकः ।
पक्वस्तु मधुराम्लस्स्यात् बलपुष्टिरुचिप्रदः ॥

कमरक ।

१. J. दृशान्तरगतम् ।

२. Bh. शमयति ।

३. J₁. सुक्षीण ।

४. केलिवृष्यान् ।

५. द्राक्षागुणः ।

६. J₁. omits this verse; P₁, P₂. आमं तु कैतकं रुच्यं Bh; आमं

अमृतफलं लघु वृष्यं सुस्वादु त्रीन् हरेदोषान् ।
देहेषु सुदलानां बहुलं तल्लभ्यते लोकैः ॥

अमृतफल ।

अथ बृशणि ।

बदरं मधुरं कपायमस्य परिपक्वं मधुराण्डमुष्णमेव ।
कफकृत् पचनातिसाररक्तश्रमशोषातिदिनाशनं च रुच्यम् ॥

इति साधारण्येन ।

राजबदरस्सुमधुरः शिशिरो दाहार्तिपित्तघातहरः ।
वृष्यथ वीर्यवृद्धिं कुरुते शोषश्रमानपहमति ॥

रायबोरें ।

भूवदरी मधुराण्डा कफवायविकारहारिणी पथ्या ।
दीपनपाचनकर्त्री किञ्चित्तिक्ताशुक्राण्णु रुच्या ॥

भूवदरी ।

लघुबदरं लघुगुणं पक्वं कफघातनाशनं रुच्यम् ।
स्निग्धं च जन्तुकाश्रमीपित्तातिहाहशोषघ्नम् ॥

क्षुद्रबदरम् ।

पत्रं तु चादरं लेपे त्वरदाहपिनाशनम् ।
त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्राभयापहम् ॥

बदरपत्रादिगुणाः ।

बीजपूरफलमम्बकटूष्णं श्वासकाशशमनं पवनघ्नम् ।
कण्ठशोधनकरं लघु हृद्यं दीपनं च रुचिकृतपचनं च ॥

बालं पित्तमरुत्कफप्रदालं मध्यं च तादृग्विद्यं
पक्वं वर्णकरं च हृद्यमथ तत् पुष्पाति पुष्टिं बळम् ।

१. J1. अथ बदरगुणाः ।

२. T2. भ्रमान् हरति ।

शूकाजीर्णविकृन्धमास्तककफश्यासार्तिमग्दाग्निजित्

कासारोचकशोफैशान्तिदग्निं स्यान्मातुलुङ्गं सदा ॥

त्वक् तिक्ता दुर्जरा स्यात् क्रिमिकफमवनध्वंसिनी खिग्धगुष्णां

मूलं पित्त(प्रकोप)प्रसन्नमपखिलारोचकघ्नं च गौह्यम् ।

वातार्ति कण्ठदाहं जठरज्वहरं केसरं दीप्यमम्लं

बीजं तिक्तं कफार्शःश्वयधुशमकरं बीजपूरस्य पथ्यम् ॥

माहोलुङ्ग ।

अम्लः कटूष्णो वनबीजपूरो रुचिप्रदो वातविनाशनश्च ।

स्यादाभदोषनिमित्ताशुजाती कान्तावहः श्वातनिपूदनश्च ॥

वनमाहोलुङ्ग ।

मधुकर्कटी तु मधुरा शिथिला दाहनाशिनी ।

त्रिदोषशमनी हृद्या मृदा च गुल्मुज्वरा ॥

मधुकाकडी ।

नारङ्गं मधुरं चाम्लं गुल्मघ्नं चैव शोचनम् ।

नारङ्ग ।

वातामं क्रिमिशूलघ्नं बल्यं श्रमहरं परम् ।

वाताम, उत्तरे प्रसिद्धम् ।

निम्बूफलं प्रथितमम्लकारं कटूष्णं

गुल्मामवातहरशक्तिप्रदिकारि ।

चक्षुष्यमेतदथ कासाशतार्तिहृत्

विच्छर्दिहारि परिपक्वनीव रुच्यम् ॥

जम्बीरस्य फलं रसेऽम्लमधुरं वातापहं विचह्य

पथ्यं पाचनरोचनं जठरं बद्धोर्षिद्विपदम्

१. J₁. श्वाताग्निमन्दा ।

२. J₁. श्लोकशान्तिद ।

३. T₁. gives a note: इन्ताति शेषः in the margin.

४. J₁. वातामक्रिमि परम् ॥ नारङ्ग

भोजनकृतहरे

पङ्कं चेन्मधुरं कफार्तिशमनं पित्तास्रदोषापनुद्
वर्ण्यं वीर्यविवर्धनं च. रुचिकृत् पुष्टिप्रदं तर्पणम् ॥

जम्बीर ।

मधुरो मधुजम्बीरः शिशिरः कफपित्तनुत् ।
शोषघ्नस्तर्पणो वृष्यः श्रमघ्नः पुष्टिकारकः ॥

साखरनिम्बू ।

अम्लवेतफलं चोष्णं तीक्ष्णं स्निग्धं च दीपनम् ।

बद्धमूळानपि व्याधीन् भिन्धाद्वज्रं गिरीनिव ।
संशूलानाहविष्टम्भान् जघेद्वातकफाभयान् ॥

अम्लवेतसमम्लं च तीक्ष्णोष्णं भेदनं लघु ।
दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तास्रदूषणम् ॥

रूक्षं विण्मद्यदोषघ्नं हृद्रोगाध्मानशूलजित् ।
हिध्मानाहानिलश्वासकासशूलवमिप्रणुत् ॥

द्रवीभवत्यजामांसं मलवस्त्रं सितं नवेत् ।
चणकाम्बोपमं स्वादु साम्लं स्यादग्निदीपनम् ॥

अम्लवेतस ।

साराम्लमाम्बातघ्नं कफपित्तकरं गुरु ।

साराम्ल ।

चौरं स्वादु कषायाम्लं रूक्षं गुर्वास्थशोधनम् ।
विशदं रोचनं हृद्यं शीतलं ग्राहि वातलम् ॥
छर्द्यसूक्कफपित्तघ्नं विष्टम्भाध्मानबन्धनुत् ।

चौरनिम्बू ।

कपित्थो मधुराम्लश्च कषायस्तिक्तशीतलः ।
वृष्यः पित्तानिलं हान्ति संग्राही व्रणनाशनः ॥

किञ्च -

कपित्थमाममम्लोष्णं कण्ठघ्नं ग्राहि वातलम् ।
दोषत्रयहरं पक्कं मधुराम्लरसं गुरु ॥

कंबी १ ।

आमलकं कषायाम्लं मधुरं शीतलं लघु ।
दाहपित्तवंमीमेहशोषघ्नं च रसायनम् ॥

आवला ।

काष्ठधात्रीफलं स्वादु कषायकटुकं तथा ।
शीतपित्तास्रदोषघ्नं पूर्वोक्तैरधिकं गुणैः ॥

काष्ठावला ।

प्राचीनामलकं रुच्यमुष्णं गुरु मलापहम् ।
वातघ्नं पित्तकफहृत् पक्कं तुवरशीलवत् ॥

पाणीआवला ।

लवलीफलमस्राशःकफपित्तहरं गुरु ।
विशदं रोचनं रूक्षं स्वाद्वम्लतुवरं रसे ॥

रायआवला ।

चारः पित्तकफास्रघ्नः तत्फलं मधुरं गुरु ।
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् ॥
भियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्धनः ॥

चारोळ्या ।

क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् ॥

खिरणी ।

१. P1. P2. प्रमीमेह ।

२. P1. बलवर्धनः ।

आम्रातकं कषायाम्लमामं हृत्कण्ठकर्षणम् ।
 पक्वं तु मधुराम्लारुच्यं स्निग्धं किञ्चित्कफापहम् ॥
 आंबादे ।

चिञ्चात्यम्ला भवेदामा पक्वा तु मधुराम्लिका ।
 वातघ्नी पिच्छदाहास्रकफदोषप्रकोपिनी ॥

तथा —

पक्वं तु मधुराम्लं स्याद् भेदि विष्टम्भवातजित् ।
 पक्वचिञ्चाफलरसो मधुरोऽम्लो रुचिप्रदः ॥
 शोफपाककरो लेपे व्रणदोषविनाशनः ।
 चिञ्चापत्रं तु शोफघ्नं रक्तदोषव्यथापहम् ॥
 तस्य शुष्कत्वचः क्षारः शूलमन्दाग्निनाशनः ।
 इति चिञ्चा ।

दीपनं गुरु सङ्ग्राहि स्निग्धं वैल्वं तु कोमलम् ।
 तदेव पक्वं विज्ञेयं मधुरानुरसं गुरु ॥
 कटुतिक्तकषायोष्णं संग्राहि च त्रिदोषजित् ।
 काञ्जिके संस्थितं विल्वमग्निसन्दीपनं परम् ॥
 हृद्यं रुचिकरं प्रोक्तमामत्रातविनाशनम् ॥
 विश्वफल ।

संछकी तिक्तमधुरा कषाया ग्राहिणी परा ।
 कुष्ठास्रकफवातार्शोव्रणदोषार्तिनाशिनी ॥
 सौलफल ।

कार्कटं तु फलं रुच्यं कषायं दीपनं परम् ।
 कफपित्तहरं ग्राहि चक्षुष्यं लघु शीतलम् ॥

१. J1: Bh लेपो ।
 २. P1. : 1. सच्छकी. P2. मच्छकी ।
 ३. J1. साइल ।

प्रथमपरिच्छेदः

जम्बूः कषायमधुरा श्रमपित्तदांह-
कण्ठार्तिदोषञ्जमनी क्रिमिदोषहन्त्री ।
श्वासातिसारंकफकांसविनाशिनी च
विष्टम्भदा त्वपि च रोचनपाचनी च ॥

जांबूळ ।

विकण्टकः कषायः स्यात् कटुरूक्षो रुचिपदः ।
दीपनः कफहारी च वस्त्ररङ्गविधायकः ॥

हंसीफल, वारतोंडे इति नामान्तरम् ।

स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं वातहृत्कफकृद् गुरु ।

आर्द्रमरीच ।

करीरः कटुकस्तीक्ष्णः छेद्युष्णो भेदनो जयेत् ।
दुर्नामकफवातामगरशोफक्रिमित्रणान् ॥

तस्य पुष्पं तु तुवरं वातकृत्कफपित्तजित् ।
फलं तिक्तं कषायोष्णं कटुकं रसपाकयोः ॥

विकारि मधुरं रूक्षं संग्राहि कफपित्तजित् ।

नेपती ।

फांपटस्य फलं तिक्तं श्लेष्मलं क्रिमिनाशनम् ।
पित्तलं गुरु विष्टम्भि रुच्यं चार्षणं परं स्मृतम् ॥

फांवेट ।

जीवन्तीफलमत्यर्थं मधुरं बृंहणं गुरु ।

दोडी ।

एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं दीपनं परम् ॥

एरण्डफल ।

दूदं गुहं सरं चाम्ळमामं तद्रक्तपित्तलम् ।
उष्णं पक्कं तु मधुरं शीतपित्तानिलापहम् ॥

तत ।

कूर्कटं तुवरं साम्लं गुरूष्णं रक्तपित्तलम् ।
सरं वातहरं श्लेष्मदृत्पकं नास्रपित्तलम् ॥

मृगलेण्डिक ।

अथ हरीतकीप्रकरणम् ।

तोदनं लघु संग्राहि साम्लोष्णं वह्निपित्तकृत् ।
स्निग्धं पक्वं तु मधुरं कषायं कफवातजित् ॥

तोरणं ।

विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चैव नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥

अलाबुनाभिर्विजया सुवृत्ता रोहिणी स्मृता ।

स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलान्या सामृता मता ।
पञ्चास्रा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णमाक् ॥

त्र्यस्रां तु चेतकीं विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ।

विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी पूतना
सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता प्रतिस्थानके ।

चम्पायाममृताभया च जनिता देशे सुराष्ट्राद्वये

जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सप्तप्रभेदा बुधैः ॥

सर्वप्रयोगे विजया च रोहिणी धतेषु केषु तु पूतनोदिता ।

विरैचने स्यादमृता गुणाधिका जीवन्तिका स्यादिह जीर्णरोगजित् ॥

स्याच्चेतकी सर्वरुजापहारिका नेत्रामयन्नीमभयां वदन्ति ।
इत्थं यथायोगभियं प्रयोजिता ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिदन्यथा ॥

चेतकी च धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।

तावद्विरिच्यते वेगात्प्रभावान्नात्र संशयः ॥

सप्तानामपि जातीमां प्रधानं विजया स्मृता ।

मुखप्रयोगसुलभा सर्वव्याधिषु शस्यते ॥

क्षिप्ताप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती भिषग्वर्यैः ।

कालयोगात्स्वयं पक्वा निपतेद्या महीतले ।

नवा स्निग्धायता वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाम्भसि ।

निमज्जयेद्या तथैकस्मिन् फले चैव द्विकर्षता ॥

सर्वदा गुणकृत्सा तु ततोऽन्या तु विवर्जिता ।

जन्तुदिग्धां दावद्ग्धां जले पक्के स्थितां पुनः ॥

ऊखरे चास्थितां भिन्नां वर्जयेत्तु हरीतकीम् ।

स्वाद्वम्लभावात् पवनं कटुतिक्ततया कफम् ॥

कषायमधुरत्वाच्च पित्तं हन्ति हरीतकी ।

मज्जत्वक्स्नायुमांसास्थिस्थिताः पश्चाभयोद्भवाः ॥

स्वादुकट्वम्लतिक्ताख्याः कषायाः क्रमशो रसाः ।

पथ्यो मज्जा च चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥

हरति प्रसभं व्याधीन् भूयस्तकति यद्रुपुः ।

हरीतकीति सा प्रोक्ता त्कतिर्दीप्तिवाचकः ॥

हरीतकी तु वृष्णायां हनुस्तम्भे गळग्रहे ।

शोषे नवज्वरे क्षीणे गुर्विण्यां नैव शस्यते ॥

हिमाद्रिजायाश्च हिमाद्रिजाया गुणान् समग्रान् यदि वेद वेदः ।
धन्वन्तरिर्यत्र तरिर्न देवो भवि भवेद् भूरिभवो भवोऽपि ॥

गुणान्तराणि ग्रन्थान्तरतोऽवधेयानि ।

इति हरीतकीप्रकरणम् ।

अक्षं कषायं मधुरं पाके पित्तकफापहम् ।
उष्णवीर्यं हिमस्यश्च केश्यं वैस्वर्यजन्तुजित् ॥
चक्षुष्यं भेदनं रूक्षं लघु कासविनाशनम् ।
अक्षमज्जा मदकरः कफमारुतनाशनः ॥

व्याहडे ।

आक्षोटकं सरं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।
गुरूष्णं बृंहणं वृष्यं बल्यं विष्टम्भि रोचनम् ॥
हृद्यं क्षयास्रपवनदाहघ्नं रक्तपित्तरम् ।

धकरोटे ।

वाताम उष्णस्सुस्निग्धो वातघ्नश्शुक्रकृद् गुरुः ।
वाताममज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥
स्निग्धोऽम्लकफकृच्चष्टो रक्तपित्तविकारिणाम् ।

वदाम ।

सेबं समीरपित्तघ्नं बृंहणं कफकृद् गुरु ।
रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृत् ॥

सेव ।

फलं तालस्य मधुरं गुरु स्निग्धं हिमं सरम् ।
विष्टम्भि बृंहणं वृष्यं तर्पणं कफमांसकृत् ॥

सरं विष्टम्भीति विशेषणद्वयं संग्रहणीकरत्वं बोधयति ।

बीजं स्वादु रसे पाके मूत्रलं वातपित्तजित् ॥
पक्वं तालफलं पित्तं श्लेष्मग्नविबर्धनम् ।
दुर्जरं बहुमूत्रं च तन्त्रामिष्यन्दशुक्रलम् ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः ।

श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्त्रेहमधुरस्सरः ॥

तालजं तरुणतोन्नमतीव प्राणिनां मदविकारकरं तु ।

अम्लभां वमुपयाति यदा तत्पित्तकृत्पवनदोषहरं च ॥

तालगुणाः ।

सीताफलं सुमधुरं शीतलं पित्तनाशनम् ।

सुपकं रुचिकृदाते हितं न कफकृत्परम् ॥

सीताफलम् ।

अथाम्रप्रकरणम् ।

आम्रः कषायाम्लरसः सुगन्धिः कण्ठामयघ्नोष्णकरश्च बालः

पित्तप्रकोपानिलरक्तदोषप्रदः कटुत्वादरुचिप्रदश्च ॥

वाकाम्बा ।

अपिच —

बालं पित्तानिलकफहरं तच्च बद्धास्थि तादृक्

पकं दोषत्रितयशमनं सुष्ठु पुष्टिप्रदं च ।

दत्ते धातुप्रचयमाधिकं तर्पणं कान्तिकारि

ख्यातं तृष्णाप्रशमनमथो साहकारं फलं स्यात् ॥

ते च त्रिविधाः । राजाम्रमहाराम्ररसाम्बभेदात् ।

राजाम्राः कोमलास्सर्वे कटुवम्लाः पित्तदाहकाः ।

सुपक्वास्स्वादुमाधुर्यपुष्टिवीर्यबलप्रदाः ॥

तत्राम्रेषु त्रिषु प्रोक्तं साम्यमेव रसोच्चयात् ।

गुणाधिक्यं तु विज्ञेयं पर्यायादुत्तरोत्तरम् ॥

किञ्च —

बालं राजफलं कफास्रपवनश्वासातिपित्तप्रदं

मध्यं तादृशमेव दोषबहुलं भूयः कषायाम्लकम् ।

पक्कं चेन्मधुरं त्रिदोषशमनं तृष्णाविदाहश्रमं-
श्वासारोचकमोचकं गुरु हिमं वृष्यं च चूताह्वयम् ॥

आम्रत्वचा कषाया च मूलं सौगन्धिं तादृशम् ।
रुच्यं सङ्गाहि शिशिरं पुष्पं तु रुचिदीपनम् ॥
अतिसारहरं पित्तप्रमेहकरुनुत् परम् ।
असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृद् ग्राहि शीतलम् ॥
आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतीव शोषितम् ।
अम्लं स्वादु कषायं स्याद् भेदनं कफवातजित् ॥
पक्कं तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं गुरु बलप्रदम् ।
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ॥
कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ।
तदेव वृक्षसंपक्कं गुरु वातहरं परम् ॥
मधुराम्लरसं किञ्चिद् भवेत्पित्तप्रकोपनम् ।
आम्रं कृत्रिमपक्कं यत् तद्भवेत्पित्तनाशनम् ॥
रसस्याम्लस्य हानेश्च माधुर्याच्च विशेषतः ।
चूषितं तत्परं रुच्यं बलवीर्यकरं लघु ॥
शीतलं शीघ्रपाकि स्याद् वातपित्तहरं परम् ।
तद्रसो गालितो बल्यो गुरुवातहरस्सरः ॥
अहृद्यस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्धनः ।
तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च ॥
मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ।

तथा —

वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्धनम् ।
वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धयुग्गुरु शीतलम् ॥

मन्दानलत्वं विषमज्वरं च रक्तामयं बद्धगुदोदरं च ।
आम्रातियोगो नयनामयं च करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥

पक्वस्य सहकारस्य कटविस्तारितो रसः ।

धर्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रातक इति स्मृतः ॥

आम्रावर्तस्तृषाच्छर्दिवातपित्तहरस्मृतः ।

रुच्यस्त्रयांशुभिः पाकाल्लघुश्च स हि कीर्तितः ॥

आम्रपोळ

आम्रबीजं कपाय स्याल्लघ्वतोसारनाशनम् ।

ईषदम्लं च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् ॥

आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् ।

इत्याम्रप्रकरणम् ॥

कोशाम्रमम्लमनिलापहरं कफार्ति-

पित्तप्रदं गुरु विदाहि विशोफकारि ।

पक्वं भवेन्मधुरमीषदपारमम्लं

कण्डूतियुक् च रुचिदीपनपुष्टिबल्यम् ॥

कोशाम्र, आंबसोल ।

पिण्डारं शीतलं बल्यं पित्तघ्नं रुचिकारकम् ।

पाके लघु विशेषेण विषशान्तिकरं स्मृतम् ॥

पिण्डारं ।

वैतकुंभफलं ग्राहि कफवातप्रकोपनम् ।

तदेव पक्वं मधुरं पित्तघ्नं रोचनं गुरु ॥

पोपथा ।

अथ साधारण्येन फलगुणाः —

फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत्तदुदाहृतम् ।

बिल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् ॥

१. T₂. रुच्यः शीतांशुभिः ।

२. T₁, J₁. omit this name, P₁. P₂. आम्रमोल ।

३. J₁. omits this verse.

फलतुल्यगुणं सर्वे मञ्जानमपि निर्दिशेत् ।

फलं हिमादिदुर्वातव्याळकीटादिदूषितम् ॥

अकालजं कुभूजं च पांशातीतं न भक्षयेत् ॥

इति फलवर्गः ॥

अथ काण्डीरः ।

काण्डीरः कटुतिक्तोष्णः सरो दृष्टिव्रणातिनुत् ।

लूतगुल्मोदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशनः ॥

काण्डवेळि ।

रुच्यं रूक्षं ग्राहि वृष्यं वातलं वह्निसादनम् ।

ईषत्कषायं स्वाद्वस्रपित्तप्रदरमेहजित् ॥

प्रोक्तं रम्भागर्भकाण्डं श्लेष्मलं वह्निसादनम् ।

बालदण्ड ।

तीक्ष्णोष्णं सार्धपं नाळं वातश्लेष्मव्रणापहम् ।

कटु त्रिमिहरं कण्डूकुष्ठं रुचिकारकम् ॥

सर्षपनाळ ।

सर्वे संस्वेदजाश्वीताः दोषलाः पिच्छलाश्च ते ।

गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदाः ॥

भृङ्गच्छेल्ली कटूष्णा च तिक्ता रोचनदीपिनी ।

मोवरसालि ।

अथ पुष्पाणि ।

निहग्याद्विल्वजं पुष्पमतीसारं तृषां वमिम् ।

विश्वपुष्पम् ।

१. P2. वातघ्नं ।

२. P1. पित्तघ्नं ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

श्रीपर्णीकुसुमं शीतं तिक्तं सङ्गोहि वातलम् ।
कषायं मधुरं पाके पित्तास्रासृग्दरापहम् ॥

श्रीपर्णीपुष्पम् ।

पाटलाकुसुमं हृद्यं कषायमधुरं हिमम् ।
हिध्माकफातिसारघ्नं शोषघ्नं वारिवासनम् ॥

पाटलीपुष्पे ।

निर्गुण्डीपुष्पं तिक्तोष्णं क्रिमिवातकफापहम् ।
गुल्मप्लीहारुचिं कुष्ठं कण्डूं शोफं जयेत्कटु ॥

निर्गुण्डीपुष्पे ।

पुष्पमाखुविषं हन्यात् कपित्थस्य विशेषतः ।

कावठफूल ।

माधुकं मधुरं शीतमहृद्यं बृंहणं गुरु ॥

माधुकपुष्प ।

शाल्मलीपुष्पशाकं तु घृतसैन्धवसाधितम् ।
प्रदरं नाशयत्याशु दुस्साध्यं च न संशयः ॥

रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु ।
कफपित्तास्राजिद् ग्राहि वातलं च प्रकीर्तितम् ॥

शाल्मलीपुष्प ।

इति पुष्पाणि ।

अथ कवकम् ।

भूस्फोटं कवकं छत्रं भूमिच्छत्रं शिलान्ध्रकम् ।

क्षितिगोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु च तद्भवेत् ॥

श्रेष्ठाश्शुचिस्थलीकाष्ठवंशगोत्रजसम्भवाः ।

नातिदोषकरास्ते स्युः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥

भूकन्दस्त्वतिदोषलं इति वाग्भटः । भूकन्दः भूस्फोटः कवकं इति
यावत् ।

इति कवकानि ॥

अथ हारीतप्रकरणम् ।

तत्र .—

रुच्यं चूतफलोद्भूतं हारीतं वाताजेद् गुरुं ।
पित्तश्लेष्मकरं वैह्विमान्यकारि विकारि च ॥

आम्रहरीतकम् ।

स्थौल्यकान्तिकरं वैम्बं हरितं वातपित्तजित् ।

तोण्डल्याचें ।

हरितं मूलकोद्भूतं लघूष्णं स्वादु पाकतः ॥
गुल्मशूलक्षयहरं रुच्यं दोषहरं परम् ।

मूलकहरित ।

रुच्यमिच्छत् क्रिमिश्लेष्मकुपुञ्जितकारवेलकम् ॥

कारस्यांचे ।

रम्भाकाण्डकृतं दाहपित्तास्रघ्नं कफप्रदम् ।
कषायकटुतिक्तोष्णं रुक्षं गुर्वमिसादनम् ॥
वातघ्नं च ।

रम्भाकाण्डजम् ।

रुच्यं सुगन्धं कैडर्ययत्रजं सर्वदोषनुत् ।

कृष्णनिम्बस्य ।

शृङ्गवेरं सलवणं स्तम्भशोफानिलापहम् ।
जिह्वाजाड्यहरं वृष्यं रोचनं दीपनं लघु ॥
जम्बीराक्तं सलवणं हरितं शृङ्गवेरजम् ।
रुच्यं श्लेष्मानिलप्लीहकण्ठरोगहरं परम् ॥
आर्द्रकं सगुडं बल्यं वातश्लेष्मघ्नप्रमिदम् ।
आर्द्रचिश्चाफलैर्युक्तं दीपनं कफकोपनम् ॥

बाकार्द्रकस्य ।

श्रेङ्गवेरं त्रिदोषघ्नं शोफगुल्मक्षयापहम् ।
शूलानाहारशसां पथ्यं वृष्यं बल्यं रुचिप्रदम् ॥

प्रौढार्द्रकस्य ।

गजकर्णाकिन्दभव तीक्ष्णोष्णं शीतिक्रापहम् ।
कटुकं कफघ्नोत्तमं विषयीसर्पकृष्टमुत् ।
प्रशस्यते पाण्डुशोफक्रिम्यानाहव्रणार्शसाम् ।

गजकर्णीभवम् ।

कूर्माण्डखण्डसम्भूतं सूक्ष्मं हरितकं जयेत् ।
पित्तामयान् सर्वान् पीनसघ्नं रुचिप्रदम् ॥

कूर्माण्डजम् ।

सिंशिम्वेश्च फलकं कोमलं सूक्ष्मखण्डितम् ।
जग्निमान्द्यकरं किञ्चिद् वातघ्नं हरितं कृतम् ॥

खराशिबीकृतम् ।

वृन्ताकं खण्डितं सूक्ष्मं शृङ्गबेराम्लमिश्रितम् ।
भावितं हिङ्गुमरिचैः पटुयुग्वातदोषनुत् ॥

वृन्ताकस्य ।

कफहरमरुचिघ्नं बालवृन्ताकजातं
क्षयभत्रविकृतिघ्नं पित्तजिच्छर्कराढ्यम् ।

बालवृन्ताकस्य ।

माकन्दिकायाश्शकलैस्सुसूक्ष्मै-
श्लक्ष्णैस्सुसम्भारसुसंयुतैश्च ।
जयेदवश्यं कफजान् निकारान्
मान्द्यं कुशानोरतिमारुतं च ॥

माइणीमूलजम् ।

पारेवतफलैः पक्कैः कृतं हरितकं बलम् ।
करोति दीपयत्यग्निं सुसम्भारं रुचिप्रदम् ॥

उत्ततीभवम् ।

तोयमागधिकोद्भूतं हरितं नरिसं कटु ।
तृष्णाग्निजननं सातिसारश्लेष्मविनाशनम् ॥

जलपिपलीभवम् ।

कदलीफलसम्भूतच्छालिभिः खण्डशुः कृतैः ।
सूक्ष्मं हरितकं सर्वसम्भारैर्वातपित्तजित् ॥

कादलच्छलीजम् ।

सारिन्नाहरितमूलखण्डितै-
निर्मितं हरितकं समीरणम् ।
हन्ति सर्वकफजान् महागदान्
पीतमत्यनिलवृद्धिकारणम् ॥

वनमाहणमूलजम् ।

त्रपुसाज्जातहरितं नानाविधकफामयान् ।
करोति कृच्छ्रदोषार्तिं सम्भारमहितं जयेत् ॥

सर्ववालुकानाम् ।

महाबदरसम्भूतं साम्लं हरितकं जयेत् ।
मन्दाग्निं वातरोगं च शिरोरोगैककारणम् ॥

महाबदरजम् ।

हरीतकं परं हृद्यं स्वादु कोशातकीभवम् ।
फलोर्ध्वदंष्ट्रसम्भूतनिःशेषव्याधिदोषजित् ॥

दोढक्याचे ।

पथ्यं पटोलहरितं क्षाराम्ललवणान्वितम् ।
कफपित्तहरं रुच्यं किञ्चिद्गुरु समीरजित् ॥

पटोलभवम् ।

इति हरितप्रकरणम् ॥

अथोपदंशाः ।

तत्र

स्वादुम्लं विशदं हृद्यं तक्षिणोष्णं भक्तरोचनम् ।
स्निग्धं सुगन्धं नारङ्गं बल्यं श्लेष्मानि-

जयेदरुचिसप्लीहश्रमान् गुर्वग्निकृत्सरम् ।

नाम्रजम् ।

जाम्बीरं स्यादम्लतीक्ष्णं सुगन्धं दन्तहर्षणम् ।
रोचनं दीपनं भक्तपाचनं मुखशोधनम् ॥

तृष्णाशूलकफक्लेशच्छर्दिंश्वासक्रिमिप्रणुत् ।
वातश्लेष्मविबन्धघ्नं वर्ण्यं बलकरं परम् ॥

जाम्बीरम् ।

मधुरो मधुजम्बीरः शिशिरः कफपित्तजित् ॥
पुष्टिकृत्तर्पणो वृष्यः श्रमतृड्दाहदोषजित् ॥

मधुजम्बीरमवम् ।

अम्लं कटूष्णं निम्बूकं गुल्मश्लेष्मामवातजित् ।
वर्ण्यं रुच्यग्निकृत्पक्वं कण्ठरुक्च्छर्दिकासजित् ॥
बालं त्रिदोषासकरं मध्यं तादृग्विधं भवेत् ।

निम्बू ।

त्वक् तित्ता कटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ।
श्लेष्मघ्नी क्रिमिजिद् गुर्वी देहे सौगन्ध्यकारिणी ॥

बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।
शीतलं श्लेष्मलं वातभ्रमतृड्दाहनाशनम् ॥

लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ।
हन्ति शोफानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्यरोचकान् ॥

गुल्मोदरार्शश्शूलानि मन्दाग्नित्वं च नाशयेत् ।

महालुङ्ग ।

सहकारफलं बालं कषायाम्लं कफप्रणुत् ।
वातापित्तहरं रूक्षं पीनसारुचिकृद् गुरु ॥

बालाम्र ।

क्षुद्राम्रं बालमम्लोष्णं कटु पाके समीरजित् ।
कफपित्तहरं रुच्यं कटूष्णं रक्तशोषणम् ॥

क्षुद्राम्रम् ।

लवणाम्रफलं रुच्यं दीपनं वातनाशनम् ।
श्रमक्लमहरं हृद्यं मदमूर्च्छाप्रलापजित् ॥

लवणाम्रफलम् ।

माविकाम्बला कषायोष्णा कण्ठ्या वातबलासजित् ।
रुच्याग्निदीपनी वर्ण्या व्रणे कण्ठामये हिता ॥

आवाडे ।

हृद्यं तिक्तं ज्वरश्वासकासकण्डूतिकुष्ठजित् ।
कफपित्तारुचीन् हन्ति वातलं कटुकीफलम् ॥

सोंडेकाई ।

पित्तलं गुरु बिष्टम्भि पक्वं कटुकिकाफलम् ।

पक्वसोंडेकाई ।

अलर्कस्तिक्ततीक्ष्णोष्णः शोफानिलकफक्रिमीन् ।
प्लीहगुल्मश्वासकासकण्डूदुर्नामपीनसान् ॥

हिकाऽरुच्यान्त्रशूलार्शोमदोत्वणविषान् जयेत् ।

अलर्क; मूलसोंडेकाई । गोरखिरिगणीति महाराष्ट्रः ।

अधीयस्य फलं तिक्तं कषायं कफवातजित् ।
वीसर्पव्रणगुल्मामरक्तातीसारमेहजित् ॥

व्याहडे ।

कषायतिक्तं कतकं फलं शीतं सरं लघु ।

पित्तास्रमेहवृश्शोषविषवाताक्षिरोगजित् ॥

पक्वं तु कतकं तिक्तकषायं स्वादु पिच्छलम् ।

चक्षुष्यं दीपनं श्लेष्मपित्तवृद्विषमेहजित् ॥

चिलबीज ।

बालं बैल्वं लघुं ग्राहि स्निग्धं तिक्तं कषायकम् ।
बातश्लेष्मज्वरच्छर्दिहिध्मातीसारमुल्मजित् ॥

तीक्ष्णं पित्तकरं तत्र पक्वं तत् स्वादु पिच्छलम् ।
दुर्जरं दोषलं ग्राहि स्निग्धोष्णं पूतिमारुतम् ।

विस्वफक ।

धात्री षथ्या समगुणा कषायाम्ला रसायनम् ।
मधुरानुरसा शीता केश्या वृष्या त्रिदोषहा ॥

रक्तास्रपित्तदग्दाहहृत्कण्ठ्या त्वक्प्रसादिनी ।
विबन्धाध्मानविष्टम्भवान्तिश्रमहरा सरा ॥

निहन्याद् वातमम्लत्वात् पित्तं मधुरपाकतः ।
कफं रूक्षकषायत्वात् सर्वेभ्योऽप्यधिका च सा ॥

आवले ।

कषायतिक्तं रोचिष्णु सुगन्धि गुरु शीतलम् ।
श्लेष्मघ्नं पित्तहृद्गुरुच्यं कोमलं सल्लकीफलम् ॥

साकफले ।

तिक्तं कटूष्णं पैफणं दीपनं कफवातजित् ।
हन्ति गुल्मं क्रिमीन् शूलमर्शः कोष्ठामयत्रणान् ॥

फापटे ।

श्लेष्मातकफलं स्वादु कटुकं गुरु पिच्छलम् ।
वातघ्नं श्लेष्मघ्नं कण्ठ्यं केश्यं वर्ण्यं विषापहम् ॥

महाशेष्ठफलं तद्वद् दीपनं श्लेष्मवातजित् ।
पित्तकृच्छ्लेष्मलं रुच्यं वृष्यं कोष्ठक्रिमिप्रणुत् ॥

भोकरे ।

१. T₂. तत्साधु पिच्छलम् .

२. P₁. भ्रम.

३. P₁: कफणं. T₂. यफणं.

पाके रसे कटुस्तिक्तः कषायो रक्तदूषणः ।

रूक्षो रुच्यः श्लेष्मर्दिमीन् हन्ति वंशकरीरकः ॥

वंशाकुर ।

शीता तिक्ता कटुस्स्वादां रुच्या प्राणलपंवातकृत् ।

मार्कण्डेय्यामिकुट्टं बल्या रक्तपित्तविसर्पजित् ॥

तृक्फारुचिपिषघ्नी शीता त्वेषा गुणाधिका ।

मायणीमूल ।

तिक्ता कटूष्णा भ्रमरी रोचनी दीपनी लघुः ॥

भौवरिसालि ।

इत्युपदशाः ।

अथ कर्षयः ।

चिर्मिटस्य फलं शुष्कं स्नेहभृष्टं कटूत्कटम् ।

अत्यम्बुपानदोषघ्नं सुगन्धि रुचिकृच्छु ॥

चिभट ।

कासराख्यफलं शुष्कं भृष्टं वा पक्वमेव वा ।

दीपनं रोचनं तिक्तं कटुवम्लं पित्तलं विदुः ॥

कढोची ।

कारवल्लीशुष्कफलं कासघ्नं वैधमवर्त्मजित् ।

कारवल्ली ।

बृहतीद्वयसम्भूतं फलं शुष्कं सुपाचितम् ।

भृष्टं वाग्निकरं वातपित्तलं कफवातजित् ॥

डोरली । रिङ्गणी

शुष्कवार्ताकफलजा तैलभृष्टा रुचिप्रदा ।

वार्ताकफलजा ।

शमीफलं तु संशुष्कं वातघ्नं शूलगुल्मजित् ॥

शमीच्यासैंगण !

श्वेतारिमेदसम्भूतं फलं शुष्कं प्रमेहजित् ।

द्विवराच्य, सैंगा ।

परिशुष्कं सर्वघ्नाकं कार्श्यविष्टं भवातकृत् ।

सर्वशुष्कशाकगुणाः ।

इति कर्चरीप्रकरणम् ।

अथ सम्भाराः ।

तत्र सर्षपगुणाः शिम्बीधान्येषूक्ताः ।

एला तिक्ततोष्णकटुका लघ्वी वातकफापहा ।

श्वासाङ्गमर्दहृल्लासमूत्रकृच्छ्रविषप्रणुत् ॥

मुखवैरस्यजिद्वृष्या हृद्या गर्भविरोधिनी ।

दीपनी पाचनी मेघ्या व्रणार्शःकण्डुकासजित् ॥

एला ।

यवनी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मद्विजामयान् ।

हन्ति गूलमारुची शूलं दीपयत्याशु चानलम् ॥

वोंवा ।

जीरकं कटुकं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।

सुगन्धि मेध्यं श्लेष्मघ्नमुष्णं छर्द्यतिसारजित् ॥

गुल्मशूलोदराध्मानक्रिमिदन्तामयापहम् ।

जीरे ।

हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ।

कटुपाकं सरं रुक्षं प्लीहानाहान्त्रवृद्धिजित् ॥

हिङ्गु ।

शताह्वा कटुका सिङ्गधा तिक्ता श्लेष्मातिसारनुत् ।

स्वरनेत्रव्रणघ्नी च वास्तिकर्मणि शस्यते ॥

शोरसेउषा

शुण्ठिः कटूष्णा तिक्ता च कफशोफानिलापहा ।
श्लेष्मन्धोदरानाहश्वासश्शीपदहारिणी ॥

शुण्ठी

मरीचं कटुतिक्तोष्णं लघु श्लेष्मविनाशनम् ।
समीरन्निमिद्द्रोगहरं च रुचिकारकम् ॥

मरीच ।

मरीचं क्षुपजं रुच्यं दोषलं सर्वरोगकृत् ।
विशेषतः प्रमेहाशौविकारेषु न शस्यते ॥
बृहन्मरीचं क्षुपजं ततोऽप्यल्पान्तरं गुणैः ।

मिरसेज्जा

श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्भी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ॥
स्वादुपाकानिलश्लेष्मकासश्वासापहा परा ॥

पिप्पली

सैन्धवं लवणं वृष्यं चक्षुष्यं त्रिद्विदीपनम् ।
त्रिदोषशमनं पूतं ब्रह्मदोषविकारनुत् ॥
सैन्धवं द्विविधं प्रोक्तं सितरक्तविभेदतः ।
रसवीर्यविपाकेषु गुणाढ्यं तु सितं शिवम् ॥

सैन्धव ।

गाढादिलवणं शुभ्रं पृथ्वीजं गढदेशजम् ॥
गढोत्थं च महारम्भं साभरं साभरोद्भवम् ।
गाढोत्थं लवणं तूष्णमीषदम्लं मलापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नमशौघ्नं कोष्ठशोधनम् ॥
साभरं संभरदेशे प्रसिद्धम् ।

गाढलवणं

सामुद्रं लघु हृद्यं च पलितास्त्राशुपित्तदम् ।
विदाहि कफवातघ्नं दीपनं रुचिकृत् परम् ॥

सामुद्रलवणम् ।

द्रोण्यं लवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।
भेदनं स्निग्धमीषञ्च शूलघ्नं चाम्लपित्तलम् ॥

डोणीचैः लवण ।

औखरं च कटु क्षारं तिक्तं वातकफापहम् ।
विदाहि पित्तकृद्वाहि मूत्रसंशोषकारि च ॥ .

आदुकलवण ।

रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं कटु तिक्तं च दीपनम् ।
दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोपकरं परम् ॥

वाफे सुकैले लवण ।

इति लवणानि ।

त्वचं तु कटुकं शीतकफकासविनाशनम् ।
शूलामशमनं चैव कण्ठशुद्धिकरं लघु ॥

तज ।

पत्रकं लघु शीतोष्णं कफवातविषापहम् ।
वस्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरुजापहम् ॥

पत्रज ।

नागकेसरमल्पोष्णं लघु तिक्तं कफापहम् ।
वस्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरुजापहम् ॥

नागकेसर ।

अलक्तो रक्ततीक्ष्णोष्णः कफवातामयापहः ।
कण्ठरुक्शमनो रुच्यो व्रणदोषार्तिनाशनः ॥

अलिता ।

कुङ्कुमं सुरभि तिक्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरुजापहम् ।
मूर्धशूलविषदोषविमोचं रोचनं च तनुकान्तिकरं च ॥

कुङ्कुमकेसर ।

१. P₁ चचं. P₂; वचं.

२. P₁; P₂; १. तीक्ष्णोष्णं T

कस्तूरी सुरभिस्तक्ता बहुष्या मुखरोगनुत् ।
 किंलासककुदौर्गन्ध्यगन्धाकक्ष्मीमलापहा ॥
 दौर्गन्ध्यगन्ध इत्येकं पदम् ।

कस्तूरी ।

अत्रैव प्रसङ्गात् तद्भेदास्तल्लक्षणं. कृत्रिमस्वरूपं चोच्यते ॥
 कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् ।
 निपातेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि जायते ॥

साप्येका खरिका ततश्च तिलका ज्ञेया कुलत्थापरा
 पिण्डान्यापि च नाधिकेति च परा या पञ्चभेदाभिषा ।
 सा शुद्धा मृगनाभितः क्रमवशादेषातितीक्ष्णोत्थिता
 पक्षत्यादिदिनत्रयेषु जानिता कस्तूरिका श्रूयते ॥

धूम्राकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा
 कौलत्थबीजसदृशी च कुलत्थकीर्या ।
 स्थूला ततः कियदियं किल पिण्डका स्यात्
 तस्याश्च किञ्चिदधिका यदि नाधिका सा ॥

तिक्ता स्वादे पिञ्जरा केतकीनां
 गन्धं धत्ते लाघवं ह्योलने च
 याप्सु न्यस्ता नैव वैबर्ण्यमीयात्
 कस्तूरी सा राजभोग्या प्रशस्ता ॥

किञ्च ,

या गन्धं केतकीनामपहरति मदं सिन्धुराणां च वर्णे
 स्वादे तिक्ता कटुर्वा लघुरथ मृदिता मर्दिता चिकणा स्यात् ।
 दाहं या नैति वह्नौ शिमिशिमिति चिरं चर्मगन्धा हुतान्ते
 सा कस्तूरी प्रशस्ता वरमृगतनुजा राजते राजभोग्या ॥

अपि च, .

बाले जरति च हरिणे क्षीणे रोहिणि हि मन्दगन्धयुता ।
 कामरते वा तरुणे कस्तूरी बहुपरिमला भवति ॥

तथां,

कस्तूरी धूमगन्धा वहति विनिर्दिता पीततां पाथसोऽन्व-
निःश्लेषं या निविष्टा भवति हुतवहे मस्मसादेव सद्यः ।
या न्न न्यस्तां तुलायां कलयति गुरुतां मर्दिता रूक्षतां च
ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलु कृतमतिभिः ऋग्निमा नैव सेव्या ॥

इति कस्तूरीप्रकरणम् ।

गोरोचनातिशिथिरा विषदोषहन्त्री
रुच्या च पाचनकरी क्रिमिकुष्ठहन्त्री ।
भूतग्रहोपशमनी कुरुते च वश्यं
सर्वत्र मङ्गलकरी जनमोहिनी च ॥

गोरोचना ।

अथ कर्पूरः ।

पोतास्यो भीमसेनस्तद्रनु शितकरः शङ्करावाससंज्ञः
पाशुः पिण्डाञ्जसारस्तदनु हिमयुतां बालुका जूटिका च ।
पश्चादास्या तुपारस्तदुपरि सहिमश्शीतलः पाच्चिकान्या
कर्पूरश्चेति भेदा गुणरसमहसां चैव दृश्येन दृश्याः ॥

इति कर्पूरभेदाः ।

कर्पूरश्शिशिरस्तित्तः कटुः श्लेष्मास्रपित्तनुत् ।
तृष्णाविदाहकण्ठस्थदोषघ्नोऽक्षिरुजापहः ॥

किञ्च,

कर्पूरो नूतनस्तित्तः स्निग्धश्चोष्णश्च दाहदः ।
चिरस्त्रो दाहशोषघ्नः सुधौतश्शुभकृत्स्परः ॥
शिरोमध्ये तलं चेति कर्पूरस्त्रिविधो मतः ।
शिरः स्तम्भाग्रसञ्जातं मध्यं पर्णे तले तलम् ।
शिरोमध्यतलानां च क्रमेण गुणगौरवम् ॥

१. P 1.; P 2. पांसुः ।

२. T 2. हित ।

३. T 2. P 2. दृश्येन ।

तथा

स्तम्भमध्यस्थितश्वेतः स्तम्भबाह्ये च मध्यमः ।

श्रेष्ठमीषदरिद्रामं शुभ्रं तन्मध्यमं स्मृतम् ॥

सुदृढं शुभ्ररूक्षं तु पुलकं बाह्यजं स्मृतम् ।

अपि च

स्वच्छं भृङ्गाभ्रपत्रघृति लघु विशदं तोलने तिक्तकं चेत्

स्वादे शैत्यं सुहृद्यं बहलपरिमलामोदि सौरभ्यदायि ।

निस्स्नेहं दीर्घपत्रं शुभतरमति चेद्राजयोग्यं प्रशस्तं

कर्पूरं चान्यथा चेद् बहुतरमशने स्फोटदोषप्रदायि ॥

चीनकः कटुतिक्तोष्ण ईषच्छेतः कफापहः ।

कण्ठदोषहरो मेध्यः पाचनः कृमिनाशनः ॥

चीनकर्पूरः ; कृत्रिमः ।

जातीपत्री कटुस्तिक्ता सुरभिः कफनाशिनी ।

वक्त्रवैशद्यजननी जाड्यदोषनिकृन्तनी ॥

जायपत्री ।

जातीफलं कषायोष्णं कटु कण्ठामयातीजित् ।

रक्तातिसारमेहघ्नं घृष्यं दीपनकं लघु ॥

जायफल ।

कङ्कालं कटु तिक्तोष्णं वक्त्रजाड्यहरं परम् ।

दीपनं पाचनं रुच्यं कफवातनिकृन्तनम् ॥

कापुरचिणी ।

लवङ्गं शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भक्तरोचनम् ।

वातपित्तकफघ्नं च तीक्ष्णं मूर्धरुजापहम् ॥

लवङ्ग ।

सौगन्धिकं जवादि स्यात् स्निग्धं चोष्णं सुखावहम् ।

पाते हितं तु रात्रां च मेहनाह्लादकारकम् ॥

जवादि ।

तद्व्यञ्जनं च

- जवादि नीरसं स्निग्धमीषत्पिङ्गं सुगन्धिदम् ।
आतपे बहुलामोदं राक्षां योग्यं च नान्यथा ॥

इति ॥

इति सम्भाराः ॥

अथ द्रव्यः ।

श्विमुमूलस्य चूर्णेन मर्दितं पानसं फलम् ।
द्वयं स्यात्कादलं पक्वं फलमौदुम्बरत्वचा ॥
वंशत्वचा वापि भवेदपि शालितृणेन वा ।
तालमूलस्य चूर्णेन तैत्फलं भवति द्वयम् ॥

इति द्रव्यः ॥

अथ घृतप्रकरणम् ।

शोणस्य नारिकेलस्य बालस्यान्तर्गतं जलम् ।
सकलकं क्षोदितं मेघनादमूलरजोन्वितम् ॥
समेन सर्पिषा युक्तं यदि पक्वं घृतं भवेत् ।
चूर्णं बहुलबीजस्य क्षिप्त्वा तैले पयस्समे ।
पक्वे तैलावशेषे तु तद्घृतं भवति ध्रुवम् ॥
लशुनं षोडशांशं तु पुत्रागफलसंयुतम् ।
शर्करां च पचेद्यस्तु तैलप्रस्थं घृतं भवेत् ॥
मुद्गाभिन्नस्य स्वण्डेन साष्टांशेन युतं घृतम् ।
साष्टरम्भाफलं सर्पिः प्रस्थं प्रस्थद्वयं भवेत् ।
शृते तु माहिषे क्षीरे चतुर्भागावशेषिते ।
तुल्याज्ये कर्णिकारस्य पुष्पैः पक्वं घृतं भवेत् ।
तुल्यान्यतैलं बहुलबीजं पक्वं घृतं भवेत् ॥

इति कृत्रिमघृतानि ॥

१ T 2. शालितृणेन.

२ P₁ तज्जलं P₂ तद्वलं ।

भोजनकुतूहले

. अथ शर्करा ॥

धीरं पुनर्नवाया मूलेनावर्तितं पक्वम् ।

भवति सिद्धेव सिता सा धीरगुणैवेति पाकज्ञाः ॥

चक्रिकामूलेनापि भवति । कोमलानि शिवजटाघ्राणि रविकरस्पृष्टानि
चूर्णयेत् । तच्चूर्णे क्षीरे सिद्धं तथा भवति ।

इति शर्करा ॥

अथ पानकानि ।

जलेन शीतलेनैव घोळिता श्वेतशर्करा ।

एलालवङ्गकर्पूरमरीचैश्च समन्विता ॥

शर्करोदकमाख्यातं शुक्लं शिशिरं सरम् ।

बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तासनाशनम् ॥

मूर्च्छाच्छर्दिदृषादाहज्वरशान्तिकरं परम् ।

शर्करोदकम् ।

आममात्रं जलस्त्रिभं मर्दितं दृढपाणिना ।

सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥

प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।

सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियनर्पणम् ॥

प्रपानकम्

अम्लिकाया फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम् ।

शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥

अम्लिकाफलसम्भूतपानकं वातनाशनम् ।

पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वैद्विबोधकम् ।

अम्लिकाफलपानकम् ।

भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् ।

लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥

निम्बूफलभवं पानमत्यल्पं वातनाशनम् ।

वृद्धिदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचनम् ॥

निबूफलपुनकम् ।

शिलायां साधुं सम्पिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् ।

शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥

नवीने मृन्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥

धान्यपानकम् ।

तुर्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधि

प्रायो माहिषमंशुकेन विपले मृद्भाजने चालयेत् ।

भृष्टं हिङ्गु च जीरकं च लवणं राजीं च किञ्चिन्मितां

पिष्ट्वा तत्र विमिश्रयेद्भवति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् ? ॥

तक्रं रुचिकरं वृद्धिदीपनं पाचनं परम् ।

उदरे ये गदास्तेषां नाशनं वृत्तिकारकम् ॥

तक्रपानकम् ।

विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।

तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥

पयःपानम् ।

अथ काञ्जिकम् ।

संहितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः ।

काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ॥

भ्रमरुमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

तथा —

काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं रुघु ॥

दाहज्वरहरं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् ।

माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद् गुणाधिकम् ॥

केषु वातहरं तनु रोचनं पाचनं परम् ।
शूलाजीर्णविबन्धामनुशनं वस्तिशोधनम् ॥

काशी ।

न भवेत्काञ्चिकं यत्र तत्र शैलिः प्रदीयते ।

सा च —

आममात्रफलं पिष्टं राजिकाळषणान्वितम् ।
भृष्टं द्विजुयुतं पूतं घोळितं शक्तिरुच्यते ॥

शालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोचिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचिनी वह्निबोधिनी ॥

शाली ।

तुषोदकं यवैरामैः सतुषैश्शकलीकृतैः ।
उदकैस्संहितैरम्लैस्सम्पकं स्यात्तुषोदकम् ॥

तुषाम्बु वीपनं हृद्यं पाण्डुक्रिमिगदापहम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृद्वस्तिशूलनुत् ॥

तुषोदकम् ।

सौवीरं तु यवैरामैः पक्कैर्वा निस्तुषैः कृतम् ।
गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिद्विरे ॥

सौवीरं तु ग्रहण्यर्घ्यः कफघ्नं भेदि दीपनम् ।
उदावर्ताङ्गमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते ॥

सौवीरम् ।

आरनाळं तु गोधूमैरामैस्स्यान्निस्तुषीकृतैः ।
पक्कैर्वा संहितैस्तनु सौवीरसदृशं गुणैः ॥

आरनाळम् ।

• P1. P2. चर्दि.

• T1. gives a varient reading also :— बन्धानां नाशनम् ।

• P1. P2. सालि.

धान्याम्लं शालिचूर्णाच्च कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनित्रात्प्रीणनं लघु दीपनम् ।
अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वस्थापने हितम् ॥

धान्याम्लम् ।

शण्डाकी राजिकायुक्तैस्स्यान्मूलकदलद्रवैः ।
सर्षपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥

संहितैरिति शेषः ।

शण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ॥

शण्डाकी ।

कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तत्सूक्तमभिधीयते ॥
सूक्ष्मं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ।
पाण्डुकिमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत ॥

आसुतम् ।

इति काङ्गीप्रकरणम् ।

अथ क्षीरप्रकरणम् ।

तत्र क्षीरसामान्यगुणाः —

सद्यःशुक्लकरं शीतं सात्म्यं सर्वशरीरिणाम् ।
जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं परम् ॥
वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम् ।
विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्धनम् ॥
जीर्णज्वरे मनोरोगे शोफमूर्च्छाभ्रमेषु च ।
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे तृषि हृदामये ॥
शूलोदावर्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्गुरे ।
रक्तपित्तेऽतिसारे च योनिरोगे भ्रमे क्लमे ॥

गुर्भेस्त्रावे च सततं हितं मुनिवरैस्स्मृतम् ।
 बाळवृद्धस्रतक्षीणाः क्षुब्धवायुकृशाश्च ये ॥
 तेभ्यस्तदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम् ॥
 इति पयस्सामान्यगुणाः ॥

अथ पयोविशेषगुणाः ।

तत्र गोक्षीरस्य यथा —

गव्यं क्षीरं पथ्यमत्यन्तरुच्यं स्वादु स्निग्धं पित्तवातामयघ्नम् ।
 कान्तिं प्रज्ञां बुद्धिमेधाङ्गपुष्टिं धत्ते स्पष्टं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ॥

तथा —

स्वादु पाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ।
 वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥

स्वादु पाकरसमित्यादि पयस्सामान्यानुवादः ।

प्रायः पयोऽत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ।
 क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सदा ॥
 श्रमभ्रममदाळक्ष्मीकासश्वासादितृद्क्षुषः ।
 जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥

इति वर्णसामान्येन गव्यगुणाः ॥

अथ वर्णविशेषेण

गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
 कफघ्नं रक्तवर्णानां कपिलानां त्रिदोषनुत् ॥
 गवां विविधवर्णानां वातपित्तहरं गुरु ।
 पयः कर्पूरवर्णानां प्रायः पीनसकारणम् ॥

इति वर्णविशेषेण गुणाः ।

१. P₁. P₂. इत् .

२. T₂. omits 'वात.....कर्पूरवर्णानाम्' .

३. T₁. P₁. P₂. कर्पूरवर्णानाम् ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

अथ वयोविशेषेण ।

पृष्टिक्षीरं तु वात्तघ्नं मध्यमायास्तु पित्तहृत् ।

वृद्धायाः कफहृद् वृद्धवत्सायाश्च रसायनम् ॥

प्रसूतिदोषाद्यत्क्षीरं पाके विग्रथितं भवेत् ।

तस्पीयूषमिति ख्यातं सर्वदोषकरं गुरु ॥

विभेदि मूत्रलं वृष्यं मधुरं वह्निमान्द्यकृत् ।

स्वरोस ।

पयः प्रसूतेस्सप्ताहादूर्ध्वमर्वाक् च मासतः ।

तत्प्रमोरटकं विद्याद् दुष्टं गुरुतरं स्मृतम् ॥

प्रमोरटः ।

नष्टदुग्धमवं नीरं मोरटं जैर्जटोऽब्रवीत् ।

मोरटः ।

नष्टदुग्धस्य पक्कस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः ।

किलाटः ।

अपक्कमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः ।

क्षीरशाकम् ।

दधना तत्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।

द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डस्स उच्यते ॥

तक्रपिण्डः ।

इममेवामिक्षेति याज्ञिकाः । एतन्नीरं वाजिनमिति ॥

पीयूषं च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च ।

तक्रपिण्ड इमे वृष्या वृक्षणा बलवर्धनाः ॥

गुरवश्श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः ।

दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां व्यवाये चातिपूजिताः ॥

इति पीयूषादिगुणः ।

योऽभिष्यन्दि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ।
भवेद्दरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतं पयः ॥

युक्त्यां शृतमिति

चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्यदावर्तितमुत्तमं तत् ।
सर्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥

अन्धे तु —

क्षीरे समांशं पानीयं प्रक्षिप्य विपचेद् बुधः ।
क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥

इत्यामादिगुणाः ।

वृष्यं बृंहणमग्निवर्धनं रं पूर्वाह्नपीतं पयो
मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कुञ्जस्य विच्छेदकम् ।
बाल्ये वह्निकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं वार्धके
रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततस्सर्वदा ॥

तथा —

गव्यं पूर्वाह्नकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् ।
क्षीरं सशर्करं पथ्यं यावत्सात्म्यं तु सर्वदा ॥

इति कालविशेषेण पयःपाने गुणाः ।

क्षीरं मुहूर्तत्रितयोषिषं यदतप्तमेतद्विकृतिं प्रयाति ।
वर्ध्मादिदोषं कुरुते तदूर्ध्वं विषोपमं स्यादुषितं जनानाम् ॥

इत्युषितपयःपाने दोषः ।

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्भन्ति मानवम् ॥

पित्तघ्नं शृतशीतलं कफकरं पकं तदुष्णं भवे-
च्छीतं तत्तु न पाचितं तदखिलं विष्टम्भदोषप्रदम् ।

कफकरं, क्षीणस्य कफस्य यथावस्थितकरं न तु च्यादि-
कारकम् । 'शृतशीतं त्रिदोषघ्नमिति वचनात् । 'कफे क्षीणे अमृतोपम-
मि'त्युक्तत्वाच्च । एवं च त्रिदोषघ्नमिति वातादिविकारहारित्वं सिद्धं
भवति । पक्वमिति । तद् दुग्धं पक्वं ततश्शीतं तदेव पुनरुष्णं तदपि
पित्तघ्नमित्यर्थः ॥

धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहर मिद्राकरं कान्तिदं

बृष्यं बृंहणमग्निवर्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥

क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं भुञ्जीत चेन्नो लवणेन सार्धम् ।
पिष्टेन सन्धानकषायमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥

क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षीरं नवप्रसूतानाम् ।

रूक्षं च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥

मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।

लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥

गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् ।

मध्यवयसां रसायनमुक्तमिदं दुर्बलं तु वृद्धानाम् ॥

तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुर्विणीनां तु यत् पयः ।

तदा हि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तदोषकृत् ॥

क्षीरं कासश्वासकोपाय सर्वं गुर्वाप्तं स्यात् प्रायशो दोषदायि ।

तच्चेत् क्वाथ्यावर्तितं पथ्यमुक्तं नारीक्षीरं त्वाममेवामयधनम् ॥

केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीतमाहुः ।

दोहानुशीतं महिषीपयश्च गव्यं तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥

ताम्रे वातहरं पात्रे सौवर्णे पित्तनाशनम् ।

रौप्ये श्लेष्मपरीहारं कांस्ये रक्तप्रसादनम् ॥

आयसे तु शृतं क्षीरं क्रिमिपित्तकफप्रणुत् ।

कान्तसारमये भ्रेष्टं त्रिदोषघ्नं रसायनम् ॥

प्रमेहकुष्ठपिटकक्रिमिगुल्मान्त्रशूलनुत् ।
 मृत्पात्रे तु शृतं क्षीरं पूर्वोक्तैरन्वितं गुणैः ॥
 स्याभिर्जलं शृतं यद्विद्विषडष्टांशशेषितम् ।
 यथा शृतसमं सारं गुरु बल्यतमं पयः ॥
 अर्धावशिष्टं पानं स्यात् त्रिभागं लेणकं भवेत् ।
 षड्भागं पिष्टतामेति शर्करा स्यादथाष्टमे ॥
 तदेवातिशृतं सर्वं गुरु बृंहणमुच्यते ।
 दीपनी तर्पणी वृष्या गुर्विणी प्राणलम्बिनी ॥
 स्वादुपाकरसा स्निग्धा रुच्या सन्तानिका मता ।

द्रव्यान्तराविरोधित्वात् सरत्वाच्चानुपानतः ।
 क्षीरं भक्तोत्तरं पथ्यं दीपनं मलशोधनम् ॥
 रक्तपित्तानिलच्छर्दिमूर्च्छादिकापहारि च ।
 खण्डेन सहितं दुग्धं कफकृत् पवनापहम् ॥
 सितासितोपलायुक्तं शुक्लं त्रिमलापहम् ।
 सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं स्मृतम् ॥

यथा—

क्षीरं साक्षाज्जीवनं जन्मदं स्यात्
 तद्धारोष्णं गव्यमायुष्यंमुष्णम् ।
 प्रातस्सायं ग्राम्यधर्मावसाने
 भुक्तेः पश्चादात्मसात्म्यं करोति ॥

तथा—

पद्मोऽभिष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्तितम् ।

१. P₂. शृततमं ।

२. P₂. मुष्णम् ।

तदेव चाशृतं विद्याद् गुरु तर्पणबृंहणम् ॥

वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाप्तमेवं हि तद्धितम्
धारोष्णममृतं क्षीरं विपरीतमथोच्यते ॥

अनिष्टगन्धमम्लं च विवर्णं विरसं च यत्
वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्राथितं भवेत् ॥

रात्रौ क्षीरं न भुञ्जीयाद् यदि भुञ्जीत न स्वपेत् ।
यदि स्वपेत् क्षयेदायुस्तस्मात् क्षीरं दिवा स्मृतम् ॥

धारोष्णममृतं पथ्यं धाराशीतं त्रिदोषजित् ।
शृतशीतं त्रिदोषघ्नं शीतोष्णं कफवातजित् ॥

अप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णमाजं पयो वै शृतशीतमेव ।
धारासुशीतं महिषीपयश्च धारोष्णमेवं हितमेव गच्छम् ॥

पित्तघ्नं माहिषं क्षीरं वातघ्नं चाविकं पयः ।
वातपित्तहरं गन्धं त्रिदोषघ्नमजापयः ॥

प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
रात्रौ सौम्यगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ॥

दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ।
वातपित्तहरं चैव चक्षुष्यं चापराह्निकम् ॥

मुहूर्त्तं पचनादूर्ध्वं क्षीरं भजति विक्रियाम् ।
तदेव द्विगुणे काले विषवद्भन्ति मानवम् ॥

येषां न साम्यं क्षीरेण पीतं चाध्मानकारकम् ।
तेषामर्धजले दत्त्वा नागरं पिप्पलीयुतम् ॥

भावर्तयेत् क्षीरशेषं तत् पीत्वा सुखमेषते ।
स्निग्धत्वाद् गौरवाज्जाख्यात् त्रिकालं न पिबेत् पयः ॥

१. T₂. adds पचनात्पाकादूर्ध्वं मुहूर्त्तं स्थितं ।

२. T₂. adds द्विगुणे मुहूर्त्तद्वयम् ।

३. P₁. नागरं P₂. नारंगम् ।

समाग्निरपि किञ्चान्यो मन्दाग्निर्विषमोऽपि वा ।
तीक्ष्णाग्निना तु पातव्यं द्विकालमपि माहिषम् ॥
तस्य धातून् पचेदग्निर्यदा तेन न सिञ्चति ।

इति गव्यस्य सामान्यतस्तद्विषयस्य च गुणाः । अथेतरस्य विशेषगुणाः ।

तत्र माहिषस्य—

माहिषं बलबर्णौजोनिद्राशुक्लबलप्रदम् ।
तीक्ष्णाग्निश्चमनं स्वादु रसपाके च पुष्टिदम् ॥
व्यायामश्रान्तदेहस्य श्रमघ्नमनिलापहम् ।
निष्कामस्यापि वृद्धस्य स्त्रीषु कामप्रदायकम् ॥
बलिनस्तरुणस्यापि विशेषात् कामदायकम् ॥

इति माहिषक्षीरगुणाः ।

अथाजस्य—

अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानाद् व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः ॥

तथा —

आजमग्निबलकृत् क्षयकासश्वासहृत् कफहरं परमं तत् ।
रक्तपित्तहरमाश्वतिसारे रक्तजे च कथितं हितमेतत् ॥

तथा—

गोदुग्धतः स्यादधिकं गुणेषु सुतीक्ष्णदेहेषु च पथ्यशुक्रम् ।
स्थूलाजदुग्धं कथितं पयोक्षैः सूक्ष्माजदुग्धं त्विह किञ्चिद्गन्धम् ॥

इत्याजस्य ॥

१. T₂. omits बलिन— — — यकम् ।

२. P₁. P₂. सूक्ष्म ।

३. P₁, P₂. ललाजदुग्धं ।

४. P₁. किञ्चिद्गन्धम् ।

अथौष्टस्य—

उष्ट्रीक्षीरं मुत्तिशोफपहारि पिचश्लेष्मात्यर्शसां च प्रशस्तम् ।
आनाहृष्टं चोदराणां प्रशस्तं जन्तुघ्नं वै शस्यते सर्वकालम् ॥

इत्यौष्टस्य ॥

अथैकशफस्य—

उष्णमैकशफं बल्यं श्वासवातापहं पयः ।
मधुराम्लरसं रुक्षं लवणानुरसं लघु ॥

इति खराश्रीक्षीरयोः ॥

अथ मानुष्याः—

मानुष्या मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ।
नस्याभोतनपथ्यं च जीवनं लघु दीपनम् ॥

इति मानुष्याः ॥

अथ हस्तिन्याः—

हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ।
स्निग्धं धैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ॥

इति हस्तिन्याः ॥

अथेडक्याः—

आविकं तु पयः स्निग्धं कफपित्तकरं गुरु ।
पथ्यं वातप्रकोपेषु कासे चानिलसम्भवे ॥

इत्येडक्याः ॥

अथ मेघ्याः—

मेघीक्षीरं समधुरं गाढं स्निग्धं कफापहम् ।
वातामयकरं स्थौर्यं लोमघ्नं गुरु वर्धनम् ॥

इति मेघ्याः ॥

अथादिभेदानाह राजनिघण्टौ—

अजो बुकस्तु मेघ्यः स्यात् लम्बकर्णः पशुश्च सः ।
अजा पयस्विनी भीरुः छागी मेघ्या गळेस्तनी ॥

१. P₁, P₂. read, "अजो... विः स्यात् ॥" after "इत्येडक्याः"

and T₁. omits this portion.

बेषो भेटो हुडो मेण्डू ऊर्णाद्युत्तरणस्तथा ।
एडकः शृङ्गिणोऽपि स्वात् ॥ इति ॥

अथ मथितक्षीरगुणाः

क्षीरं गव्यमथाजं वा कोष्णं दण्डाहतं भवेत् ।
लघु बृष्यं ज्वरहरं वातप्रित्तकफापहम् ॥

अथ क्षीरफेनगुणाः—

गोदुग्धप्रमवं किं वा छागीदुग्धसमुद्भवम् ।
भवेत्फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्धनम् ॥
वह्निवृद्धिकरं पथ्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु ॥
अतिसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णे प्रशुष्यते ।
विषर्णं विरसं चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथितं पयः ।
वर्जयेदम्ललवणयुक्तं कुष्ठादिकृद्यतः ॥

अथ क्षीरमित्राणि—

सहकारफलं चैव गोस्तनी माक्षिकं घृतम् ॥
नवनीतं शृङ्गवेरं पिप्पली मरिचानि च ॥
सिता पृथुकसिन्धूत्थपटोका नागराभया ।
क्षीरेण सह शस्यन्ते वर्गेषु मधुरादिषु ॥

तथा—

अम्लेष्वामलकं पथ्यं शर्करा मधुरेषु च ।
पटोलः शाकवर्गेषु कटुकेष्वार्द्रकं भवेत् ।
कषायेषु यवाश्चैव लवणेषु च सैन्धवम् ॥

अम्लेष्वामलकमित्यनुभवविरोधात् उपेक्ष्यम् आमलकान्तरामिप्रायं वा ।

इति क्षीरमित्राणि ॥

अथामित्राणि —

पत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
शाकजाम्बवमुरादिसेवितं मारयत्यनुघवाद्वा सर्ववत् ॥

तथा -

नैकघ्नं पयसाशनीयात् सर्वं चोष्णं द्रवाद्वमम् ॥
मूककाद्या हरितिकाः तैलपिण्याकसर्षपाः ॥

कापित्थजम्बुजम्बीरं पनसं मातुलुङ्गकम् ।
वांशं करीरं बदरं कदली चाम्लदाडिमम् ॥

फलमीदृग्विधं चान्यत् तद्वद्वि त्वकूफंलान्यपि ॥
क्षीरे विरुद्धान्यैकघ्नं सह वै भुज्यते यदि ।

वाधिर्यमान्घ्नं वैवर्ण्यं मूकस्वं वाच मारणम् ॥

इति क्षीरामिन्त्राणि ॥

इति दुग्धमकरणम् ॥

अथ दाधि । तच्चावस्थाभेदेन पञ्चविधम् ।

आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लं च ततः परम् ।
अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दाधि पञ्चधा ॥

अथ क्रमेण तद्वृक्षणानि तद्गुणाश्च —

मन्दं दुग्धबद्धव्यक्तरसं किञ्चिद्धनं भवेत् ।
मन्दं स्यात् सृष्टविष्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥
यत् सम्यग् घनतां याति व्यक्तस्वादुरसं भवेत् ।
अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विज्ञैरुदाहृतम् ॥
स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफापहम् ।
वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् ।
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः ॥

यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लत्वे तदम्लकम् ।
अम्लं तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनम् ॥

तदंत्यम्बं दन्तरोमहर्षकण्ठा (द्वि ? दि) दाहकृतं ।
अंत्यम्बं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥

अन्यत्र—

दृष्यवस्थामसम्प्राप्य दुग्धावस्थामतीत्य च ।
अन्तरावर्ति यत् श्लोकं मन्दं तच्च त्रिदोषकम् ॥
विदाहि सुहविष्मूत्रमपथ्यं मेहकृष्टकृतं ।

मन्दम् ।

अव्यक्ताम्बं घनीभूतं दधित्वं प्राप्यते च यत् ।
तज्जातं मधुरं बल्यं वातघ्नं गुरु शुक्लम् ।

अमन्दम् ।

इति पञ्चविधदधिसामान्यगुणाः ॥

अथ गव्यस्य—

तत्रापि चातिशीतं च दीपनं बलवर्धनम् ।
वातघ्नं मधुरं रूक्षं दधि गव्यं मनोहरम् ॥
अरोचके पीनसमूत्रकृच्छ्रे शीतज्वरे तद्विषमज्वरे च ।
दुर्नामरोगग्रहणीगदे च गव्यं प्रशस्तं दधि सर्वदैव ॥

इति गव्यस्य ॥

अथ ऋतुविशेषे सामान्यतो दधिगुणाः—

शरद्व्रीष्मवसन्तेषु निन्दितं दधि दोषकृतं ।
हेमन्ते शिशिरे तच्च वर्षाकाले बलप्रदम् ॥

अथ महिषस्य—

विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
बलसंवर्धनं चैव विशेषान्माहिषं दधि ॥
स्निग्धं मधुरशीतं च बलवर्णकरं परम् ।
वृष्यं मेदःकरं स्वादु श्रमघ्नं वातनाशनम् ॥

1. All Mss. other than T2. omit this line.

तथा —

माहिषं दधि बलासकारकं वह्निमान्द्यकरणं गुरुत्वकृत् ।
तत्प्रयुज्य-कडुकैरवंचूर्णं माहिषं च लघुतामुपयाति ॥

इति माहिषदधिगुणः ॥

अथाजस्र —

दध्याजं कफवातघ्नं लघूष्णं नेत्रदोषंनुत् ।
दुर्नामश्वासकासघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥

इत्याजस्र ।

अथ मेघ्याः —

मेषीघृतं तु दुर्गन्धि कफपित्तप्रकोपनम् ।
अरुच्यं सुकुमाराणां नराणां न हि तद्धितम् ॥
आविकं दधि सुस्निग्धं कफपित्तकरं गुरु ।
रक्ते च वातरक्ते च पथ्यं शोफव्रणापहम् ॥

इत्येकमेघ्याः ॥

अथाश्विन्याः —

अश्वीदधि स्यान्मधुरं कषायं कफातिमूर्च्छामयहारि रूक्षम् ।
वाताल्पदं दीपनकारि नेत्रदोषापहं तत्कथितं पृथिव्याम् ॥
इत्याश्विन्याः ।

अथ गर्दभ्याः —

गर्दभीदधि रूक्षोष्णं लघु दीपनपाचनम् ।
मधुराम्लरसं रुच्यं वातदोषविनाशनम् ॥

इति गर्दभ्याः ।

अथौष्टस्य —

औष्टमर्शासि कुष्ठानि क्रिमिशूलोदराणि च ।
निहन्ति कैटुकं स्वादु किञ्चिदम्लं रसे दधि ॥

इत्यौष्ट्याः ।

१. T2. omits मेषी... ..तद्धितम्.

२. P1. कुष्ठजं. P2. कुकुजं.

अथ हस्तिन्याः —

हस्तिनीदधि लघूष्णकषायं
पक्तिशूलशमनं रुचिदं च
दीप्तिदं लघु बलासनाशनं
वीर्यवृद्धिकरणं बलप्रदम् ॥

इति हस्तिन्याः ।

अथ स्त्रियाः —

विपाके मधुरं बल्यमम्बं सन्तर्पणं गुरु ।
चक्षुष्यं ग्रहदोषघ्नं दधि स्त्रीस्तन्यसम्भवम् ॥

इति स्त्रियाः ।

आग्नेयमेव सर्वेषां गव्यं दधि गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत्सर्वं बृंहणं च विपक्तिहृत् ॥
कुर्याद्भक्ताभिलाषं च दधि मस्तूपरिस्थितम् ।
सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रवातनुत् ॥
सगुडं वातनुद् वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ।

अथ दधिमण्डगुणाः —

दध्नो मण्डो गुरुवृष्यो विज्ञेयो बलवर्धनः ।
वस्तेर्विषमनश्चापि कफपित्तविनाशनः ॥

इति मण्डगुणाः ॥

१. P₁. P₂. विषाक्ति.

२. P₁. P₂. कुर्याद्भक्ताभिलाषम्.

अथ निस्सारदधिगुणाः —

दधि त्वसारं रूक्षं च ग्राहि विड्भेदि वातलम् ।
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥

दधिविषयाः —

ग्रहण्यां पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च विषमज्वरे ।
अरोचके च मन्दाग्नौ शस्यते दधि सर्वदा ॥

लवणमरिचसर्पिःशर्करामृद्गधात्रीः

कुसुमरसविमिश्रं वा तदद्यात्तु नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तरोगे तथाद्यात् ॥

अन्यच्च,

एलासैन्धवशर्करामरिचकैर्धात्रीगुडैः सर्पिषा
पथ्यं स्याद्भ्रमृद्गसूपसहितं संसेवनीयं दधि ।
नैवोष्णं बहुपिच्छलं च न शरद्ग्रीष्मे वसन्ते हितं
पित्तासृग्ज्वरकुष्ठदं भ्रमकरं वीसर्पदं चान्यथा ॥

दधि त्रिकटुविमिश्रं राजिकाचूर्णयुक्तं
कफहरमनिलग्नं वह्निसन्धुक्षणं च ।
तुहिनशिशिरकाळे सेवनीयं च पथ्यं
भवति सदृशकायो रूपवान् सत्त्वबांश्च ॥

सगुडदधि सुखोष्णं धौतवस्त्रेण सम्यग्
शुवतिकरविलासैर्गाळितं धूपितं च ।
शिशिरकिरणविश्वाजाजिचूर्णेन मिश्रं
त्वधिकतरविलासैः सेवनीयं हितं च ॥

मधुरं मधयेच्चैतदत्यम्लं वर्जयेत् सदा ।
मधुरं दधि रोगघ्नमत्यम्लं रोगकारणम् ॥

१. T₂ तु कटु, and adds कटु त्रिकटु before the next verse.

२. T₁ शुष्णीबीर and adds शिशिरकिरणः कर्पूरः before the next

अथ शिखरिण्यः —

अर्धाढकं सुचिरपर्युषितस्य दध्नः
 खण्डस्य षोडशपलानि शशिप्रभस्य ।
 सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्ष
 शुण्ठ्याः पलार्धमपि वार्धपलं चतुर्णाम् ॥

श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टे
 कर्पूरचूर्णसुरभीकृतचारुसंस्था ।
 एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला
 द्यास्वादिला भगवता मधुसूदनेन ॥

इति भीमसेनशिखरिणी ॥

अन्यत्रापि,

आदौ माहिषमल्लमम्बुरहितं दध्याढकं शर्करां
 शुभ्रां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चित् किञ्चित् क्षिपेत्
 दुग्धेनार्धघटेन मृन्मयनवस्थाल्यां दृढं स्रावये-
 देलाबीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्योजयेत् ॥
 एषा येन वसन्तवर्जितदिने संसेव्यते नित्यश-
 स्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां बलम् ।
 ग्रीष्मे तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा
 ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।
 ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रा-
 स्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्यात् ॥

इत्यन्या शिखरिणी ॥

त्रिंशत्पलानि दध्नश्च त्वगेलार्धपलं तथा ।
 मध्वाज्यस्य पलार्धं च मरीचानां पलार्धकम् ॥
 पलान्यष्टौ च खण्डस्य पटे शुक्ले च धारयेत् ।
 कर्पूरवासिते भाण्डे छायायां स्थापयेदिदम् ॥

एषा शिखरिणी युक्ता प्रदीप्तिबलवर्धिनी ।
सदा पथ्या नियोज्या च क्षीणे देहे च पुष्टिदा ॥
भायःप्रवर्धनी चैक सर्वरोगप्रमर्दिनी ॥

इत्यपरा शिखरिणी ॥

सुजातं दधि संयोज्य वस्त्रं बद्ध्वा सुपीडितम् ।
नानापुष्पाफलारम्भं कुर्यादतिमनोहरम् ॥

कपित्थमातुलुङ्गलासारिवार्द्रकबीजकैः ।
शर्कराशुण्ठिसामुद्रमरीचैरेकसंयुतैः ॥

पूतं दधिरसं श्रेष्ठं सुघृतं शोधितं पटे ।
लवणेन सभायुक्ता शिखरिण्यमृतोपमा ॥

रसाला सर्वरोगघ्नी रक्तपित्तनिबर्हिणी ।
दीपनी बृंहणी स्निग्धा भधुरा शिशिरा सरा ॥

रक्तपित्ततृषादाहान् प्रतिश्यायं विनाशयेत् ।

इति रसाला शिखरिणी ॥

नारङ्गं दाडिमं स्यात्पलमधुकयुतं मातुलुङ्गस्य तोयं
द्राक्षातोयं समांशं गुहदधिसहितं शर्कराराजिमिश्रम् ।
शुभ्रे पट्टे च पृष्ट्वा परिचरसाहितं सैन्धवं वाप्य तद्व-
न्निष्पीड्यं सर्वमेतद् भवति शिखरिणी राजभोज्यैकयोग्या ॥

इयमन्या शिखरिणी ।

मातुलुङ्गसिताजाजीमरीचार्द्रकनागरैः ।
कर्पूरसलिलैर्युक्ता दधि पर्युषितैस्समा ॥

रसयोगेषु सर्वेषु बदरस्य समस्य च ।

मागरस्य रसोन्मिश्रा सा रसालामृतोपमा ॥

१. T1. Gives a different reading also "मोहरीजाजिमिश्रम्" ।

२. T2. adds राजी मोहरी । अजाजीति वा पाठः तदा जीरकं पट्टे बन्धे

वाप्य क्षिप्त्वा before इयमन्या शिखरिणी ।

प्रच्छे पटे च सङ्घृष्टा वातरोगनिबर्हिणी ।
चन्द्रामृतस्राविणीं नाम्ना शिखरिणी मता ॥

चन्द्रामृतस्राविणी ।

मातुलुङ्गकपित्थाम्लातित्तिडीकाम्लदाडिंभैः ।
शर्कराराजिसंयुक्तैः शुचिपट्टे नियोजिता ॥
नागरामरिचाजाजिचतुर्जातकभूस्तृणैः ।
सुयुक्तार्द्रकसंयुक्ता स्साला सामृतोपमा ॥
सर्वरोगप्रशमनी दाहपित्तनिबर्हिणी ।
रक्तोद्रेककरी पथ्या सर्ववातानुलोमनी ॥
एषा शिखरिणी रम्या सुषेणेन विनिर्मिता ।

सुषेणशिखरिणी ।

तथा —

दधिसर्पिण्डैर्जाजिनागरार्द्रकयोजितैः ।
सचतुर्जातघृष्टैश्च रसालैषामृतोपमा ॥
सर्वकुच्छप्रशमनी सर्वातीसारनाशनी ।
सुषेणदेवेन कृता रसालैषामृतोपमा ॥

इत्यपरा सुषेणशिखरिणी ।

निघण्टौ —

द्वात्रिंशत्पलसाम्मितं दधि पलान्यष्टौ च खण्डं पल-
स्यार्धं चेन्मरिचस्य तेन तुलितं युक्तं त्वगेलाद्वयम् ।
मध्वाज्यं च युतं तदर्धमिलितैः संशोधितैर्योजिता
भाण्डे स्याद्विमवासिता शिखरिणी श्रीकण्ठभोग्या गुणैः ॥

इति ।

॥ इति शिखरिणीप्रकरणम् ॥

अथ सरस्य मस्तुनश्च गुणाः —

दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः ।
स लोके सर इत्युक्तो दध्नो वारि तु मस्त्विति ॥

सरः स्वादुगुरुवृष्यो वातवाह्विप्रणाशनः ।
सोऽम्लो वस्तिप्रधमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥

इति सरः ।

अथ मस्तु—

स्रोतश्शुद्धिं विधत्ते प्रकटयति रुचिं दीपयत्याशु वाहिं
कृत्वा शुद्धिं मलानां जरयति च हठाद् भुक्तमन्नं विचित्रम् ।
उष्णं चाम्लं कषायं लघु सुरधिरसं शूलविष्टम्भहारि
श्रेष्ठं मस्तु प्रशस्तं कफपवनरुजादुष्टमूत्रग्रहेषु ॥

इति मस्तु ।

अथ तक्रम् । तस्य चातुर्विध्यमाह सुषेणः —

घोलं मथितमुदस्वित् तक्रं चैतच्चतुर्विधं कथितम् ॥ इति ॥

तल्लक्षणं तु —

ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरवर्जितम् ।
पादोदकमुदस्वित्तत् तक्रमर्धजलं भवेत् ॥

सरवर्जितं मथितं घोलं असरवर्जितं मथितं तन्मथितसंज्ञ-
कमित्यर्थः । अथ तद्गुणाः —

घोलं मारुतपित्तहारि मथितं श्वासापहं श्लेष्महृत्
पित्तश्लेष्मविनाश्युदस्विदधिकं तक्रं त्रिदोषापहम् ।
मन्दाग्नावरुचौ तथैव नितरामन्येषु रोगेष्वपि
श्रेष्ठं तक्रमिदं वदन्ति मुनयस्तेनोत्तमं प्राणिनाम् ॥

यथा सुराणाममृतं प्रधानं
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ।
अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं
कफं कषायेण निहन्ति सद्यः ॥

गव्यं तु दीपनं तक्रं मेध्यमर्शस्त्रिदोषजित् ।
माहिषं श्लेष्मलं तक्रं सान्द्रं शोफकरं गुरु ॥

हन्ति गुल्ममतीसारप्लीहाशोग्रहणीगदान् ।
सुस्निग्धं छांगलं तक्रं लघु दोषत्रयापहम् ॥

गुल्माशोग्रहणीशोफपाण्ड्वामविनाशनम् ।
तक्रं त्वजाविप्रभवं न सेव्यमनिष्टगन्धं त्रिषु चाप्पपथ्यम् ।

अन्यतक्राणामपेयतया ग्रन्थगौस्वभयाच्च नेह गुणा निरूपिता अन्यतो
ज्ञेयाः ।

स्वादु वृष्यं रुचिकरं श्लेष्मलं पित्तनाशनम् ।
अम्लं तक्रं पवनजित् पित्तश्लेष्मप्रकोपनम् ॥

तक्रं तल्लवणोपेतं दीपनं ग्रहणीगदे ।
तक्रं लवणहीनं यद् ग्रहण्यशोविकारकृत् ॥

बातेऽम्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् ।
कफे पित्ते तथा तक्रं व्योषक्षारसमन्वितम् ॥

स्थौल्यं करोति हरतेऽनिलमेतदेव
यन्नोष्णताद्युपगतं तु कदाचिदेव ॥

एवकारोऽप्यर्थे ।

सहनवनीतं घोलं मथितं कथयन्ति बहुगुणं सुधियः ।
चिरमथितं मथितं पुनरुत्पत्तिकरं नरस्य दोषाणास् ॥

नैव तक्रं सते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तके ॥

तक्रमामं कफं हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ।
पीनसम्बासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥

कैलासे यदि तक्रमस्ति गिरिशः किं नीलकण्ठो भवे-
द्देहकण्ठे यदि कृष्णताम्रनुभवेदद्यापि किं केशवः ।

इन्द्रो दुर्भगतां क्षयं द्विजपतिर्लम्बोदरत्वं गणाः

कुष्ठित्वं च कुबेरको दहनतामग्निश्च हि विन्दति ।।

शशिकुन्दसमप्रभश्चङ्कनिभं युवतीकरनिर्मलनिर्मथितम् ।

परिपक्वकपित्थसुगन्धिरसं पिब भो नृप तक्रमनन्तगुणम् ॥

आमातिसारे च विषूचिक्रायां वातज्वरे पाण्डुषु कामि शयाम् ।

प्रमेहगुन्मोदरवातशूले नित्यं पिबेत्तक्रमरोचके च ॥

अपि च ,

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफे पाण्डुवामयेषु च ।

मार्गोपरोधे कुष्ठादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते ॥

वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।

शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥

तक्रं देयं न क्षते नोष्णकाले

नो दौर्बल्ये नो तृषामूर्च्छिते च ।

नैव भ्रान्तौ नैव पित्तास्रदोषे

नो दद्यात्तत् सूतिक्रायां विशेषात् ॥

भोजस्तु तक्रस्य दश भेदान् गुणभेदांश्चाह —

करमथितमथि तोदश्चित्क्रण्डाइटगौडिकानि ।

कालसेयकखाडवकमिलितानिपिलितानि दश भवन्ति ॥ इति ।

तल्लक्षणानि तु —

सस्नेहं करमथितं निःस्नेहं मथितमजलमुमयं तत् ।

पादाम्बूदश्चित् स्यात् तक्रं त्रैर्घांशसलिलं स्यात् ॥

दण्डाहतं त्रिपादोदकयुक्तं गौडिकं समांशजलम् ।

गौडादस्मात् क्रमशः पादं पादं प्रवर्धितैः सलिलैः ॥

कथितानि कालसेयकखाडवकमिलितातिमिलितानि ।

१. P₁; P₂; T₁. रुथितमसलिलमु ।

२. P₁; P₂; T₁. उ सार्धसलिलं ।

अथ क्रमेण तद्गुणाः —

करमथितं गुरु हृद्यं बल्यं वृष्यं कृषानिलघ्नं च ।
पेथ्यं दीपनमग्नेः पाण्डुत्वाच्छिव प्रमेहकृच्छ्रहरम् ॥

हिमकुन्दशर्षिप्रमशङ्कनिभं परिपक्वकपित्थसुगन्धिरसम्
तदिदं भुवि सर्वरुजापहरं युवतीकरनिर्मथितं मथितम् ॥

उदश्विदभिघातघ्नं गुल्मपाण्डुवनिलापहम् ।
ग्रहणीयक्ष्महृद्रोगप्रमेहाशोहरं लघु ॥ ३ ॥

तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ।
शोफोदराशोग्रहणीदोषभूत्रप्रहारुचीः ॥

किलासकुष्ठहृद्रोगशोफोरुस्तम्भकामिषाः ।

हन्यादिति शेषः ॥ ४ ॥

दण्डाहतं प्रमेहघ्नं रुच्यं क्षीपनपाचनम् ॥

गौडिकं वृषप्रमोजस्यं विषघ्नं दीपनं परम् ।
आमदोषहरं मेहग्रहोदरकफापहम् ॥

कालसेयं प्रतिश्यायगरशोषमदापहम् ।
ग्रहण्यक्षोविकारघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ।
स्नाडवं कफगुल्माशोहरं च व्रणहृच्छु ॥

मिलितं रुचिकृद् ग्राहि पक्वातीसारनाशनम् ।
चक्षुष्यं शोषदुर्नामकुष्ठनाडीव्रणापहम् ॥

सर्वदोषहरं पथ्यं मिलितं त्वतिपूर्वकम् ।
भगन्दरोदरग्रान्थिगुल्माशोमुखरोगजित् ॥

सूषेणः —

तक्रस्योपरि यत्तोयमुदश्विदिति कीर्तितम् ।

दध्नस्तूपरि यत्तोयं तन्मस्तु परिकीर्तितम् ॥ इति ।

अथ किलाटादीनां लक्षणानि गुणाश्चोच्यन्ते -

वर्याः किलाटपीयूषकूचिकामोरं(णा ? टा)दयः ॥

शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ।

पीयूषो नवदुग्धं स्यात् सप्ताहान्मोरं(णं ? टं)मलिनम् ॥

दधिकूचिका च दध्ना पक्वं(?)तक्रेण तक्रकूचिका

पिण्डस्तयोः किलाटो दधिमण्डो मस्त्वजातदधि पःदध् ॥

दध्युत्तरो दधिसरो दध्यग्रः खट्वरो दधिस्नेहः । इति ।

अत्र आदिशब्दात् तक्रपिण्डकमङ्ग्रहः । घनवस्त्रविबन्धेन स्वयं स्रुतो
द्रवभागः तक्रपिण्डकः । दोषलाः आमनञ्चयकारिणः । न तु
वातादीनां, कफस्य पृथगभिधानात् । तन्त्रान्तरे वातघ्नत्वाभिधानाच्च ॥

इति तक्रप्रकरणम् ।

शीतं वर्णबलावहं सुमधुरं वृष्यं च पित्तापहं

वातघ्नं कफकारकं रुचिकरं सर्वाङ्गशूलापहम् ।

कासघ्नं श्रमनाशनं स्वरकरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं

चक्षुष्यं नवनीतमुद्धृतनवं गोस्सर्वदोषापहम् ॥

उद्धृतनवं नवोद्धृतमित्यर्थः ।

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताभिरोगनुत् ॥

इति गव्यस्य ।

माहिषं नवनीतं तु कषायमधुरं रसे ।

शीतं वृष्यं च बल्यं च ग्राहि पित्तघ्नमुत्तमम् ॥

इति माहिषस्य ।

लघ्वजाजं तु मधुरं कषायं च त्रिदोषनुत् ।
चक्षुष्यं दीपनं बल्यं नवनीतं हितं सदा ॥

हृदीचे ।

नवनीतं नवोद्भूतं छागजं क्षयकासजित् ।
बल्यं नेत्रौषधं च कफघ्नं दीपनं परम् ॥

सेलीचे ।

आविकं नवनीतं तु रसे पाके हितं लघु ।
योनिशूले कफे वाते दर्नामसु हितं सदा ॥

एडकीचे ।

भेडकं नवनीतं तु द्विष्टगन्धं सुशीतलम् ।
मेघाद् गुरु पुष्ट्यं च स्थौल्यं मेध्यं च दीपनम् ॥

मेढीचे ।

हस्तिनीनवनीतं तु कषायं शीतलं लघु ।
तिक्तं विष्टम्भि जन्तुघ्नं हन्ति पित्तकफक्रिमीन् ॥

हस्तिणीचे ।

अश्व्यास्तु नवनीतं स्यात् कषायं कफवातजित् ।
चक्षुष्यं कटुकं चोष्णमीषद्वातापहारकम् ॥

घोडीचे ।

गर्दभीनवनीतं तु कषायं कफवातनुत् ।
बल्यं दीपनदं पाके लघूष्णं मूत्रदोषनुत् ॥

गर्दभीचे ।

नवनीतं तु नारीणां रुच्यं पाके लघु स्मृतम् ।
चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं दीपनं विषनाशनम् ॥

नारीचे ।

शक्यं वा माहिषं वापि नवनीतं नवोद्भवम् ।
शस्यते बालवृद्धानां बलकृद् धातुवर्धनम् ॥
नवनीतं तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किञ्चित् कषायाम्लमीषत्क्रांशसंक्रमात् ॥

सक्षारं कटुकाष्कत्वात् छर्द्यर्शःकुष्ठकारकम् ।
श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥
एकाहाभ्युषितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरमाविलम् ।
अहर्द्यं सर्वरोगाढ्यं दधिजं तद्; घृतं तथा ॥

दधिजं नवनीतम् ।

इति नवनीतप्रकरणम् ।

अथ घृतम् ।

धीकान्तिस्मृतिदायकं बलकरं मेधाप्रदं पुष्टिकृद्
वातश्लेष्महरं श्रमोपशमनं पित्तापहं शुद्धिकृत् ।
बद्धेर्बुद्धिकरं विपाकमधुरं वृष्यं वपुःस्थैर्यदं
गव्यं हव्यतमं घृतं बहुगुणं सद्यः समावर्तितम् ॥

गव्यस्य ।

सर्पिर्माहिषमुत्तमं धृतिकरं सौख्यप्रदं कान्तिकृद्
वातश्लेष्मनिवर्हणं बलहरं वर्णप्रदानक्षमम् ।
दुर्नामग्रहणीविकारशमनं मन्दानलोद्दीपनं
चक्षुष्यं नवगव्यतः परमिदं हृद्यं मनोहारि च ॥

माहिषस्यैते गुणाः ।

आजमाज्यं च चक्षुष्यं दीपनं बलवर्धनम् ।
कासश्वासकफातङ्कुराजयक्ष्मसु शस्यते ॥
ततः किञ्चिन्न्यूनगुणं लघ्वजाज्यमुदीरितम् ॥

सेष्ठीचिं ।

पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपनम् ।
योनिदोषे कफे वाते शोफे कम्पे च तद्धितम् ॥

एडकीचिं ।

भेदकं घृतमतीव गौरवाद्बुद्ध्यमेव सुकुमारदेहिनाम् ॥
बुद्धिपाटवकरं बलावहं द्विष्टगन्धि कुरुते नृणां वपुः ॥

मेढीचिं ।

१. J1. omits this line

२. J1. बुद्धगन्धि ।

भाजनकुतूहले

नेहन्तिं हस्तिनीसर्पिः कफपित्तविषक्रिषीन् ।
हृषायं लघु बिट्म्भिं तिक्तं चाग्निकरं परम् ॥

स्तिनीचे ।

अश्वीसर्पिस्तु कटुकं मधुरं च कषायकम् ।
ईषच्च दीपनं मूर्च्छाहारि वाताल्पदं गुरु ॥

घोडीचे ।

घृतं गार्दभिकं बल्यं दीपनं मूत्रदोषनुत् ।
पाके लघूष्णं वीर्ये च कषायं कफनाशनम् ॥

सरीचे ।

औष्ट्रीघृतं वीर्यकटु-श्लेष्मक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥

उष्ट्रीचे ।

चक्षुष्यमग्निदं स्त्रीणां सर्पिः स्यादमृतोपमम्
वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ॥

स्त्रीघृतगुणाः ।

आयुर्वाद्धिं वपुरपि दृढं सौकुमार्यं करोति
व्यायामस्त्रीनिधुवनकृतश्रान्तिविच्छेदनं च ।
पथ्यं बाल्ये वयसि तरुणे वार्धके चापि पथ्यं
नान्यत् किञ्चिद् भवति पुरुषे सर्पिषः स्थौल्यकारि ॥

यद्वेदागमवेदिभिर्निर्गादितं साक्षादिहायुर्नृणां
यद्वैद्यैस्तु रसायनाय कथितं सद्यो जरानाशनम् ।
यत्सारस्वतकं च कान्तिमतिमत् प्रोक्तं धियः सिद्धये
तत्पूर्वार्जितपुण्यसञ्चयवता लभ्यं घृतं नूतनम् ॥

वर्षादूर्ध्वं भवेदाज्यं पुराणं तत् त्रिदोषनुत् ।
पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ॥
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
उग्रगन्धि पुराणं स्याद् दशवर्षस्थितं घृतम् ॥
लाक्षारसानिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।

निरोमयानां नवयौवनानां कृत्वा गवां यच्छत धौतमग्निः ।
दाहापहं पित्तविनाशनं च सहस्रवीर्यं तु सहस्रधौतम् ॥
गव्ये क्षीरघृते शस्ते निन्दिते चाविसंभवे ।

अथ दुग्धोद्धृतघृतगुणाः —

घृतं दुग्धं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगनुत् ॥
निहन्ति पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान् ॥

अथ ह्यस्तनदधिजघृतगुणाः—

हृत्विर्ह्यस्तनदुग्धीयं तत्स्याद्वैयङ्गवीनकम् ।
हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रुषिकृत्परम् ॥
बलकृद् बृहण वृष्यं वंशपात् कफनाशनम् ।
योअयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे ॥
बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः ।
राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्मकृते गदे ॥
रोगे सामे विषूच्यां च विबन्धे च मदात्यये ।
ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्बहुमन्यते ॥

इति घृतप्रकरणम् ॥

अथ तैलप्रकरणम्

तद्गुणानाह वाग्भटः —

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृत् च ॥
कुशानां बृहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
बहुविदकं कृमिघ्नं च संस्कारात् सर्वदोषजित् ॥

अन्यत्रापि —

तिलतैलमलङ्करोति केशान् मधुरं तिक्तकषायमुष्णतीक्ष्णम् ।
बलकृत् कफवातजन्तुखर्जुव्रणकण्डूतिहरं च कान्तिदायि ॥

इति तिलतैलगुणाः

१. J1. अथ दुग्धोत्थ ।

२. J1. Bh. बहुविदकं ।

३. T³. adds. मुखं तिलभवं त्वग्दोषं कृन्ततीति त्वग्दोषकृत् ।

कुसुम्भतैलं कृमिहारि तेजोबलापहं यक्ष्ममलापहं च ।
त्रिदोषकृत् पुष्टिबलक्षयं च करोति कण्डं च करोति दृष्टेः ॥

इति कौसुम्भतैलगुणाः ॥

मंधुरं त्वत्स्रीतैलं पिच्छलं चानिलापहम् ।
मदगन्धि कषायं च कफकासापहारकम् ॥

येसेलगुणाः ।

एरण्डतैलं कृमिदोषनाशनं वातामयघ्नं सकलाङ्गशूलनुत् ।
कुष्ठापहं स्वादु रसायनोत्तमं पित्तप्रकोपं कुरुनेऽति दीपनम् ॥
पिच्छलं कटु तिक्तोष्णं रक्तैरण्डोद्भवं त्वरि ॥

एरण्डतैलगुणाः ।

करञ्जतैलं नयनार्तिहारि वातामयघ्नंसनमुष्णतीक्ष्णम् ।
कुष्ठार्तिकण्डूतिविचर्चिकापहं लेपेन नानाविधचर्मदोषनुत् ॥

करंजतैल ।

सार्षपं कटु तिक्तोष्णं कफवातविहारनुत् ।
क्रिमिकुष्ठहरं रक्तपित्तदोषकरं परम् ॥

सिरसेल ।

तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् ।

१. J₁. शेषेक ।

२. J₂. has रक्तेरंडेक । Bh has the additional verses :—

आमवातगजेन्द्राणां शारीरबनचारिणाम् ।

एक एवाग्रणीर्हन्ता एरण्डस्नेहकैसरी ॥

अधोभागिकमेरण्डमन्येषां तिलवत् स्मृतम् ।

सर्वधान्यसमावर्तिविहलीफलकानि च ॥

तिलवर्गेऽस्तौ लेपः स्रजुं कण्डूभिनाशनः ।

before एरण्डतैलगुणाः ।

३. J₁. नयनार्तिनाशनं

४. J₁. करंजेल ।

वंहिकृद्विषहृत् कण्ठकुष्ठकोष्ठक्रिमिप्रणुत् ।
मेदोदाहापहं चापि व्रणशोथहरं परम् ॥

यावनालव्रीहियवगोधूमादिसमुद्भवम् ।
त्रिदोषघ्नं कण्डुकुष्ठहारि चक्षुष्यमुत्तमम् ।

इति धान्यतैलगुणाः ।

तथैव चेरुदीतैलं मधुरं पित्तनाशनम् ।
शीतलं कान्तिदं बल्यं श्लेष्मलं केशवधनम् ॥

हिङ्गणेल

निम्बतैलं तु नात्युष्णं क्रिमिकुष्ठकफापहम् ।

निम्बतैल

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलार्तिनुत् ॥

व्याहडेल ।

शिग्रुतैलं कटूष्णं च वातजित् कफनाशनम् ।
त्वग्दोषव्रणकण्डूतिशोफहारि च पिच्छलम् ॥

सेवर्गेल ।

कटु ज्योतिष्मतीतैलं तिक्तोष्णं वातनाशनम् ।
पित्तसन्तापनं मेधाप्रज्ञाबुद्धिविवर्धनम् ॥

ज्योतिष्मतीतैलम् ।

शीतं हारीतकीतैलं कषायमधुरं कटु ।
सर्वव्याधिहरं पथ्यं नानात्वग्दोषनाशनम् ॥

हिरडेल ।

तीक्ष्णं तु राजिकातैलं ज्ञेयं वातादिदोषकृत् ।
शिशिरं कटु कण्डूघ्नं केश्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥

मोहरेल ।

१. J1. अक्ष ।

२. J1. सेयगेल । Bh. शोगबेल ।

सरं कौशाग्रजं तैलं किमिदुष्टव्रणापहम् ।
तिक्ताम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनपाचनम् ॥

जांबाहेल ।

कर्पूरतैलं रददार्यकाणि वातामयघ्नं कटु पित्तकारि ।

कापुरेल ।

प्रपुसोर्वारुकचारुकुडुमाण्डप्रभृतातबीजतैलं यत् ।
तन्मधुरं गुरु शिशिरं केश्यं कफपित्तनाशि कान्तिकरम् ॥

बीजतैल ।

बिल्वमज्जाभवं तैलमुष्णवातहरं परम् ।

बेलेक ।

नारिकेरोद्भवं तैलं बृंहणं बलवर्धनम् ।
केश्यं पित्तानिहहरं मधुरं रसपाकयोः ॥

लोबरेल ।

तैलं सर्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाक्रिमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥

राजतैलम् ।

तैलं तु स्वसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत् कफहृच्छीतं स्वादु पाकरसं च तत् ॥

ससखसेल ।

सहकारिभवं तैलं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।
शुखरोगहरं रुक्षं सुगन्धि श्लेष्मवातजित् ॥

जाग्रतैलम् ।

प्रियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ।
हिन्नमिच्छन्नि नात्यौष्ण्यात् संयोगे वातपित्तयोः ॥

चारेल ।

कषायं स्वादु कापित्थं तैलमाखुविषापहम्

कषायं स्वादु माधुकं तैलं पित्तकफप्रशुत् ।

.तिलवैलं वरं तेषु कौसुम्भं त्ववरं परम् ।

तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितक्लमाः ।

आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥

राजनिघण्टौ—

तैलं न सेवयेद् धीमान् यस्य कस्य च यद् भवेत् ।

विषसाम्यगुणत्वाच्च योगयोग्यं न वर्जयेत् ॥

उक्तं च ।

विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं मृतस्य सुप्तस्य तथा न किञ्चित् ।

ऋणस्य दासस्य न किञ्चिदन्तरं मूर्खस्य काष्ठस्य च नैव किञ्चित् ॥

इति तैलप्रकरणम् ॥

अथेषुप्रकरणम् ।

निघण्टौ—

सितेक्षुः कठिनो रुच्यो गुरुश्च कफमूत्रकृत् ।

दीपनः कफदाहघ्नो विपाके कोष्णदः स्मृतः ॥

काठ्याजसं ।

१. J₁. omits राजनिघण्टौ... .. नैव किञ्चित् ।

२. J₁. तैलगुणाः ।

३. J₁. अथ इक्षुगुणाः । Bh. इक्षुवर्गाः omits the portion सितेक्षुः

to... ..रसदालीति नामान्तरम् on pageand simply reads to

जात्यादिगुणभेदः सुषेणे द्रव्यः ।

विषेणः—

स्निग्धश्च सन्तर्पणवृंहणश्च संजीवनः स्वादुरसभमघ्नः ।
 वृष्यश्च पित्तास्रसमीरहारी सन्तर्विदांही कफकृत्सितेषुः ॥
 तद्वच्च कृष्णोऽपि भवेत् गुणैश्च दाहापहस्तर्पणकृच्च वृष्यः ।
 क्षारश्च किञ्चिन्मधुरो रमेन शोषापहर्ता व्रणशोफकर्ता ॥

तद्वत् काष्ठेषुवत् ।

निघण्टौ तु—

कृष्णस्तु रूक्षो मधुरश्च पाके स्वादुः सुहृद्यः कटुको रसाढ्यः
 त्रिदोषहारी समवीर्यदश्च स वीर्यदायी बहुवीर्यदायी ॥

काळाञ्जस ।

पुण्ड्रोऽतिमधुरः शीतः कफकृत् पित्तनाशनः ।
 दाहश्रमहरो वृष्यो रसे सन्तर्पणः परः ॥

पुंदाञ्जस ।

सुषेणस्तु —

पुण्ड्रकस्तु रसालः स्यात् रसेक्षुस्तुकुमारकः ।
 कर्बुरो मिश्रवर्णश्च नेपाळश्चेति सप्तधा ॥

इति वाग्भटः । तत्र पौण्ड्रकः —

शैत्यप्रसादमाधुर्यैः वरस्तमनु वांशिकः ।
 शातपर्वकनेपालकान्ताराद्यास्ततः क्रमात् ॥

सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।

इति ।

लोहितेक्षुश्च मधुरः पाके स्यात् पिच्छलो मृदुः ।
 पित्तदाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः ॥

तांबडाञ्जस ।

१. J1. adds सक्षारास्सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।

२. P1. P2. T2. समवीर्यदश्च वीर्यसाध्यकर्ता स्वस्थानां वीर्यदायी क्षीणानां बहुवीर्यदायी समवीर्याणां वीर्यवृद्धिकर्ता ।

३. T1. T2. P2. Bb. मधुः ।

करङ्गशाकिर्मधुरः शीतलो रुचिकृन्मृदुः
पित्तदाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः ॥

रसालः । रसादालीति नामान्तरम् ।

मूलादूर्ध्वं तु मधुरा मध्येऽतिमधुरास्तथा ।
इक्षवस्तेऽग्रभागे तु तथा लवणनीरसाः ॥

अभुक्ते पित्तहन्तारो भुक्ते पित्तप्रकोपनाः ।
भुक्तिमध्ये गुरुतमा इतीक्षूणां गुणास्त्रयः ॥

अथ दन्तनिष्पीडितेक्षुगुणाः ।

वृष्यो रक्तास्रपित्तश्रमशमनपटुः शीतलः श्लेष्मदोऽल्प-
स्निग्धो हृद्यश्च रुच्यो रचयति च मुदं मूत्रशुद्धिं विधत्ते ।
कान्तिं देहस्य दत्ते बलमतिकुरुते बृंहणस्तृप्तिदायी
दन्तैर्निष्पीड्य कण्ठे मृदुरतिरसितो मोहनश्चेक्षुदण्डः ॥

तथा —

पीयूषोपमितं त्रिदोषशमनं स्याद्दन्तनिष्पीडितं
तद्वेषेद्ग्रहयन्त्रजं तदपरं विष्टम्भि गुर्वभिकृत् ।
किञ्चित्कालधृतं च वातजननं जाड्यप्रतिश्यायदं
प्रोक्तं पर्युषितं कफानिलकरं पानीयभिक्षुद्भवम् ॥

तदपरं महायन्त्रजम् । अभिकृत् विदाहि । उक्तं च —
गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकः परिकीर्तितः ।

इति । वाग्भटः —

जन्तुजग्धातिपीडनान्मलसङ्करात् ।

किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ।
गुरुर्विदाही विष्टम्भी तेनासौ परिकीर्तितः ॥

इति ।

एष तापितरसगुणाः ।

इक्षुरसः परितप्तः स्निग्धः स्यात्कफविनाशनोऽतिगुरुः ।
अतिपाकेन विदाहं तनुते पिचासदोषदोषांश्च ॥

ताविला रस ।

इक्षोरप्रभवं काण्डं प्रतप्तं दृढवह्निना ।
रसस्तदुज्ज्वलः कुर्यादतिसारं बलक्षयम् ॥

तप्तकाण्डगुणाः ।

मधुरो लवणः क्षारः स्निग्धोष्णश्च रुचिप्रदः ।
वृष्यो वातकफघ्नश्च यावनालेक्षुजो रसः ॥

जोधस्याच्चा उंसा चा रस ।

मध्यपर्वदलनाच्च तत्क्षणात्पीयते यदि च यान्त्रिको रसः
वातपित्तशमनस्तदा भवेत्तर्पणश्च मलमूत्रशोधनः ॥

मध्यकाण्ड्यां चा रस ।

इतीक्षुप्रकरणम् ॥

१. T2. has a large addition in this context:— अयेक्षुरस-
विकाराः । ते पञ्च । तत्र बाग्मदः —

इक्षो रसस्य समलज्यंशार्धाद्धिमलामलाः ।

विकाराः फणितगुडमत्स्यण्डीकाण्डशर्कराः ॥

समलं फणितं राव इति लोके ॥ १ ॥

श्वंशमलः पादोनमलः गुडः ॥ २ ॥

अर्धमला मत्स्यण्डी रायपुरी ॥ ३ ॥

पादमलः काण्डः सडेसाकर ॥ ४ ॥

अमला शर्करा । सिता सितोपलेखाद्यस्तात्पर्यायाः । चीनी सडे सागर ॥ ५ ॥

तत्र फणितगुडानाह —

फणितं गुर्वभिष्यन्दि चयङ्गुन्मूत्रशोधनम् ।

अवृष्यं वृंहणं क्षारं वीर्योष्णं सर्वदोषकृत् ॥

चयङ्गुदविशेषात् दोषत्रयस्य । सर्वदोषकृत् त्रिदोषप्रकोपकृत् ।

गुडः समधुरः क्षारो गुरुष्णः कफवातनुत् ।

अहितः पित्तरक्ते च जीर्णैश्च रसायनः ॥

अपि च —

पित्तघ्नः पवनातिजिद्रचिकरो हृद्यस्त्रिदोषापहः

संयोगेन विशेषतो ज्वरहरः सन्तापशान्तिप्रदः ।

विण्मूत्रामयशोधनोऽग्निजननः पाण्डुप्रमेहान्तकः

स्निग्धः स्वादुतरो लघुः भ्रमहरः पथ्यः पुराणो गुडः ॥

इति नवपुराणगुडाः ॥

अन्यत्र —

अभिव्यन्यतिमाधुर्यं फाणितं बृंहणं गुरु ।

शुककृत् कफहृच्चैव पित्तघ्नं च विशेषतः ॥

रिंक्षे मधुकपुष्पोत्थः फाणितो वातपित्तकृत् ।

कैफन्नो मधुरः पाके विपाके वस्तिदूषणः ॥

इति फाणितम् ।

अथ गुडः । स चतुर्धा धौताधौतपुराणनवभेदेन । तत्र वाग्भटः धौतगुडगुणानाह —

नातिश्लेष्मिकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद् गुडः ।

सृष्टमूत्रशकृत् मलानुलोमनः । अधौतगुडः —

प्रभूतकृमिमज्जासृष्टमेदोमांसकफप्रदः ।

पुराणगुडगुणः —

हृद्यः पुराणः पथ्यश्चेति । पथ्यः स्वस्म हितः ।

नवगुडगुणः —

नवः श्लेष्मामिसादकृत् । अमिसादोऽमिमान्द्यम् । अन्यत्र गुडस्य भेदाः

गुणाश्चोच्यन्ते ।

१. T₂. adds after this on this subject:—

केयदेवः —

संवत्सरोषितगुडः पुराण इति कथ्यते ।

वर्षत्रयोषितः सोऽपि प्रपुराणः प्रकीर्तितः ॥

प्रपुराणो वरस्तस्मात् सर्वदोषहरो लघुः ॥

तस्मात्पुराणात् ।

अरिष्टाद्येषु सर्वेषु प्रपुराणं प्रयोजयेत् ।

चतुर्दशपरस्तस्मात् निर्वायो निष्कलो गुडः ॥

कासश्वासादिकान् सर्वान् जनयेत् स विशेषतः ।

इति नवपुराणगुडाः ॥

स्याधावनालरसपाकभवो गुडोऽयं
 क्षारः कषायमधुरः कफवातहारी ।
 पित्तप्रदः सततमेष निषेव्यमाणः
 कण्ठतिष्ठन्जननोऽस्रविदाहदायी ॥

जौषल्याचा गुड ।

अथ शर्करा —

शुद्धस्फटिकसङ्काशा निर्मला सितशर्करा ।
 शर्करा ज्वरपित्तासृग्मूर्च्छाच्छर्दिषिषापहा ॥
 आसात्रमर्दहृष्टासञ्चैत्यशूलहरामिहन्त्र ।

तत्र —

स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके
 चक्षुष्या बलबृंहणी सुमधुरा रूक्षा च वंशेष्वर्जा ।
 वृष्या वृत्तिबलप्रदा भ्रमहरा श्यामेषुजा शीतला
 स्निग्धा शान्तिकरी रसाळजनिता रक्तेषुजा पित्तजित् ॥
 पद्मेषुशर्करा ।

T1. The revisor adds this section in the margin transposing the line 'प्रपुराणो ... तस्मात्पुराणात्' to the end with a note — पुराणात् प्रपुराणस्य गुणाधिक्यमाह स एव ।

1. T2. Transposes the शर्करा portion of this section after मत्स्यण्डिका and introduces the present verse with अन्वत्र च शर्करा-गुणाः —

2. T1. The scribe leaves a blank in the Ms. for this line. Bh. omits the following lines and therein the section begins with the next verse स्निग्धा पुण्ड्रक etc.

3. T2. adds इयं शर्करा सर्वसाधारण्येन ।

4. T2. तत्र विशेषः —

5. T2. has here the explanation: चकारः पूर्वगुणानुवृत्त्यर्थः ।

6. T2: omits the name. Bh. omits the name and closes this प्रकरण here with the remark मच्छब्दी शर्करादिगुणाः सुषेणे द्रव्य्याः । इति शर्करा ॥

द्विलक्षणमाह-केयदेवः —

इक्षो रसस्य समंलत्र्यंशार्धाकृष्णिमलमल
विकाराः फणितगुडमच्छण्डीखण्डशर्कराः ॥

इति । गुणाश्च —

मच्छण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजिद् गुरुः
खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् ॥

सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ॥

इति ।

वृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मच्छण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तरोः ॥

१. J₁. omits मच्छण्डिकादि न कफप्रदा ॥

इति । T₁. has this portion after the first line of the verse below : वृष्या क्षतक्षीणहिता etc. This transposition has been effected for the sake of the continuity of the verse as it occurs in the *Aṣṭāṅgahṛdaya* from which it forms a quotation. T₂. omits this introduction and the quotation following.

२. T₂. अन्यत्र च मत्स्यण्ड्यादीनां पृथग्गुणाः ।

३. T₂. introduces this verse with: अथ मत्स्यण्डिकादीनां त्रयाणां गुणमाह वाग्भटः —. P₁. P₂. omit this line.

४. J₁. The revisor adds in the margin, the following धन्वन्तरिः —

शर्करोक्ता तु मीनाण्डा श्वेता मत्स्यण्डिका मता ।

५. T₂. adds the explanation: क्षतक्षीणयोर्हिताः क्रमेणेति ।

क्रमेणेति मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्, खण्डात् सिता ।

उक्तं च सुभुतेन —

• यथा यथैषां नैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।

स्नेहगौरवशैल्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥ इति ।

तद्गुणा. तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा ।

त्रिदोषघ्नी पित्तकासेक्षुदर्भच्छदसम्भवा ॥

तत्तुल्या मधुशर्करा । तत्तुल्यां मधुसमानगुणेत्यर्थः ।

अभिष्यन्धातिपधुरं फाणितं बृंहणं गुरुं ।

शुक्रकृत्, कफकृच्चैव पित्तघ्नं च विशेषतः ॥

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।

अवृष्यं बृंहणं क्षारं वीर्योष्णं सर्वदोषकृत् ॥

शत कयदेवः ।

शर्करा तु सितोपला ।

सिता च मधुधूलिस्तु खण्डस्ताद्विकृतिः पुनः ॥

'मच्छण्डिका फाणितं चापि' इति हैमनः ।

रूक्षो मधुरूपोत्थः फाणितो वातपित्तकृत् ।

कफघ्नो मधुरः पाके विपाके वास्तिदूषणः ॥

शर्करेश्चुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।

हिमजा शर्करा गौल्या सोऽस्या तिक्ता त्वपिच्छत

The Ms. introduces this verse with: — यासशर्करागुणानाह वाग्भटः and has the following explanation at the close of the line: — तद्गुणा मत्स्यण्डिकादिसामान्यसदृशगुणाः । यासशर्करा पुराणभारवेने-धुरसन च कियते ।

- २. T2. omits this line.
- ३. T2. सिता कासेक्षु । T1. त्रिदोषघ्नी ।
- ४. T2. has on मधुशर्करा: — मधुशर्करागुणमाह —

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।

विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

वह्निपाकात् कालपाकाद्वा शर्करारूपतां गतं मधु मधुशर्करा । तद्गुणा मधुसदृशगुणा ।

The Ms. continues:— सामान्यशर्करागुणमाह वाग्भटः —

बाहवृद्धिर्दमूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ।

सर्वा उक्ताः मत्स्यण्डिकायाः मधुशर्करा च । मत्स्यण्डिकादौ रक्तपित्तहरत्वप्रज्ञ-

प्रथमपरिच्छेदः ।

वातधनी सारिका रुच्या दाहपित्तास्रदायिनी ।

गुडगुडा

सितखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्वश्छर्दिनाशनः ।

कुष्ठव्रणकफश्वासहिकापित्तास्रदोपजित् ॥

बालखंड ।

घृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकाखण्डासिताः क्रमेण गुणवत्तराः ॥

क्षतक्षीणयोर्हिताः । क्रमेणेति । मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्,
खण्डात् सिता । उक्तं च सुश्रुतेन —

यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।

स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥

इति ।

अन्यत्र च मत्स्यण्ड्यादीनां पृथग् गुणाः ।

मत्स्यण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजिद् गुरुः ।

खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातधनं बलपुष्टिदम् ॥

सितोपला सरा गुर्वी वातधनी न कफप्रदा ।

इति ।

यासशर्करागुणानाह वाग्भटः —

तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा ।

तद्गुणा मत्स्यण्डिकादिसामान्यसदृशगुणा ।

यासशर्करा दुरालभारमेनेक्षुरसेन च क्रियते ।

मधुशर्करागुणमाह —

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।

विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

१. J1. omits अय वाग्भटः and it reads
अय शर्करा ।

२. J1. adds: धन्वन्तरिः —

शर्करोक्ता तु मीनाण्डी भेता मत्स्यण्डिका सिता ।

in the margin and reads this portion after रक्तेक्षुजा पित्तजित् ।

वाहिपाकात् कालपाकाद्वा शर्करारूपाता गतं मधु मधुशर्करा ।
तद्गुणा मधुसदृशगुणा । .

सामान्यशर्करागुणमाह वाग्भट्टः — .

दाहदृच्छर्दिमूर्च्छासुक्ष्मपित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ।

सर्वा उक्तां मत्स्यण्डिकायाः मधुशर्करा च । मत्स्यण्डिकादौ
रक्तपित्तहरत्वग्रहणमतिशयार्थम् । अन्यत्र च शर्करागुणाः — .

शुद्धस्फाटिकसद्भाशा निर्मला मितशर्करा ।

शर्करा ज्वरपित्तासुक्ष्मूर्च्छाच्छर्दिविषापहा ॥

श्वासाग्मर्दहृच्छ्वासश्वेत्यशूलहराग्निकृत् ।

इयं शर्करा सर्वसाधारण्येन । तत्र विशेष —

स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके

चक्षुष्या बलबृंहणी सुदधुरा रूक्षा च वंशेषुजा ।

चकारः पूर्वगुणानुवृत्त्यर्थः ।

वृष्या तृप्तिबलप्रदा श्रमहरा श्यामेषुजा शीतला

स्निग्धा शान्तिकरी रसालजनिता रक्तेषुजा पित्तजित् ॥

त्रिदोषघ्नी सिता काशेषुदर्भच्छदसंभवा ।

धतस्यहरा दाहरक्तपित्तृषापहा ।

स्निग्धा पथ्या हिमा स्वाद्वी सक्षारा गुडशर्करा ॥

गुडगुडा ।

सितखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशनः ।

कृष्णव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषजित् ॥

पालसेड ।

तवराजोऽतिमधुरः पित्तश्रमदृषापहः ।

वृष्यो विदाहमूर्च्छार्तिभ्रान्तिशान्तिकरः सरः ॥

तवराज

दाहं निवारयति तापमया करेति
 तृष्णां नियच्छति निहन्ति च मोहमूच्छाम्
 श्वासं निवारयति तर्पयतीन्द्रियाणि
 गीतस्सदा मुमधुरः खलु सिद्धखण्डः ॥

खण्डतवराजः

अथेक्षुविकाराणां तद्वर्तमानमाह वाग्भटः

शर्करेक्षुविकाराणां फाणिनं च तवारे ।

इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा सिताख्या वरा फाणितमवरं इतरे
 मध्यमाः ॥

इतीक्षुरसविकारप्रकरणम् ।

अथ मधु ।

तत्र —

माक्षिकं आम्रं क्षौद्रं पौतिकं छात्रकं तथा ।

आर्घ्यमौदालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥

नानापुष्परसाहाराः कपिला नवमक्षिकाः ।

याः स्थूलास्ताभिरुत्पन्नं मधु माक्षिकमुच्यते ॥

ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।

भ्रमरैर्जनितं तैस्तु आम्रं मधु भण्यते ॥

पिङ्गला मक्षिकास्सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि ताः स्मृताः ।

ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्यते ॥

महत्यो मक्षिकाः पिङ्गाः पूतिका इति कीर्तिताः ।

उज्जातं मधु धीमद्भिः पौतिकं समुदाहृतम् ॥ ४ ॥

छात्राकारं तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः ।

यत् कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु छात्रकमीरितम् ॥

१. J1. तत्र ; Bh omits this.

२. Bh. वर्ण्यते ।

मक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा याः पीताः पदपदसाभिर्भाः
तदुद्धृतं यद्दृष्ट्यार्हं तदाद्यं मधु भण्यते ॥

उंहालाः कथिताः कीटा भूमेरुहांलनां स्मृताः ।
बल्मीकान्तस्तदुत्पन्नमै हालकमुदीर्यते ॥

इन्द्रनीलदलाकाराः सुस्ताश्चिन्वन्ति मक्षिकाः ।

यद् इक्षकोटरान्तःस्थं मधु दालमिति स्मृतम् ॥

माक्षिकं तैलवर्णं स्याच्छूतेतं आम्रमुच्यते ।

क्षौद्रं तु कपिलाभासं पौतिकं घृतसन्निभम् ॥

आपीतवर्णं छात्रं स्यात् पिङ्गलं चार्घ्यनामकम्

औहालं स्वर्णसदृशमापीतं दालमुच्यते ॥

माक्षिकं मधुरं रूक्षं लघु श्वासादिदोषनेत्र ।

आमरं पिच्छलं रूक्षं मधुरं मुखजाब्जनुत् ॥

क्षौद्रं तु शीतलं रूक्षं चक्षुष्यं पित्तवातजित् ।

पौतिकं मधु रूक्षोष्णमसपित्तादिदाहहृत् ॥

पित्तमेहकुमिघ्नं च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ।

आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषहृत् ॥

औहालकं तु कुष्ठादिदोषघ्नं सर्वमिद्धिदम् ।

दालं कटु कषायाम्लं मधुरं पित्तदायि च ॥

नवं मधु भवेत् स्थौल्यं नातिश्लेष्महरं परम् ।

देहस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणं मधु लेखनम् ॥

पकं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाजाड्यहिककामयादि-

ध्वंसं घृते च रुच्यं बलमतिवृत्तिदं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ।

१. Bh. omits the portion to the end of मधुप्रकरण and observes in its place मधुवर्णगुणादिलक्षणं सुषेणे ब्रह्मव्यः ।

२. J1. दोषजित् ।

३. J1. क्षिप्रमेह ।

आमं चेदामगुल्मामयपवनरुजापित्तदाहास्रदोष-
ध्वंसं धत्ते विशोषं जनयति नयति स्वाङ्गवृद्धिं/विशेषार्तं ॥

व्रणशोधनसन्धानव्रणसंरोपणादिषु ।

साधारण्यान्मधु हितं तत्तुल्या मधुशर्करा ॥

उष्णैः सहोष्णकाले वा स्वयमुष्णमथापि च ।

आर्तं मधु मनुष्याणां विषवत्तापदायकम् ॥

कीटकादियुतमम्लदूषितं यच्च पर्युषितकं मधु स्वतः ।

कण्टकोदरगतं च मेचकं यच्च मेहजनितं च दोषहृत् ॥

दण्डैर्निहत्य यदुपात्तमपास्य दोषान्

तादृग्विधं मधु रसायनयोगयोग्यम् ।

हिकागुदाङ्कुरविशोफकफव्रणादि-

कोपापहं भवति दोषदमन्यथा चेत् ॥

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।

विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

गुरु शीतकषायत्वाद्रौक्ष्याच्चार्यं हितं मधु ।

न हि कष्टतमं किञ्चित् तदजीर्णाद्यतो वरम् ॥

उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद्यथा विषम् ।

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥

वृष्ययोगैरतो युक्तं वृष्यतामनुवर्तते ।

स्वीयगुणोदासीनत्वे सति संयोगिगुणोत्कर्षकत्वं योगवाहित्वम् ॥

इति मधुप्रकरणम् ।

१. J₁. gives under this verse the substance of the same as ततातममधुगुणः

२. T₂. Bh. add the explanation :—

विषान्यत्वे सविषपुष्पेभ्योऽपि यतो मधु ।

वृते हि स्वयं यच्च संविषा भ्रमराद्यः ॥

अथ मद्यप्रकरणम् ।

तच्च, गौडीमाष्वोपैष्टीभेदात् त्रिविधम् । तत्र —

स्याद् भ्रातकीरसगुडादिकृता तु गौडी
पुष्पद्रवादिमधुमारमयी च माष्वी ।
पैष्टी पुनर्विविधधान्यविकारज्जाता
ख्याता मदाधिकतया किल पूर्वपूर्वा ॥

तालादिरसनिर्यासैः सैन्दीं हालां सरां जगुः ।
नानाद्रव्यकदम्बेन द्रव्यं कादम्बरं स्मृतम् ॥

तत्र —

गौडी तीक्ष्णोष्णमधुरा वातहृत् पित्तकारिणी ।
बलकृद् दीपनी पथ्या कान्तिकृत् तर्पणी परा ॥
माष्वी तु मधुरा हृद्या नात्युष्णा पित्तवातकृत् ।
कामलापाण्डुगुश्मार्शःप्रपेहशभनी परा ॥

पैष्टी कट्वम्लतीक्ष्णा स्यान्मधुरा दीपनी परा ।
सैन्दी सिता कषायाम्ला तृष्णासन्तापनाशिनी ॥

कादम्बरी सुमधुरा पित्तघ्नी भ्रमहारिणी ।
मदनिर्वाणमदनज्वालापल्लवधृक् सरा ॥

ऐष्वं तु भवेन्मद्यं शिशिरं च मनोहरम् ।
यौषधान्यकृतं मद्यं गुरु विष्टंमदायकम् ॥

शर्कराघातकीतोये कृतं शीतं मनोहरम् ।
शार्करं कथ्यते मद्यं वृष्यं दीपनमोहनम् ॥

१. J1. मद्यं कादम्बरं ।
२. J1. मदोत्कटम् । T2. adds the explanation मनोहरं मदोत्कटम् ।
३. T2. has also the alternative reading यवधान्यकृतम् ।
४. T2. has also the alternative reading दीपनपाचनम् ।

मद्यं नवं सर्वविकारहेतु सर्वं च वातादिकदोषदायि
जीर्णं तु सर्वं सकलामयभ्रं वृष्यं च सन्दीपनमुक्तमे

सामान्यतः ।

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम्

सुस्वादु तिक्तकडुकमम्लपाकरसं सरम् ॥

सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकृच्छ्रं ।

नष्टनिद्रातिनिद्रेम्यो हितं पित्तान्द्रूपणम् ॥

कृशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ।

वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥

उक्तं च वैद्येन —

मद्यं न पेयं वा पेयं स्वल्पं सृबहुवारि वा ।

अन्यथा शोथशैथिल्यदाहमोहान् करोति (च) ॥

द्राक्षेक्षवः सखर्जूराः शालिपिष्टं यवस्य वा ।

पञ्च मद्याकराः श्रेष्ठाः द्राक्षां तेषां विशिष्यते ।

अन्येऽपि मद्यभेदास्तत्प्रकाराश्च सर्वानुपयोगात् ग्रन्थगौरवभयाच्चेह
नोक्ताः । यतउक्तम् —

मद्यप्रयोगं कुर्वीत शूद्रादिषु महार्तिषु ॥

इति मद्यप्रकरणम् ।

अथ मांसप्रकरणम् ।

वस्त्रिभिर्बन्धुभिरक्षेत्राण्येवमेदात् । तेषां क्रमेण गुणाः —

मांसं खड्गमृगत्यं तु बलकृद् बृंहणं गुरु ।

गवयस्यामिषं बल्यं रुच्यं वृष्यं च बृंहणम् ॥

१. T₁; T₂. omit उक्तं च वैद्येन ।

२. T₁. has also the alternative reading द्राक्षेक्षुमयुखर्जूराः ।

लघु स्यादाप बृहणं, च मांसं बलिष्ठं वनमाहिषस्य ।
स्निग्धं निद्राकरं पित्तहारि ग्राम्यस्य चामिवम् ।

माहिषस्येति सम्बन्धः ।

हरीः कव्यं गुरु स्निग्धं वातलं श्लेष्मकारकम् ।

बहुपुष्टिप्रदं गाजमापिषं बृद्धिमान्यदम् ॥

अश्वमांसं भवेदुष्णं वातघ्नं बलदं लघु ।

पित्तदाहप्रदं नृणां तदेतच्चातिसेवनात् ॥

औष्ट्रं मांसं तु शिशिरं त्रिदोषशमनं लघु ।

बलपुष्टिप्रदं रुच्यं मधुरं वीर्यवर्धनम् ॥

गर्दभप्रभवं मांसं फिशिव्गुरु बलप्रदम् ।

रुच्यं तु वनजं शैत्यमतिवीर्यबलप्रदम् ॥

वनगर्दभस्येत्यर्थः ।

मृगस्य मांसं लघु शीतवृष्यं त्रिदोषहन् पदमदं च रुच्यम्

कुरङ्गमांसं मधुरं च तद्वत् कत्तारहं पित्तहरं च मारुतम् ॥

मृगस्ताम्रमृगः । मारुतं मरुत्प्रकोपकारि । कुरङ्गश्चतुरगतिः ।

त्रिदोषहारि चैषां साङ्गु वृष्यं सुशीतलम् ॥

कृष्णपृष्ठः ।

अन्यत्र —

सारङ्गं पिशितं स्निग्धं मधुरं लघु वृष्यदम् ।

सारङ्गः कृष्णपृष्ठ एव ।

१. J₁. omits स्निग्ध ... भवेदुष्ण in the next verse.

२. T₁; T₂; P₁; P₂. add गाजं गजभवम् ।

३. Bh. omits this verse.

४. J₁. हरिणस्ताम्रमृगः; Bh. मृगाश्चोष्ट्रमृगाः ।

५. J₁; Bh. त्रिदोषहारि चैषस्य लघु ।

६. T₁. कृष्णपृष्ठः एषः ।

चित्तलप्रभवं मांसं लघु हृद्यं बलप्रदम् ॥

चित्तलस्य ।

बराहमांसं गुरु वातहारि
वृष्यं बलस्वेदकरं वनोत्थम् ।

तस्माद् गुरु ग्रामवराहमांसं
तनोति मेदोबलवीर्यवृद्धिम् ॥

छात्रमांसं गुरु स्निग्धं नातिशीतं रुचिप्रदम् ।
निर्दोषं वातपित्तघ्नं मधुरं बलपुष्टिदम् ॥

च्छागपोतभवं मांसं लघु शीतं प्रमेहजित् ।
ईषल्लघु बलं दत्ते तदेव तृणचारिणः ॥

भारङ्गस्यापि मांसं तु गुरु स्निग्धं कफप्रदम् ।
बल्यं वृष्यकरं पुष्टिप्रदं वातकरं परम् ॥

भारसिङ्ग ।

आविकं मधुरं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम् ।
बृंहणं कफकुद् वृष्यं परं विष्टम्भि शीतलम् ॥
गोधामांसं तु वातघ्नं श्वासकासहरं च तत् ।

घोरफड ।

शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासनुत् ।
पिच्छलं नाकुलं मांसं वातकुञ्चलेष्मपित्तकुत् ॥

मुंगुस ।

आरण्यकुक्कुटऋष्यं हृद्यं श्लेष्महरं लघु ।

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ।

हारीतं पल्लवं स्वादु कफपित्तास्रदोषजित् ।
वर्धनं वीर्यबलयोस्तद्देव कपोतजर्म ॥

१. Bh. adds :—

कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलजिद् गुरुः ।

चक्षुष्यः शुक्लकफकुद्बन्धो हृद्यः कफान्तकृत् ॥

पानीयकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।

पोरावतपलं स्निग्धमधुरं गुरु शीतलम् ।
पित्तोच्चदाहनुद् बल्यं वीर्यवृद्धिकरं परम् ॥

रुच्यं तित्तिरिजे मांसं लघु वीर्यबलप्रदम् ।
कषायमधुरं शीतं त्रिदोषशमनं परम् ॥

तद्वच्च लावकं मांसं पथ्ये ग्राहि बलप्रदम् ।
चटकस्यास्रजिच्छीतं लघु वृष्यं बलप्रदम् ॥

तद्वच्चारण्यचटककष्यं लघु च पथ्यकम् ।
रुच्यं कापिञ्जलं कष्यं शीतलं बृहस्पं गुरु ॥

वृष्यं चकोरजं मांसं बल्यं पुष्टिकरं परम् ।
चक्रवाकभवं कष्यं लघु स्निग्धं बलप्रदम् ॥

वह्निकृत् सर्वशूलघ्नं ग्रहण्यर्शोविकारंजित् ।
सारसस्य तथा मांसं मधुराम्लकषायकम् ॥

मोहातीसारपित्तघ्नं ग्रहण्यर्शोरुजापहम् ।
मांसं शीतं वृष्यं स्निग्धं गुरु जलपाश्लिणां कथितम् ।
तेष्वपि च हंसमांसं वृष्यतमं तिमिरहरं च ॥

अन्ये बकबलाकाद्याः गुरवः प्राणिभक्षणात् ।
स्निग्धातिगुरवो मत्स्या वातघ्ना रक्तपित्तदाः ।
तत्र काञ्चिदपि भ्रूयो विशेषगुणलक्षणात् ॥

रोहितो गर्गरो भीरुर्वलको बर्बरस्तथा ।
छागलो रक्तमत्स्यांश्च महिषश्च विष्ठाह्वयः ॥

१. T2. takes off मांसं and continues. पथ्यं । the next verse.

२. T2. gives the name after this चटकः लिखनी । विष्ण्यां च ।

३. T2. गुर्वंशुपश्लिणाम् ।

४. Bh. omits स्निग्धातिगुरवो ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

चारुपस्वकर्मोषा च द्वेया वर्णा वशादयः

तत्र ।

कृष्णः श्लकी श्वेतकुक्षिस्तु मत्स्यो

यः श्रेष्ठोऽसौ रोहितो वृत्तवक्त्रः । .

कोष्णं बल्यं रोहितस्यापि मांसं

वातं हन्ति स्निग्धमृद्नाति वीर्यम् ।

रोहितमत्स्य ।

शः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः पृष्ठे च रेखाबहुलः स श्लकः ।
स गर्गरो गर्गरनादवश्यो जडश्च शीतः कफवातदायी ॥

गामरु ।

पृष्ठे पक्षौ द्वौ गले पुच्छके चेत् सर्पाभः स्यात् पुष्करो वृत्ततुण्डः ।
द्वेयः श्लकी मत्स्यको भीरुरुक्तः स्निग्धो वृष्यो दुर्जरो वातकारी ॥

अहीर ।

नातिस्थूलो वृत्तवक्त्रोऽपि चास्ये धत्ते दन्तान् श्मश्रुलो दीर्घकायः ।
त्रिःसन्ध्यायां रात्रिशेषे त्रिवर्णः प्रोक्तो बालः पथ्यबल्यः सुवृष्यः ॥

बालांबु ।

पृष्ठे कुक्षौ कण्टकी दीर्घतुण्डः सर्पाभो यः सोऽप्ययं बर्बराल्पः ।
वाताटोपं सोऽपि दत्तेऽत्र जातं स्निग्धो बल्यो दुर्जरो वीर्यकारी ।

बाधीरु ।

श्वेतं सुकायं समदीर्घवृत्तं निश्श्लककं छागलकं वदन्ति ।

द्विकण्टकोऽसौ खड्ग पृष्ठवंशे कण्ठ्यस्तुपथ्यो रुचिदश्च बल्यः ॥

सगलु ।

१. J₁. कर्णावशादयः, Bh. कर्णा च शादयः T₂. gives also the
variant reading वर्णा वशाभिधः ।

२. T₂. वृत्तचक्रः

३. Bh. has an omission वातकारी... . to दुर्जरो, probably
due to the scribe.

४. Bh. पथ्यः ॥ सलग माधे ।

यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो
 नातिस्फूर्को रक्तमत्स्यः स उक्तः
 शीतो रुच्यः पुष्टिदो दीपनोऽसौ
 नाशं दत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥

तैम्बु ।

यः कृष्णो दीर्घकायः स्यात् स्थूलशुल्की बलान्वितः ।
 मत्स्यो माहिषनामासौ दीपनो बलवीर्यदः ॥

वैसाह ।

शुक्लाङ्गस्ताम्रपक्षो यः स्वल्पाङ्गश्च विलाह्यः ।
 स रुच्यो मधुरो बल्यो गुणाढ्यो वीर्यपुष्टिदः ॥

आबिज ।

यः स्थूलाङ्गो माहिषाकारको यस्तालुत्वाने धीरजामां दधाति ।
 शुल्कं स्थूलं यश्च चारूपसोऽसौ दत्ते वीर्यं दीपनो वृष्यदायी ॥

पाउस ।

वितस्तिमानः श्वेताङ्गः सूक्ष्मशुल्कः स दीपनः ।
 अलमोसाह्वयो मत्स्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ॥

जाल्मास ।

विवृत्ताङ्गोऽल्पकृष्णाङ्गः शुल्की वर्णवशाभिधः ।
 दीपनः पाचनः पथ्यो वृष्योऽसौ बलपुष्टिदः ॥

कानवसा ।

इति द्वादशभेदानां गुणा रूपं च वर्णितम् ।

वधा—

मिश्रशुल्का निन्दिता मत्स्याः सर्वे शुल्कयुता हिताः ॥

१. Bh. ताम्बुदमासे ।

२. T₁, T₂ यस्य ।

३. Bh. स्वल्पाङ्गाङ्गः ।

बलपुष्टिकरा वीर्यवपुःस्थैर्यविवर्धनाः ॥

अथ स्थानविशेषेण गुणाः ।

धारापुमस्त्या गुरवो विदाहिनो
विष्टम्मदास्ते लवणार्णवादिजाः ।

इदकुल्याजलनिर्झरतडागवापीजलिषु ये मत्स्याः ।
तेऽतिजडा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु नादेयाः ॥

धुपेणः —

जडास्तटाकसम्भूताः खिग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ॥

कौपा वृष्याः श्लेष्मलाः संप्रदिष्टाः गुल्माष्ठीलानाहकुष्ठप्रदाः स्युः ।
तडागवभिर्झरजाश्च मेघ्याश्चक्षुस्त्रिरायुष्यबलप्रदाश्च ।

महाभूदेषु बलिनः स्वाल्पाम्भस्यबला मताः ।

सामुद्रो गुरुकृष्णरूक्षमधुरः स्याच्छ्लेष्मलो वातहा
स्यात्स्त्रेहाभिविवर्धनो नवकरश्चाध्मानविष्टम्भकृत् ।

पित्तोद्रेककफात्ययेषु विहितो मत्स्योऽतिद्वयस्सदा
विष्टम्भं जनयेच्च शीतपवनं व्यापादयत्यग्रतः ॥

तथा —

ऋतुप्रभौ निर्झरेषु प्रजाता मत्स्या हिता ग्रीष्मकाले तु चौण्ड्याः ।
तडागजाः प्रावृषि सर्व एव खिग्धा बलिष्ठाश्च सृजन्ति दोषान् ॥

धरपृती निर्झरजाश्च कूपजाता हिमतीं शिशिरे च शस्ताः ॥

रसरक्तादिघातूनां गुरु स्यादुत्तरोत्तरम् ।
मैट्टं कटियकुन्मांसं वार्षणं चातिमात्रतः ॥

१. T₁. न प्राणाः ।

२. T₂. has the explanation नादेया न प्राणाः । नादेया नशुत्पन्नाः ।

३. This sentence has the explanation साम्राज्य परिणामे ।

स इत सर्वं बलवीर्यविवर्धनम् ।
 धृष्टेष्वासं विदाहि स्यादस्रवातादिदोषकृत् ।
 पूर्वार्धं पुरुषस्य चेद् गुरुतरं पश्चार्धभागःस्त्रियाः ।
 स्त्री गुर्वी किल गुर्विणी यदि तथा योषिष तुस्या लघुः
 पक्षी चेत् पुरुषो लघुः स्त्रियश्चिरःस्त्रुधांसपृष्टे क्रमा-
 न्मांसं यच्च कटिस्थितं तदक्षिलं गुर्वेव सर्वात्मनाम् ॥

इति मांसप्रकरणम् ।

अथ जलप्रकरणम् ।

तत्र जलसामान्यगुणाः ---

पानीयं मधुरं सितं रुचिकरं तृष्णारविशोषापहं
 मोहभ्रान्तिनिवारणं च कुरुते भुक्ताभ्यर्क्षिं सदा ।
 निद्रालस्यनिवारणं विपद्दं श्रोतस्सुमन्तर्पणं
 पीतं धीवलवीर्यपुष्टिजननं चाष्टाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥

१. Bh. adds before this ।

मत्स्यमर्भः परं वृष्यः स्निग्धः स्योन्मकरो गुरुः ।

बृंहणो बलदः स्निग्धस्तद्वन्मकरमादिशेत् ॥

मकरमुषर इति भाषाव्याम् ।

कणपो गूढपात् कूर्मः कमठो रटपृष्ठकः ।

कच्छपो बलस्स्निग्धो वातघ्नित् पुंस्त्वकारकः ॥

कांसवादे

मधुको बृंहणो वृष्यश्चीतलोऽमुग्गादापहः ॥

वेदुकादि

वर्षाणां स्नेहनं मांसं चशुष्यं बृंहणं गुह ।

दूषीविषकिमिहरं मेधाग्निबलवर्धनम् ॥

वर्षमांस ॥

२. T₂, P₁, P₂. add तथा गुर्विणी before इति मांसप्रकरणम्

३. J₁ मधुरं हिमं च रुचिदं ॥ Bh. मधुरं हितं रुचिकरम् ॥

अपि च —

पानीयं भ्रमनाशनं कलमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्दिविनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम्
हृद्यं गुप्तरसं कृत्रीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
लज्जच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥

अथ पानीयभेदाः —

पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।

अत्र --

दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ।
तौषारं च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥
भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं युधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥

अपि नादेयादिभेदेन बहुविधं वक्ष्यते । धाराजं यथा —

धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितं च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिमित्ते ।
भाजने मृष्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारं नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्दोषरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥
पाचनं पतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहभ्रमकृमान् ।
वृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥

नाराजमपि द्विविधम् । गाङ्गं सामुद्रं च । तत्र गाङ्गं यथा —

आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।

तत्परीक्षा च —

स्थापितं देवने पात्रे राजते मुष्मयेऽपि वा
 शाल्यं येन संसिक्तं भवेदह्लेदवर्षवत् ॥

तद्ग्राहं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।

तत्तु सखारलवणं शुक्रदृष्टिषलावहम् ॥

विषं च दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गहितम् ।

सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गात्रवदादिशेत् ॥

यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात्सकलं जलम् ।

निर्मलं निर्विषं स्वादु शुक्लं स्याददोषलम् ॥

उक्तं च —

फूत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।

वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥ इति ॥

अथानार्तवस्य गुणाः —

अनार्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु च १ ।

तत् त्रिदोषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितम् ॥

अन्यत्र तु —

शरत्पयोदनिर्घुक्तं महावैदूर्यसन्निभम् ।

सर्वदोषहरं स्वादु दिव्यमित्युच्यते जलम् ॥

प्रावृद्धजलदनिर्घुक्तमव्यक्तस्वादुलक्षणम् ।

वारि स्फाटिकसङ्काशमान्तरिक्षमिति स्मृतम् ॥

इत्युक्तम् । करकामवं यथा —

दिव्यं वार्यभिसंयोगात् संहताः खात्यतन्ति याः ।

पाषाणखण्डवशापः ताः कारकयोऽमृतोपमाः ॥

१. J1. शाल्यम् ।

२. J1. वृष्यं च ।

३. J1. करकार्यं यथा — दिव्यं वार्यमिति ।

करकार्षं जलं रुषं विशदं गुरु च स्मिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पिचहत् कफवातकृत् ॥

तौषारं यथा —

अपि नद्याः समुद्रान्तर्वहिरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ।
अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भ्रूहणां तु तां हितां ।
तुषाराम्बु हिमं रुषं स्याद्वातलमपिचलम् ॥
कफोक्तस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगण्डादिरोगनुत् ।

हैमं यथा —

हिमं वच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिर्वर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पिचघ्नं गुरु वातविवर्धनम् ॥

अन्यत्र तु —

और्वानिलधूमेरितमम्बु समुद्रस्य यद् घनीभूतम् ।
पवनानीतसुदीच्यां तद्विममिति कथ्यते गुनिभिः ॥ इति ।
हिमं तु शीतलं रुषं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद् दूषयते वातं न च पित्तं न वा कफम् ॥

इति दिव्यम् ।

अथ मौमम् । तत्र जाङ्गलं यथा —

अल्पोदकोऽस्वपृष्ठश्च पिचरक्तापयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रुषं लवणं बहु तत्तनु ।
बद्धिकृत्कफकृत्पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥

आनूपं यथा —

बहन्मुर्वदुपृष्ठश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥

आनूपं वार्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं षणं गुरु ।
 बहिहृत्कफकृभिन्धं विकारान् कुरुते बहून् ॥

साधारणं यथा —

मिथश्चिहस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
 तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
 साधारणं तु मधुरं दीपनं शीतकं लघु ।
 तर्पणं रोचनं वृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥

अन्यत्र तु --

जाङ्गलं सलिलं स्वादु त्रिदोषघ्नं रुचिप्रदम् ।
 पथ्यं चायुर्वलं वीर्यपुष्टिदं कान्तिकृत्परम् ॥
 आनूपं सलिलं स्वादु स्निग्धं पित्तहरं गुरु ।
 तनोति पामाकण्डूतिकफवातज्वरामयान् ।
 साधारणजलं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
 श्रमतृष्णापहं वातफफमेहप्रपुष्टिदम्

इति ।

तथा —

जातं ताम्रमृदस्तदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं
 देशाज्जाण्यकरं च दुर्जरतरं दोषावहं धूमरात् ।
 वातघ्नं तु शिलाशिरोत्थममकं पथ्यं लघु स्वादु च
 श्रेष्ठं स्यादमृतं त्रिदोषशमनं सव्यं सदा तत्पयः ॥

अथ नादेयम् —

नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ।

तत्र भागीरथ्या यथा —

शीतं स्वादु स्वच्छमत्यन्तरुच्यं पथ्यं पाच्यं पाचनं पापहा
 ष्णामोहघ्नंसनं दीपनं च प्रह्लां दत्ते वारि भागीरथीर्यम्

तथा —

स्वादु पाकरस शातं त्रिदोषशमनं लघु ।
पवित्रमतिपथ्यं च गाङ्गं वारि मनोहरम् ।

यमुनाया यथा —

पित्तदाहशमनं श्रमापहं स्वादु वातजननं च पावनम् ।
वह्निदीपनकरं च रात्रनं यामुनें जलमिदं बलप्रदम् ॥

नर्मदायां यथा —

सलिलं लघु शीतलं सुपथ्यं कुरुते पित्तकफप्रकोपनं च ।
सकलामयमर्दनं च रुच्यं मधुरं मेकलकन्यकासघृत्थम् ॥

सरस्वत्या यथा —

सरस्वतीजलं स्वादु पूतं सर्वरुजापहम् ।
रुच्यं दीपनकृत्पथ्यं देहकान्तिकरं लघु ॥

चन्द्रभागापधुमत्योर्यथा —

चान्द्रभागसलिलं सुशीतलं दाहपित्तशमनं च वातदम् ।
चान्द्रभागगुणसाम्यदं जलं यच्च माधुमतमग्निदीपनम् ॥

चन्द्रभागा मधुमती च काश्मीरे प्रसिद्धे ।

शतद्रुविपाशासिन्धूनां यथा —

शतद्रुविपाशा च सिन्धुस्त्रयाणां सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पाचनं च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेघायुषा च ॥

१. J₁ omits तथा ... यमुनाया यथा । Bh. omits तथा...मनोहरम् ।

२. T₁, T₂ give a variant reading also पित्तदाहवमिरुक्षमा-
पहम् ।

३. J₁ omits the introduction to the verse. Bh. चन्द्रभागा-
मधुमती काश्मीरे एव । तद्गुणाः and omits चन्द्रभागमधुमती च काश्मीरे प्रसिद्धे
occurring after the next verse.

४. J₁, T₁ omit the introduction to the verse

शोणमद्रस्य यथा —.

शोणस्यापि जलं परं रुचिकरं सन्तापशोषापहं

पथ्यं वह्निकरं तथा च बलदं क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम्

तापीवेत्रवस्योर्धया —

तापीवेत्रवतीज्ज्वं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं

वृष्यं दीप्तपाचनं बलकरं पाने प्रशस्तं नृणाम् ।

पयोष्ण्या यथा —

पयोष्णीसलिलं रुच्यं पावित्रं पापनाशनम् ।

सर्वामयहरं सौर्यबलकान्तिप्रदं लघु ॥

वितस्तायाः —

वितस्तासलिलं स्वादु त्रिदोषशमनं लघु ।

प्रज्ञापुष्टिप्रदं पथ्यं तापजाञ्छहरं परम् ॥

वितस्ता काश्मीरे ॥ सरय्या यथा —

सरयूसलिलं स्वादु बलपुष्टिमदायकम् ।

गोमत्या यथा —

गोमतीसलिलं स्वादु चर्यं पित्तकरं गुरु ।

गोमती पश्चिमे प्रसिद्धा । गोदावर्या यथा —

पित्तातिरक्तातिसमीरहारि पथ्यं परं दीपनपापहारि

कुष्ठादिनानामयदोषहारि गोदावरीवारि तृषापहारि

तैया —

कण्टकुकुष्ठप्रशमनं वह्निसन्दीपनं परम् ।

पाचनं वातपित्तघ्नं वारि गोदावरीभवम् ॥

१. J₁. नदीत्रयस्य गुणाः introducing this and the ac
Bh. omits this and the verse following.

२, ३, ४, ५, ६. J₁. omits the introduction.

७. J₁; Bh. omit this and the verse.

या यथा—

काष्ण्यं जाड्यकरं स्वादु पूतं पित्तास्रकोपनम् ।

वेण्या यथा—

कृष्णवेण्या जलं स्वच्छं रुच्यं दीपनपाचनम् ।

हाराभीमरथीघटप्रहाराणां —

मलापहा भीमरथी च घट्टगा काष्ण्येन सामान्यगु ।

मलापहाघट्टगयोस्तथापि पथ्यं लघु स्वादु.सुकान्तिदायि ॥

द्राया यथा —

तुङ्गमद्राजकं स्निग्धं निर्मलं स्वादुदं गुरु ।

कण्टकपित्तास्रदं प्रायः सात्म्ये शैत्यकरं परम् ॥

र्षा यथा —

कावेरीसलिलं स्वादु श्रमघ्नं लघु दीपनम् ।

दद्रुकुष्ठादिदोषघ्नं मेघाबुद्धिरुचिप्रदम् ॥

इति नदीविशेषगुणाः ।

नदीनामच्छमन्यासां देशदोषादिभेदतः ।

तत्तद्गुणान्वितं वारि ज्ञातव्यं कृतबुद्धिभिः ॥

पूर्वदेशोद्भवा नद्यः सर्वा वातकफप्रदाः ।

पश्चिमाः पित्तलाः सर्वाः कफघातविनाशनाः ॥

इति संक्षेपतः प्रोक्ता नद्यः क्षुद्रास्तु सम्प्रति ।

४: --

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।

पथ्यास्समस्तास्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ॥

१; २; ३; ४; ५. J1. omits the introduction to the verses.

६. Bh. omits from this to नद्यः प्राचरिजास्तु etc. in 1. 7.

किमिच्छीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ।
 प्राच्यावन्त्युपरान्तस्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ॥
 उदरं श्लीपदातङ्गान् सङ्घविन्ध्योद्भवाः पुनः ।
 कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः ॥
 बलपौरुषकारिण्यः सागराम्भस्त्रिदोषकृत् ॥

तथा—

नद्यः प्राङ्गपिजान्तु पीनसर्ककश्चासार्तिकामपदाः
 पथ्या वातकफापहाः शरदिजा हेमन्तजा बुद्धिदाः ।
 सन्तापं श्रमयन्ति शं विदधति शैशपवासन्तजा-
 स्तृष्णादाहवमिश्रमार्तिशमना प्रीण्ये यथास्व गुणाः ॥

अथौद्धिदं —

विदार्य भूमिं निम्नां यन्नदत्या भात्या स्रवत् ।
 तत् तु भौमौद्धिदं नाम वदन्तीह महर्षयः ॥
 औद्धिदं बारि पित्तघ्नमविदाशनिगीतलम् ।
 प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥

अथ नैर्झरम् —

शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
 स तु प्रस्रवणवापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
 नैर्झरं रुचिकुभीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
 मधुरं कटुपाकं च वातलं स्यादपित्तलम् ॥

अथ सारसम् —

नद्याश्शैलवराणाम्भो यत्र संसृत्य तिष्ठति ।
 यत्सरोजदलच्छन्नं तदम्भस्सारसं स्मृतम् ॥

१. J₁ स्त्रिदोषजित् ।

२. Bh. Skips over the portion अथौद्धिदं to हसोदकम् (P. 186, l. 15) with the observation तद्भागजलादिगुणाः सुषेधे दृश्यन्ते ।

सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं सितम् ॥

अथ ताटाकम्—

प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवासरुषितः ।
जलाशयस्तटाकः स्यात् ताटाकं तज्जलं स्मृतम् ॥

ताटाकमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
दातलं बद्धविष्णुत्रमसृक्पित्तकफापहम् ॥

अथ बाप्यम्—

पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धा कृपाद् बृहत्तरा ।
ससोपाना भवेद् बापी तज्जलं बाप्यंमुच्यते ॥

बाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत् कफवातघ्नम् ॥
तदेव मिष्टं कफदं वातपित्तहरं भवेत् ॥

अथ कौपम्—

भूमौ छातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात् तदम्भः कौपमुच्यते ॥

कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत्परम् ॥

अथ चौड्यम्—

शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसञ्छन्नं चौड्यमित्यभिधीयते ॥

तत्रत्यमुदकं चौड्यं मुनिभिस्समुदाहृतम् ।
चौड्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफकरं लघु ॥

मधुरं पित्तनुद् रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ।

अथ पाल्वलम्—

पाल्वलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ।

अथ विकिरम् —

नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्गम्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तलं मनाक् ॥

अथ कैदारम् —

कैदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्याभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥

अथ हादम् —

हादं तु वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यं च ।
नादेयं नवमृष्मयेषु निहितं सन्तप्तमर्काशुभि-
र्यामिन्यां च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम्
एलाद्यैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहं विषे
मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम् ॥

इति हंसोदकम् ॥

कौपं प्रस्रवणं वसन्तसमये ग्रीष्मे तु चौख्यं भवेत्
काले प्रावृषि नाभसं च सगुणं स्यादौन्नदिदं वा पयः
नीहारे सरसीतटागविषयं सर्वं शरत्सङ्गमे
सेव्यं सूर्यसितांशुरग्निपवनव्याधृतदोषं पयः ॥

वृद्धसुशुतः —

पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तटाकजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौख्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौन्नदिदम् ।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥
भाद्रे च कूपसम्भूतमाश्विने चौख्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥

१. T₁. J₁. Bh omit this verse.

२. J₁; Bh, भाद्र कौपं पयश्चास्तम् ।

धौर्मानामम्भसा प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्मलत्वं च यतस्तेषां महान् गुणः ॥

अथ नारिकेलोदकगुणाः ।

नारिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥
अमघ्नं वृह्णेण बल्यं सूतिकानां हितं परम् ।

इति सामान्यनारिकेरवारिगुणाः॥

अथ पुराणस्य—

नारिकेरस्य यत्तोयं पुराणं पित्तवर्धनम् ।

नवस्य —

तस्यैव तरुणं तोयं पित्तघ्नं किमिनाशनम् ॥

बालस्य —

बालस्य नारिकेरस्य कटु पाके हिमं जलम् ।

ईषत्कषायमधुरं पक्कस्योष्णं सरं गुरु ॥

स्निग्धादयो गुणास्त्वन्ये समाः स्युर्बालपक्कयोः ।

अन्यत्र —

नारिकेरसलिलं लघु बाल्ये शीतलं च मधुरं दरपाके ।

पित्तपीनसतृपास्रविदाहश्रान्तिशोषशमनं सुखदायि ॥

पक्कमेतदपि किञ्चिदिहोक्तं पित्तकारि रुचिदं मधुरं च ।

दीपनं बलकरं गुरु वृष्यं वीर्यवर्धनमिदं तु वदन्ति ॥

१. T₂. P₁. P₂ हितं मतम्

२. J₁. तथा । Bh. नवीनस्य । अन्यत्रापि—

अथास्यं सेवनकालः ।

॥रिकेराम्बु हृत्केः प्राग् गुल्माभिसदनादिहृत्
व्रतः परं न पेयं स्यात् सेन्दु तच्छीतलं रितम् ॥

क्षयोपवासाध्वगमातिभाष्य-

व्यवायवातातपपीडितानाम् ।

व्यायामिनां वातकंफोत्तराणां

येन्नारिकेरादुदकं प्रशस्तम् ॥

सेन्दु सकर्पूरम् ।

इति नारिकेरोदकम् ।

क्षतपत्राम्बु सहसा रक्तपित्तप्रहापहम् ।

मूर्च्छावित्रासश्चमनं दाहतृष्णानिवारणम् ॥

गुल्लबोदकम् ।

१. J₁ भुक्त्वा प्राक्

२. Bh. यन्नारिकेरोदकमेव शस्तम् ।

J₁. T₁. Bh. omit सेन्दु सकर्पूरम् ।

३. Bh. adds : अथ कुलावांशुप्रकरणम् ।

तत्करणं च —

कुडवं क्षतपर्णानां विवृतं तच्च निक्षिपेत् ।

बलं सप्तपलं पात्रे रौप्यं वर्गं सुसंस्कृतः ॥

ताम्रजे वाप तस्योर्ध्वं दोलायन्त्रं निवेशयेत् ।

रौप्यपात्रं तदूर्ध्वं तु पञ्चादौष्यघरावयोः ॥

आच्छाद्य तन्मुखं रुद्ध्वा समन्तात् पाचयेच्छनैः ।

मृदभिना मुहूर्तं तु पञ्चादुद्धृत्य तज्जलम् ॥

रौप्यपात्रस्थितं विद्वानेय पुष्परसो वरः ।

सुशीतलस्सुगन्धश्च प्रीध्मे वर्षाल्यये तथा ॥

राज्ञा दाहप्रशाम्ब्यर्थं सिद्धेदकमो भिषग्वरः ।

रसकराहशान्द्व्यर्थं गुलावपरमाभिधः (?)

अथ वर्ज्यजलानि —

अग्राक्षमुदकं सर्वमेभिर्दोषैस्समन्वितम् ।
 गोहस्त्यश्वादिष्विन्मूत्रशैवमूषकदूषितम् ॥
 कीटसंपीडसंसृष्टं नष्टं च क्षुद्रजन्तुभिः ।
 विषवृक्षजटाश्लिष्टं चिरकालव्यवस्थितम् ।
 आस्तीर्णं जीर्णपर्णाद्यैस्तृणकाष्ठैश्च वाहितम् ।
 तैलाभं फेनिलं स्निग्धं पुराणोदकमिश्रितम् ॥
 सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ।
 तत् कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ॥
 अश्वोभगन्दरग्रन्थिशोकपाण्डुहलीमकान् ।
 कौसाभिसादाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकान् गदान् ॥

अटामलानि ।

इति वर्ज्यजलानि ॥

पुष्पद्रवस्सुरभिशीतकषायगौल्यो
 दाहधमार्तिवमिमोहमुखामयज्जः ।
 तृष्णार्तिपित्तकफदोषहरस्सरश्च
 सन्तर्पणं चिरमरोचकहारकञ्च ॥

उषःपानगुणाः सुषेणे दृष्टव्याः ।

सविशुद्धदयकाले प्रसृतिसलिलस्य पिबेदष्टौ ।
 रोगजरापरिमुक्तो ज्विबेद्वत्सरश्नतं साप्रम् ॥

अथ जलपानस्योपक्रमकालः रात्रेश्चतुर्थप्रहरप्रवेशः । तथाच भोजः —

‘पिबति पर्युषितं बलमन्वहं तिमिरिणीपरमे प्रहरे यवि ।’

इति । एतज्जलपानकालमर्थादा सूर्योदयातिसन्निहितप्राक्कालः । तथा तत्रान्तरे

before शतपत्राम्बु ... etc. and it omits शतपत्राम्बु

पीतमन्ते निघांताः । 15 p. 190

१. J₁. दुष्टं च ।

२. J₁. T₁, चिरकालं व्यवस्थितम् ।

३. J₁. T₁. कर्मभिसाद ।

अथ प्रतिप्रसवः ।

अदुष्टसालिन्मभावे वाप्यं एत् स्यात् सुयुक्तितः ।

अथौ प्रतपनं यद्वा सूर्यरश्मिप्रतापनम् ॥

प्रशस्यतेऽतितप्तःपिण्डनिर्वापणं तथा ।

सुद्रजन्त्वभिदुष्टस्य घनवस्त्रेण शोषणम् ॥

पुष्पैरनिष्टगन्धस्य पाटलांशैश्च वासनम् ।

लवङ्गोशीरकर्पूरकोष्ठकस्तूरिचन्दनैः ॥

चूर्णितैर्वासितं वारि सुगन्धं सर्वदोषजिन् ।

अथ चन्द्रकान्तवारि —

चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं लघु ।

अशोषःपानगुणाः —

कासश्वासातिसारज्वरविटपकटीकृष्टकोष्ठप्रमेहाः

मूत्राघातोदरार्शःशयथुगलशिरःकर्णशङ्काक्षिरोगाः ।

ये चान्ये वातपित्तश्रमज्वरकफभवा व्याधयः सन्ति केषित्

तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पयः पीतमन्ते निश्वायाः ॥

तथा—

अम्मसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिबेत् ।

वातपित्तकफाञ्जित्वा जीवेद्दूर्ध्वगतं दृढः ॥

अपि च—

विगतघननिश्चान्ते प्रातरुत्थाय नित्यं

पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ।

स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तौर्ध्वतुल्यो

बलिपण्डितविहीनः सर्वरोगविमुक्तः ॥

१. J₁. तेषामभ्यास ।

२. J₁. The revisor adds प्रसृतिगुणमात्रम् । प्रसृतिमानं पञ्चदश
तद्विगुणं प्रसृतिद्वयम् । एवं माषः in the margin.

३. J₁. तथा; Bh. omits अपि च ।

४. Bh. निशीथे ।

५. J₁. तार्क्यरूपो ।

व्यङ्गबलीपलितघ्नं पीनसवैस्वर्यहारि तिमिरघ्नम्
रञ्जनीश्वयेऽम्बु पीतं रसायनं दृष्टिजननं च ॥

पिबेद्वटसहस्राणि यावन्नास्तमितो रविः ।
अस्तं गते दिवानाथे बिन्दुरेको घटायते ॥

अंजीर्णं चौषधं वारि जीर्णं वारि बलप्रदम् ।
मोजने चामृतं वारि रात्रौ वारि विषोपमम् ॥

विष्मूत्रारुणनीलिकाविषहतं तप्तं घनं फेनिलं
दन्तप्राणमनुत्तमं सलवणैः शैवालकैः संवृतम् ।
जन्तुघातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णोरुपङ्काविलं
चन्द्रार्काशुतिरोहितं च न पिबेन्नीरं जडं दोषलम् ॥

पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातदोषे नवज्वरे ।
द्विकाष्मानादिदोषेषु शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥

धातुधये रक्तविकारदोषे
वान्त्यां प्रमेहे विषविद्ग्रहेषु ।
जीर्णज्वरे शैथिल्यसन्निपाते
जलं प्रशस्तं शृतशीतलं तैत् ॥

१. Bh. adds निशीथोऽत्र निशान्भकारः ।
पातम्यं नास्रया नीरं प्रसृतित्रयमात्रया ॥

before व्यङ्गबली and etc.

२. Bh. adds स्नेहैः पीते शुद्धावाष्माने स्तिमितोदरे ? ।
द्विकाषायो कफवातोत्थे व्याधौ तद्वारि वारयेत् ॥

and omits पिबेत् इति जरुप्रकरणम् on l. 16 p. 195.

१. J₁. The revisor adds in the margin —
आमं जलं जीर्यति याममात्रात्तदर्धमात्राच्छृतशीतवारि ।
तदर्धमात्रादितरेतराम्बु त्रिषेति चोक्तो जलजीर्णकालः ॥

शीपनं पाचनं कट्वं लघुणं वस्तिशोधनम् ।
द्विष्माष्मानानिलश्लेष्मसघ्नशुद्धौ नवज्वरे ॥
कासामपीनसश्वासपार्श्वरुद्धु च शस्यते ।

उष्णोष्णानुजाः ।

तप्त पायः पादभागेन हीनं पथ्यं प्रोक्तं वायुजातामयम्
अर्धांशोनं नाशयेद्वातपित्तं पादप्रायं तप्तु दोषत्रयम् ॥

तथा —

हेमन्ते पादहीनं च पादार्धोनं च शारदे ।
प्रावृद्धवसन्तश्शिशिरग्रीष्मेष्वर्धाविशेषितम् ॥

तप्तं दिवा जाड्यमुपैति नक्तं नक्तं च तप्तं यदि वापि वारि
दिवा च नक्तं च नृभिस्तदात्वं युक्तं जलं तप्तमतो प्रहीतुम्
अपनयति पवनदोषं दहयति कफमाशु नाशयत्यशनिम् ।
पाचयति चाक्षमनलं पुष्पाति निशीथपीतमुष्णाम्भः ॥

पानीयं न तु पानीयं पानीवेऽन्यप्रदेशजे ।

अजीर्णे इति शेषः ।

तथा —

अत्यम्बुपानात् विपच्यतेऽक्षमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मात्तरो वह्निविवर्धनाय पुनः पुनर्वारि पिबेदभूरि ॥

शीताम्बुपूरितमुखं प्रतिवासरं यः

कालत्रयेऽपि नयनद्विनयं जलेन ।

आसिञ्चति ध्रुवमसौ न कदाचिदक्षि-

रोगव्यथाविधुरतां भजते मनुष्यः ॥

तप्तायःपिण्डसंयुक्तं लोष्टनिर्वापितं जलम् ।

सर्वदोषहरं पथ्यं सदा नेरुज्यकारकम् ॥

पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतद्धि तन्मयम् ।

अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न क्वचिद् वारि वार्यते ॥

तृषितो मोहमायाति मोहात्प्राणान् विमुञ्चति ।

तस्मात् स्वल्पं च दातव्यं न क्वचिद्वारि वार्यते ॥

धुधा संशुष्कहृत्कण्ठः प्रथमं कषकान् बहून् ।

यो धुञ्जे प्रपिबेदम्बु शीतलं मात्रया युतम् ॥

तेन हृत्कण्ठशुद्धिः स्यात् सुखेनाप्तं प्रतत्यजः ।
 स्नेहशुक्तं च यद् भुक्तं तत्र सन्नर्षणं भवेत् ॥
 आदौ द्रवं समश्नीयात् तत्राभ्युं च पिवेद्रुद्रु ।
 मध्ये तु कठिनं भुक्तं यथेष्टं तत्राने वायुम् ॥
 प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान् मध्ये तु कठिनाशनः ।
 अन्ते पुनर्द्रवाणी च वायुरोग्ये न भृशानि ॥
 तथैव भोजनस्यान्ते पीतमस्यु वत्सदम् ।
 द्रवं प्रयानि भुक्तान्ते किन्तु कन्नात्त वा पिवेत् ॥
 समस्पृलकृशा भुक्तमभ्यान्प्रथमाम्भुसाः ।
 क्वचिदृष्णं क्वचिर्गतिं क्वचिन् क्वथितार्जतलम् ॥
 क्वचिन्नेपजसंयुक्तं न क्वचिद् वाति वायने ।
 पूरयेत् भागयुगलं क्लेशेभ्येन वृत्तिभिः ॥
 जलेनैकं चतुर्थं च वापुश्चरणाय वै ।
 वासितं नूतनैः पुष्पैः पाटलीवस्त्रकादिभिः ॥
 पथ्यं सुगन्धिं हृष्यं च शीतलाग्धुं सदा पिवेत् ।
 प्रीप्से शरदि पातव्यं स्वेच्छया मण्डिलं नरैः ॥
 अन्यदा कर्यमेवैतद् क्षतश्लेष्मभयान् पिवेत् ।

इत्थं स्वल्पम् ।

अग्नेनापि बिना जन्तुः प्राणान् मनशारयेच्चिरम् ।
 तोयाभावे पिपामार्तः लघुः प्रार्थयिष्युज्जति ॥

य काष्ठविशेषेण तापितवारिगुणाः ।

गन्धर्वहस्तकाष्ठैस्तु तप्तं वारिं प्रदूषिष्यु ।
 अलक्ष्मीरक्तपित्तादिदोषाणां च प्रसादनम् ॥

गन्धर्वहस्तः वारिः ।

महातकस्य काष्ठैस्तु तप्तं यच्च शुभोदकम् ।
 क्षतश्लेष्महरं पथ्यं वीर्यतेजोविदधनम् ॥

१. J₁. T₁. omit वरं स्वल्पम् ।

२. J₁. T₁. omit गन्धर्वहस्तः १९४३ः ।

पलाशोदुम्बरोद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च वारिं यत् ।
 व्रणकण्डूहरं चासृग्बलवीर्यविवर्धनम् ॥
 जम्बूवटाप्रजैः काष्ठैस्तप्तं वारिं तटागजम् ।
 मेघाबलप्रदं वीर्यकारि दोषाविनाशनम् ॥
 बदरीसम्भवैः काष्ठैस्तप्तं वापीसप्तज्वम् ।
 कफहृत् च निर्दिष्टं दोषाणां च विनाशनम्
 काष्ठैः खदिरजैस्तप्तं रक्तपित्तविनाशनम् ।
 आप्यायनकरं ग्रीष्मे श्रेष्ठमेतत्परं जलम् ॥
 रुदम्बनिम्बजैस्तप्तं काष्ठैर्वारिं नरिन्द्रवम् ।
 पथ्यं दोषहरं कण्डूरक्तपित्तविनाशनम् ॥
 धात्रीदारुसमुद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च यज्जलम् ।
 वातपित्तहरं श्रेष्ठं रसायनकरं परम् ॥
 पुष्करस्य च काष्ठेन तप्तं कृपोद्भवं जलम् ।
 वातपित्तहरं श्रेष्ठं रसायनकरं परम् ॥
 कर्कन्धुदारुसमुद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च यज्जलम् ।
 जठराग्नेः प्रसदनं सुभुतेन प्रभाषितम् ॥
 सल्लकीशाकनिर्वासकाष्ठैश्चापि पृथक् पृथक् ।
 तप्तं निर्झरजं वारिं तद् रोगान् जनयेत्प्रहृत् ॥

सल्लकी सालर्षी । शाकः साव । निर्वासः राळार्चं झाड् ॥

चटैश्चार्जुनकाष्ठैश्च सततं तापितं जलम् ।
 बलमेधाग्रजननं मैत्रेयेण प्रैभाषितम् ॥

१. J1. omits this verse.

२. J1. omits आप्यायन ... रक्तपित्तविनाशनम् ।

३. J1. omits this verse.

४. J1. T1. omit सल्लकी ... राळार्चं झाड् ।

५. J1. प्रदर्शितम् ।

अथ पात्रविशेषस्थितजलगुणाः ।

हेमपात्रे च सुस्वादु विपाकेऽभीतलं लघु ।

त्रिदोषशमनं वीर्यबलमेधाकरं शुभम् ॥

त्रपुपात्रोदकं यच्च पिच्छलं मधुरं रसे ।

वीर्यं कफकरं चाग्निशकृन्मारुतवर्धनम् ॥

त्रपु कथिल ।

शोषपात्रे यदत्युष्णं विपाके कटुकं गुरु ।

पित्तश्लेष्मप्रदं वृद्धे यथाकालानुरूपि च ॥

घोषं कांस्यम् ।

ताम्रपात्रस्थितं वारि शोष्णं स्वादु सकृत्कटु ।

पित्तानघप्रदं वृद्धे सकृन्मारुतनाशनम् ॥

सकृत् सद्यः ।

रीतिपात्रस्थितं तोये कटु श्लेष्मविनाशनम् ।

पित्तलं सकृदुष्णं च मेहशोषविवर्धनम् ॥

रीति पित्तल ।

लोहपात्रस्थितं वारि पानमत्यन्तरूपितम् ।

रक्तपित्तहरं कण्ट्रिदोषशमनं परम् ॥

भाजने मृन्मये तप्तं मलानां क्षाळने हितम् ।

धातुसाम्यकरं वीर्यबलौजःपरिवर्धनम् ॥

इति पात्रविशेषेण तोयगुणाः ।

इति जलप्रकरणम् ॥

१. J₁. T₁. शीतलं मधु ।

२. J₁. T₁. omit त्रपु कथिल ।

३. J₁. T₁. omit घोषं कांस्यम् ।

४. J₁. T₁. omit सकृत् सद्यः ।

५. J₁. T₁. omit रीति पित्तल ।

अथ सविषाभादिपरीक्षा ।

आंक्षुनो विषवान्सान्द्रो याल्यविश्रावितामिष ।

चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्यभुषितोपनः ॥

मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहयुन्द्याप्रसक्तुत् ।

हीयते गन्धवर्णाद्यैः ह्यद्यते चन्द्रकाचितः ॥

व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति स्यामकाथानि तत्र च ।

हीनातिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥

फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ।

विच्छिन्नविग्नां रागाः स्वाडवाः शाकनामिषम् ॥

नीला गंजी रमे ताजा क्षीर दक्षि च दृश्यते ।

श्यामा पीता क्लृप्ता तत्रे श्वे पातीत्यमशिषा ॥

मस्तुनि स्यात् कौलाभा राजी कृष्णा तुषोदके ।

वसामहोश्च तद्वच अपिहामां द्रवीपते ॥

काळी मध्याम्भसोः क्षौद्रे हारत्तलेऽरुणोपमा ।

पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकोधनम् ॥

द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां म्लानिविवर्णते ।

मृदूनां कठिनान् च भवेत् स्पर्शविपर्ययः ॥

माल्यानां स्फुटिताग्रं म्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः ।

ध्याममण्डलता वस्त्रे शातले तन्तुपक्ष्मणाम् ॥

धातुमौक्तिककाष्ठाशरन्नादिषु मलाक्तता ।

स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभत्वं च भृन्मये ॥

विषदलक्षणम् ।

विषदः व्यामशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ।

स्वेदनेपथुमांस्त्रसो भीतः स्वलति जृम्भते ॥

१. J1. T1. व्यामशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः । B1. व्यामशुष्कास्यतामिव ।

२. J1. म्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः । B1. म्लानिर्गन्धान्तरो भवेत् ।

३. J1. विषदपरीक्षणम् । B1. omits विषदलक्षणम् ।

प्राप्याङ्गं सविषं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटत्यपि ।
 क्षिणिकण्ठाभधूम्राचिरनर्चिवोग्रगन्धवान् ॥
 म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो श्वेत
 विक्रोशन्ति च दृष्ट्वैष शुक्रदात्पृहशारिकाः ॥
 हंसः प्रस्खलति म्यानिर्जीवञ्जीवस्य जायते ।
 चकोरस्याधिर्वेगंयं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ॥
 कर्पातपनमृदुञ्चक्रवाका जहत्यधुन् ।
 बहोः याति मार्जारः शकृन्मुञ्चति बानरः ॥
 एष्णेन्मयूरस्तद्व्याया मन्दतेजो भवेद्विषम् ।
 इत्यथं विषयज्ज्ञान्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ॥
 यथा तेन विषयेत्यपि न क्षुद्रजन्तवः ।
 स्पृष्टं तु कण्ठशोभामज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ॥
 नखरोमन्मृगिः शोफः सेकाद्या विषनाशनाः ।
 विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्भारविषोपमम् ॥

इति सविपान्नादिपरीक्षा ॥

अथ विरुद्धद्रव्यप्रकरणम् ।

आनूपमामिषं माषक्षौद्रक्षीरविरुद्धकैः ।
 विरुध्यते सह विसैर्मूलकेन गुडेन वा ॥
 विशेषात् पयसा मत्स्या मत्स्येषु च त्रिलीचिमः ।
 विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥
 तद्रत्कुलत्थबरककज्जुवल्लमकुष्ठकाः ।

वरकः वनकोद्रवः ।

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्त्यजेत् ॥

१. J₁. adds छिन्न — before प्राप्याङ्गं & etc.

२. P₂. विशोचन्ति, Bh. उत्क्रोशन्ति ।

भक्षयित्वा हरितकमितिः मूलकादि हरितकं . भक्षयित्वा पयः
स्त्यजेदित्यर्थः ।

वांराहं श्वाविधा नाद्याद् दध्ना पृषतङ्ककुटौ ।
 आपमांसानि पित्तं भाष्येन मूलकम् ॥
 अविं कुसुम्भशाकेन विसंस्मह विरुद्धकम् ।
 मापस्यगुहधीरदभ्यांज्यैः लाकुचं फलम् ॥
 फलं कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलेन वा ।
 कणोषणाभ्यां मधुना काकमाची गुडेन वा ॥
 भिद्रा वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ।
 सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कांस्ये ताड्यपितां तिथिः ।
 मत्स्यनिस्नलनस्नेहसाधिताः पिप्पलीस्त्वजेन ।
 कांस्ये दशाहमुपितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करैः ॥
 भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिहस्तक्रसाधितः ।
 ऐकघ्यं पायससुगकृसराः परिवर्जयेत् ॥
 मधुमर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विञ्चत्विशः ।
 एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥
 मिमांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः ।
 मधु पुष्करवाञ्चं च मधुमंथेयशर्करम् ॥
 मन्थानुपानः क्षैरयो हारिद्रः कटुतैलकान् ।

'मन्थः द्रवानुलोहितसक्तवः । क्षैरयः पायसः । हारिद्रः पीतवर्ण-
 छत्राकः ॥

उपोदकातिसाराय तिलकल्केन साधिता ॥

उपोदका बसला ।

१. J₁. T₁. Bh. omit मन्थ पीतवर्णछत्राकः ।

२. J₁. T₁. Bh. omit उपोदका बसला ।

बलात्का वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ।
भृष्टा बराहवसया मव गण्डो निहन्त्यसृत् ॥
तद्वृत्तिरिपत्राह्यगोधांलावकपिञ्जलाः ।
गेरुण्डेनाग्निना सिद्धास्तैलेन विमृच्छिताः ॥

पत्राह्यो मयूरः । तद्वत् बल्लकायन् सद्यो घ्नन्ति ।
हारीतमासं हरिद्रशूलकप्रोत्सग्नितम् ।
हरिद्रावह्विना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ॥
हरिद्रशूलकं हरिद्रावह्विनित्यत्र च दाहहरिद्राः ।

भस्मपासुपरिध्वस्तं तदेव च स्यात्क्षकम् ।

तदेव हारीतमासमेव । सद्यो हन्तीति शेषः

यत् किञ्चिद् दापमुत्क्रेम्य न ह्येत्तत्नमासतः ।
विरुद्धं शुद्धिरवेष्टां शमो वा तद्विरोधिभिः ॥
व्यायामिस्त्रिग्धहीप्ताग्निवयस्स्थबलशालिनाम् ।
विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पं च भोजनम् ॥
इति विरुद्धद्रव्यप्रकरणम् ॥

अथ पथ्यापथ्याभ्यासत्यागप्रकारः —

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ।
निपेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यन्तरीकृतम् ॥
अपथ्यमपि हि त्वक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ।
सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसान्यथा ॥

इति । अयमर्थः, अभ्यस्तमभ्यासात् सात्म्यतां यातं अपथ्यं पादेन चतुर्थीशेन पादपादेन षोडशशेन वा त्यजेत् । हितं पथ्यं तद्वत्

१. J1. T1. Bb. omit पत्राह्यो.....सद्यो घ्नन्ति ।
२. J1. T1. Bh. omit हरिद्र.....दाहहरिद्रा ।
३. J1. T1. Bb. omit तदेव.....शेषः ।
४. J1. प्रकारस्तु ।

अपथ्यत्वांशवर्जितेन, यावता अनापथ्यं त्यक्तं तावताधिेन पथ्यं
वर्जित्वर्थाः । नित्यसेव्यस्याहारस्य या मात्रा तस्या अपथ्येन यो
न्यूनांशः तं पथ्येनं पुरवेदिति उक्तं भवति । उभयमप्येकान्तरीकृतं
एकद्वित्रिदिवसैरन्तरीकृतेन विजातीय भोजनेन व्यरहितम् ।

एतदुक्तं भवति । यदा पादेन त्यागः क्रियते तदा प्रथमेऽहनि
अपथ्यस्य त्रयः पादाः पथ्यस्यैकः, द्वितीये चत्वारोऽप्यपथ्यस्य, तृतीये
पञ्चमवत्, इत्येकान्तरीकरणम् । चतुर्थे द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य ।
पञ्चमपष्ठयोस्तृतीयवत् । सप्तमे चतुर्थवत्, इति द्वयन्तरीकरणम् । अष्टमे
स्वपथ्यस्यैकः त्रयः पथ्यस्य । नवमदशमेपादेषु सप्तमवत् । द्वादशेऽ-
ष्टमवदिति त्र्यन्तरीकरणम् । त्रयोदशे चत्वारोऽप पथ्यस्य । चतुर्दशे
द्वादशवत् । पञ्चदशे त्रयोदशवत् । इति पादेनापथ्यत्यागपूर्वं पादेन
पथ्याभ्यासे क्रमः । पादपादेन स्वभ्याम एकद्वित्र्यन्तरीकरणस्य पञ्चक-
त्व आहृतिः, तत एकान्तरीकरणम् । एवं त्रिपष्ट्यादिवसैः षोडशांशाः
पूर्यन्ते इति पादपादेन ।

मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः ।
ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भाषास्तथा तथा ॥
हिताहितस्वेऽप्येकान्तनियमोऽस्मादनिश्चितः ।
मात्रया सेवितं द्रव्यं हन्ति रोगास्तद्गुह्वान् ॥
निषेव्यमाणं तिलशो विषमप्यमृतादिव ।
हीनातिमात्रमश्नं मरुन्निषयकोपनम् ॥
भजेते विपरुपत्वं तुल्यांशे मधुसपिपी ।
धारोऽम्बरससंयोगे मधुरीभवति क्षणात् ॥
उचुंढक्यास्तिण्डकेन तिक्तता मधुरायते ।

उचुण्डकी काकतिक्ता ।

कोद्रवो हन्त्यसुक्ष्पित्तं तत्करोत्यपिदाहिभिः ।
कुण्डं तत्कार्यपि तिलो हन्ति भट्टातकैस्सह ॥
गुहः कर्ताग्निसादस्य स हिनस्त्यभयादिभिः ।
जीवनीयमपि क्षीरं विपलेशे तु मृत्यवे ।

१. J1. omits चतुर्थे अन्तरीकरणम् ।

२. J1. पथ्यत्यागे न क्रमः ।

तुरये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजङ्गमे ।
 सक्तबो वातला रुक्षाः पीतास्ते तर्पयन्त्यपि ॥
 विनापि चोपयोगेन मणिमन्त्रादिकार्यकृत् ।
 धार्द्रकाज्जायते शुण्ठी संस्कारेण लघीयसी ॥
 लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरुवः सक्तुपिण्डकाः
 भृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्तशालेऽर्धोर्गुरुः ॥
 शालिपिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि गच्छति ।
 लघुः पिचंहरो लाजो व्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥
 संग्राहिणो लघोर्धृद्रात्कुलमाषो भेदनो गुरुः ।
 आमं प्राहितरं तक्रं तत्स्वलीकृतमन्यथा ॥
 गुडतोयाञ्च सुतरां मूत्रलं गुडपानकम् ।
 गरीयो गुडदभ्युक्तं रसाला चातिशुकला ॥
 दण्डादिमन्थनाद्भो गुरुणश्चातिशोफदात् ।
 अनुद्धतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥
 सर्पिः स्निग्धतरं हन्ति नार्दितं नवनीतवत् ।
 चक्षुभ्योऽपि हि गोधूमस्तैलपक्वस्तु दृष्टिहा ॥
 मूलकं दोषजननं सिद्धं तु तददोषलम् ।
 चण्णं विषीभवत्येव विपन्नमपि माश्विकम् ॥
 दुर्भाजनस्था द्राक्षाम्ला दोषला च प्रजायते ।
 श्लक्ष्णः पिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥
 मेघ्यस्तिलः स्पर्शशीतो मेध्यं तैलं खलो हिमः ।
 तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खलस्य वा ॥
 दध्नः श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ।
 भूरि सात्म्यं दधिक्शीरकरीरं मरुवादिषु ॥
 क्षाराः प्राच्येषु मत्स्याश्च सैन्धवेष्वन्ध्रकेषु च ॥

१. Bh. गरीयश्चातिशोफकृत् ।

२. JI; T ; Bh. भूमिसात्म्यं ।

तैलाम्लं कन्दमूलानि मलये कोङ्कणे पुनः ।
 पेया मन्थ उदीच्ये तु गोधूमोऽनन्तिभूषिषु ॥
 बाह्लीका बल्लवाश्रीनारचुल्लका यवनाः शकाः ।
 मांसगोधूममार्द्रीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥
 देहसात्म्यं घृतं क्षीरं मद्यं मांसं तु कस्यचित् ।
 पेयासूपो रसोऽन्यस्य गोधूमोन्यस्य शालयः ॥
 अहितैरपि तेषां तु तैरेवोपहितं हितम् ।
 अन्नपानौषधं दोषमाग्नाकालाद्यपेक्षया ॥
 सात्म्यं चाशु ब्रलं धत्ते नातिदोषं च बहपि ॥
 संसनं सत्पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्यचित् ।
 मन्दाग्निर्भवति प्रायः कफवातोत्तरो हि ना ।
 विषघ्नेनापि पयसा देहेऽहेर्वर्धते विषम् ॥
 स्थूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते ।
 तक्रमामं कफं हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ॥
 वातहृत्त्वेऽपि मार्द्रीकखर्जूरं कोष्ठवातकृत् ।
 नातिपथ्यः शिसी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदशाम् ॥
 दृष्टेः स्पर्शे हिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितम् ।
 पयः स्वादुरसं शीतं विपरीतं ततो दधि ॥
 कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्घृतम् ।
 पयो दधि च वातघ्नमजातं वातञ्च तु तत् ॥
 तक्रं ग्राहि कषायाम्लमम्लमेव तु भेदनम् ।
 घातकीगुडतोयानि कारणं मद्यशुक्तयोः ॥
 शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ।
 उदमन्थदिवास्वप्नौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥
 समयोगेऽपि घर्माद्या वातादिचयहेतवः ।
 ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रौक्ष्यस्नेहबलक्रमः ॥
 रसायनं काचमात्री सद्यः पर्युषिता विषम् ।

मूकं दोषजिद् बालं विपरीतं तु दोषकम् ॥
 अपथ्यं पथ्यमप्यन्नं निश्वायां नेत्ररोगिणाम् ।
 अहिताः सकवः शुष्का हितास्ते तु प्रमेहिणाम् ॥
 गुल्मिनः क्षीरदध्यादि ह्येषुषादियुतं हितम् ।
 वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥
 तदेव मद्यं मद्यस्य विषस्य तु विषान्तरम् ।

निवारणमिति शेषः ।

घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते च बलाधिकम् ॥
 स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो लशुनपानजः ।
 दिवास्वापाज्जरां याति भुक्तमन्येद्युरद्य न
 कोष्ठे रुद्धोऽग्निकृद्वायुर्मेदसाशांभिरग्निहृत् ।
 ऊर्दिष्ठा मक्षिकाविट् तु वामयेन्मक्षिकैव तु ॥
 सर्वथा दोषजित् तक्रं ग्रहण्यां दोषकृद् व्रणे ।
 पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥
 इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्बलहेतुकाः ।
 धर्मा विचित्रा भावेषु किञ्चित्तेषां निर्दिशितम् ।
 दिज्ञानया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ।
 इति भावेषु वैचित्र्यनिरूपणम् ॥

अथ पथ्यापथ्यशमनम् ।

नारीकेरफलेऽथ तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं

जम्बारोत्थरसो घृते समुचितस्सर्पिस्तु पोचाफले ।
 षोडशेषु च कर्कटी हिततमा मांसात्यये काञ्जिकं
 नारङ्गे गुडमक्षणं च विहितं पिण्डालुकं कोद्रवे ॥

१. J₁. हिषुषादियुतं, T₁. Bh. ह्युषादियुतं

२. J₁. Bh, omit निवारणमिति शेषः; T₁. निवारण इति शेषः ।

३. J₁. Bh. omit इति निरूपणम् T₁. इति धर्मभावेषु धर्मवैचित्र्य

निरूपणम् ।

४. J₁; T₁. अपथ्यशमनम् Bh. omits अथ पथ्यापथ्यशमनं इति स्वभावाद्-
 हितानि । ... on l. P. and simply reads अथ पथ्यापथ्यशमनं अर्थात्प्रथमं
 शब्दम् । इति स्वभावाद्दहितानि अथ स्वभावतो हितानि पथ्यापथ्या शब्दैः ।

पिष्टाणे सलिलं प्रियालफलजे पथ्या हिता माषजे
 खण्डं क्षीरभवे च तक्रमुचितं कोष्णाम्बु कालाम्लजे
 मात्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वम्बु पानात्पंथे
 तैले पुष्करजे कटु प्रशमनं शेषं तु बुद्ध्या जयेत् ॥

तथा—

पतसे कदलं कदले च घृतं घृतपाकविभावपि जम्भरसः ।
 तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेऽपि च तण्डुलवारि परम् ॥
 नारिकेरफलतालबीजयोः पाषाणं सपदि तण्डुलं विदुः ।
 ते वदन्ति मूनयोऽथ तण्डुलान् क्षीरवारि परिपाचयेदिति ॥
 दाडिमापलकतालतिन्दुकीबीजपूरलवलीफलानि च ।
 बाकुलेन च फलेन पाचयेत् पाकमेति बकुलं स्वबीजतः ॥
 मधुकमालूरनृपादनानां परुषखर्जूरकपित्थकानाम् ।
 पाकाय पेयं पिचुमन्दबीजं सिद्धार्थको हन्ति च बीजपूरम् ॥
 मृणालखर्जूरकडारहराकसेरुशृङ्गाटकशर्कराणाम् ।
 यथा विपाकाय च भद्रमुस्तं तथा रसोने च पयः प्रशस्तम् ॥
 आम्रातकोदुम्बरपिप्पलानां फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् ।
 स्युः शर्मणे पर्युषितोदकेन सौवर्चलेनाप्रफलस्य पाकः ॥

सौवीरं फलमपि चोष्णवारि हन्यात् प्राचीनामलकमपीह राजिकैका ।
 नागरं हरति बिल्वजाम्बवं शर्करा पचति तिन्दुकीफलम् ।
 जीरकं पचति बाकुलोद्भवं पाचयेन्मधुरिका कपित्थजम् ॥

१. Revisor adds in the margin:

खर्जूरशृङ्गाटकोः प्रशस्तं विश्वौषधं तत्र च भद्रमुस्तम् ।
 यद्वाग्बोधिदुफलेषु शीतं प्लक्षे तथा पर्युषितं प्रपतिम् ॥
 तण्डुलेषु पयसो जलं दितं दीप्यकं तु त्रिभिदुकेषायुतम् ? ।
 षष्ठिको दधिजलेन जीर्यते कर्कटी च मुमतेषु जीर्यते ॥

before सौवीरं etc.

२. Revisor adds in margin:

खर्जूरसपरुषकं प्रियालक्षीरी सारफलं पचन्मरीचम् ।

before नागरं हरति etc.

पनसकामलकीफलपक्तये भजत सर्जतरोरपि बीजकम् ।
 सकलपप्युदितानुदितं फलं प्रपचति प्रसृतं बटतिन्दुकम् ।
 आर्द्राश्रुबीजं पनसस्य पक्त्यै रसालपक्त्यै घनरावबीजम् । ।
 अपूपपक्त्यै सजला यवानी सा कैभिदुक्ता पृथुकस्य पक्त्यै ॥
 अनरावस्तण्डुलीयकः ।

पालङ्किकाकम्बुककारवह्निवाताकवशाङ्कुरमूलकानाम् ।
 उपोदकालावुपटोलकानां सिद्धार्थको मेघरसस्य पक्ता ॥
 पटोलवंशाङ्कुरकारवह्नीफलान्यलावूनि फलानि जग्ध्वा ।
 क्षारोदकं ब्रह्मवरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥

वास्तुकसिद्धार्थकचुञ्चुशाकं
 प्रयाति सद्यः स्वदिरेण पाकम् ।
 यथा गुडः सूरणनागरकौ
 तथालुकं तण्डुलवारि हन्ति ॥
 पत्राणि पुष्पाणि फलानि यानि
 मूलानि पूर्वं न मयोदितानि ।

१. J₁. T₁. कट्ट तिन्दुकम् ।
२. J₁. Revisor adds in the margin
 शाकानि रक्षाण्वधि यास्ति पाकं
 क्षारेण सद्यस्तिलनाशधेन ।
 स्निग्धेषु रुक्षं च तदप्यनेन
 स्निग्धं च रुक्षेण च पाकमेति ॥
 (घरीचापि वच्छीर्ष ?) पाकं यात्वेव काञ्जिकम् ।
 क्षीरं जीर्यति तक्षेण तद्वन्मं कोष्णमण्डकात् ।
 बाहिसं मणिमन्धेन शङ्खचूर्णेन तद्दधि ॥
 रसाका जीर्यति व्योषात् कण्ठं नागरभक्षणात् ।
 क्षिता नागरमुस्तेन तथेक्षुर्वाकाशनात् ॥
 (क्षिरामिर्दुर्ग ? क्षरामिरावै)रिक्वन्दनाभ्यामभवेति शोधं मुनिभिः प्रशिष्टम् ।
 कण्ठेन क्षीतं शिशिरेण चोष्णं जीर्णं भवेत् क्षारगणस्तथात्मैः ॥
 विपच्यते सूरणकं गुडेन तथालुकं तण्डुलजोदकेन ।
 पाककण्ठं जीर्यति कोरुषात् कषेरुपाकाः किल नागरेण ॥
 before पत्राणि पुष्पाणि etc.

कस्तुरिका सिल्लहकनाभिमेव

जलं पचत्याशु समुद्रफेनः ॥

निम्बूफलेनाथ यवोषणेन

तक्रेण वा सर्पिरुपैति पाकम् ।

शाकानि सर्वाण्युपयान्ति पाकं

क्षारेण तान्येव तिलोज्ज्वेन ॥

काञ्जिकं हि लवणान्वितं शृतं

पिष्टपाचनकमादिशन्ति हि ।

सर्पिरेव यवशूकसंयुतं

मांसपाचनमथोष्णवारिणा ॥

श्यामाकनीवारतिलात्तसीनां

निष्पावकङ्कयवपिष्टिकानाम् ।

मन्येन पाकोऽथ कुलत्थचिञ्चा-

पाकाय पेयं तिक्ततैलमेकम् ॥

गोधूममाषौ हरिमन्थमुद्गौ

यवान् सतीनान् कितबो निहन्ति ।

यन्मातुलङ्गीफलमेति पाकं

धणेन सोऽयं लवणानुभावः ॥

सतीनो लङ्का । कितबो धुत्तूरः ।

कैरूरपूगीफलनागवल्ली-

काश्मीरजातीफलजातिकोशम् ।

१. J1. Revisor adds in the margin:—

गोधूममाषहरिमन्थयवानुद्गौ-

(पाको भवेदिति मातुलपुत्रेण ?)

कण्ठं च कण्ठयति महामवंत्वचीर्णं? (महामवंत्वचीर्णं)

तैलं कुलित्वमथवा विदधाति चीर्णम् ॥

(कङ्कश्यामाकनीवाराः कुलित्वं विकलितम् ।?)

दद्यात् जलेन जीर्णयित्वा वैतुलाः काञ्जिकेन तु ।

तैलानि सर्वाणि तिलादिभानि
प्रयच्छन्ति पार्क किल काञ्जिकेन ॥

मृङ्गवेररस एव केवलः

क्षारतोयमथवा पलाशजम् ।
ऐश्वरं रसमुदस्यति क्षणां-
दग्निवंशमृनिनेदोरीरितम् ॥

माहिषे पयसि सिन्धुजं यथा
सैन्धवं कृसरपक्तये तथा ।
काञ्जिकं च विदलाशपक्तये
शीलयन्ति जठराग्निपक्तये ॥

किमत्र चित्रं च समांसमत्स्य-
मोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् ।
इत्यद्भुतं केवलवद्विपक-
मांसन मत्स्यः परिपाकमेति ॥

कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा ।
कांसस्य मूत्रं परिपीय पिष्टं
जनः सुखी स्याद् बहुशो हि दृष्टम् ॥

कोष्णेन मण्डेन गवां पयस्तु
व्योषै रसाला परिपाकमेति ।
शङ्खस्य चूर्णेन ह्यारिनारी-
पयोदधिधीरमुपैति पाकम् ॥

शुष्ठी सर्तीनस्य च नागरङ्ग-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ति ।

१. J₁. Revisor adds in the margin:—

आममात्रकं मीने तद्वर्षं पिशिते हितम् ।

दूर्ध्वमात्रं यवधाराच्छीघ्रं, पाकमुपैति हि ॥ before कपोत e.c.

जीरा(जरा)मिरां चन्दनगैरिकाभ्यां
नश्यन्ति तज्जा अपि ये विकाराः ॥

वटा देसबौरैलवङ्गेन फेती
शमं पर्यटः शिमुबीजेन याति ।
कणामूलतो लङ्घुकापुंसवृ
विपाका भवेच्छकुलीमण्डयोध

श्राविद्गोधागण्डकाधिन्नतैला-
द्यावक्षारात् फोलकूर्मादयोऽपि ।
मौद्राघृणात् पायसो याति पाकं
सामुद्रादप्यारनालं मुखाय ॥

तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
वारं वारं क्षिप्तमम्भस्यैतत् ।
पीत्वा तोयं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भोऽजीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥

कूरमाण्डकं च त्रपुसीफलं च
कर्कारुचीनातकयोः फलं च ।
निहन्ति सद्यो हि करञ्जबीज-
रसैर्यथैवा(रिण?)मूलमेकम् ॥

स्त्रीकेशाम्बु निपीतमाशु हन्यात्
प्राचीनामलकरसं सपाणिमर्दम् ।
शुण्ठीघान्याकवारि हन्ति सद्य-
स्तांस्तानामबिलासजान् विकारान् ॥

1. J1. Revisor gives a variant reading also in the margin :

तोयं क्षिप्तं तप्तकृत्वस्तदम्भः ।

पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्त्यात्

तत्र क्षौद्रं मद्गुच्छं विशेषतः ॥

तत्र तोयाजीर्णं ।

- मृगस्य मांसं भ्रमजेऽनुकूलं
 अवायवान्ते शयनं प्रवाते ।
 क्षीरोपणेः सैन्धवसाधितं तु
 • छागाण्डं युक्तं तदिहैव युक्तम् ॥
- स्नेहाजीर्णे रोगिणां मृद्रचूर्णं
 हन्यान्मृस्तो हन्ति वरेषकान्गुम् ।
 माषाण्डयोर्निम्बमूलेन पाक-
 • विश्वा मृच्चत्यम्लतां चूर्णयोगात् ॥
- कोष्णाम्बु पिष्टान्भवे हि देयं •
 प्रियालमञ्जास्विदमेव पेयम् ।
 मात्स्यं तु माकन्दफलं निहन्ति
 गोधूमकं कर्कटिका निहन्ति ॥
- सद्यः प्रियाळं विनिहन्ति पथ्या
 मध्वम्बजीर्णं विनिहन्ति पथ्या ।
 पिण्डालुकः कोद्रवपाककारी
 खण्डस्तु माषाण्डविकारहारी ॥
- हृत्सं दद्याते चूर्णकेन प्रमादा-
 • घदा नागवल्लीदलस्थेन पुंसः ।
 शितातैलसौवीरकैस्तभिश्चौ
 पृथक् तस्य गण्डूष एषोपदिष्टः ॥
- उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्ण-
 • म्लेन च धारगुणो गुणाढ्यः ।
 स्नेहेन तीक्ष्णं बमनातियोगे
 सिता हिता स्यादिति काशिराजः ॥
- शीतोदकं चास्यजरोगहारि
 नारीपयथाञ्जनरुग्विदारि ।

एसोदकं धूमगदेषु श्वस्तं
घात्रीफलं चातिविरेचनावे ॥

भवणपूरणजे तिलतैलजं
भतणपूरणमेव सुखं विदुः ।
कबलजेषु गदेष्वथ कारयेत्
कंबळमार्द्रयुते द्रवणं पुनः ॥

मदयति न हि मद्यं जातु चेत् पीतमद्य
पिबति घृतसमेतां शर्करामेव सद्यः ।
अथ घनमधुकैलाङ्कुष्ठदावेलवालु-
प्रकटितकबलास्ये मद्यगन्धोऽपि न स्यात् ॥

माषामृताम्बोधरकटफलानां
चूर्णे यथापूर्वविवर्धितानाम् ।
विमर्ष्य वक्त्रे धृतमाशु हन्ति
सुरारसोनादिजमुप्रगन्धम् ॥

कृष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन
पीतो मदं कोद्रवजं निहन्ति ।
यथा निपीतः सितया समेत
उन्मत्तमत्तत्वमपाकरोति ॥

घ्रात्वा सकथां विपिनोपलं वा
सम्प्राश्य किञ्चिच्चवणं नरो वा ।
शीताम्बु पीत्वा बकुलेन वापि
प्रसद्य पूगीमदमुज्जिहाति ॥

सैन्धवत्रिकदुधान्यजीरकै-
र्दाडिमीरजनिरामठान्वितैः ।
पाचनोऽथ जठराग्निदीपनो
वेसवार उदितो मनीषिभिः ।

सूक्तसूक्तमपि तद्वद्बुभेदं
हन्ति सर्वमिदमामजखेदम् ।
यन्मया समुदितं मधुसूक्तं
तन्निषग्भिरपि पाचनमुक्तम् ॥'

इत्यजीर्णशमनम् ।

अथ स्वभावतो हितानि ।

शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु तु षष्टिका ।
शुकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः ॥

शिश्वीधान्ये वरो मुद्गो मसूरश्चाढकी तथा ।
रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवम् ॥

दाडिमामळकं द्राक्षा खर्जूरं च परूषकम् ।
राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते ॥

अप्रशाकं तु वास्तूकं जीवन्ती पोतिका वरा ।
पटोलं फलशाकेषु कन्दशाकेषु सूरणम् ॥

एणः कुरङ्गो हरिणो जङ्घालेषु प्रशस्यते ।
पश्चिमां तिचिरिर्लावो वरो मत्स्येषु रोहितः ॥

जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्येषु गोभवम् ।
तैलेषु तिलजं तैलमैश्वरेषु सिता हिता ॥

इति स्वभावहिताति ।

अथ स्वभावादहितानि ।

शिश्वीषु माषान् ग्रीष्मर्तौ लवणेष्वौखरं त्यजेत् ।
फलेषु लडुचं शाके सार्षपं न हितं मतम् ॥

गोमांसं ग्राम्यमासेषु न हिता महिषीवसा ।
 मेषीपयः - कृसुम्भस्य तैलं चाज्यं च फाणितम् ॥
 इति स्वभावादहितानि ।

अथ संयोगविरुद्धानि ।

मत्स्यमानूषमांसं च दुग्धयुक्तं विवर्जयेत् ।
 कपोतं सार्षपस्नेहमर्जितं परिवर्जयेत् ॥
 मत्स्यानिक्षोर्विकारेण तथा क्षौद्रेण वर्जयेत् ।
 सक्तून्मांसपयोयुक्तानुष्णैर्दधि विवर्जयेत् ॥
 उष्णैर्नभोऽनुना क्षौद्रं पायसं कृसरान्वितम् ।
 रम्भाफलं त्यजेत्तदधिविल्वफलान्वितम् ॥
 दशाहवृषितं सर्पिः कांस्ये मधुधृते समे ।
 कृतासं च कषायं च पुनरुष्णीकृतं त्यजेत् ॥
 एकत्र बहुमांसानि विरुद्ध्यन्ते परस्परम् ।
 एवं द्रव्यगुणान् ज्ञात्वा काले कुर्यात्तु भोजनम् ॥

जन्मनक्षत्रवृक्षाध्यामक्ष्याः तं च —

अथ वक्ष्यामि नक्षत्रवृक्षानागमचोदितान् ।
 पूजनात् पुण्यदांश्चैव वर्धनात् पाकनादपि ॥

विषदुधात्रीतरुहेमदुग्धा-

जम्बूस्तथा स्वादिरकृष्णवंशाः ।

अश्वत्यनागौ च बटः पलाशः

प्लक्षस्तथाम्बष्टतरुः क्रमेण ॥

१. J₁. T₁. लाज्यं च ।

२. J¹. omits जन्मनक्षत्र..... एतेनभक्षणादिसंग्रहार्थः ।

वित्वाजुनौ चैव विकङ्कतोऽथ
 सकेसराः शुम्भरमर्जवञ्जुलाः ।
 सपानसार्काश्च शमीकदम्बाः
 तथाप्रनिम्बौ मधुकद्रुमश्च ॥०

अमी नक्षत्रदैवत्या वृक्षाः स्युः सप्तविंशतिः ।
 अश्विन्यादिक्रमादेशामेषा नक्षत्रपद्धतिः ॥

यस्त्वेतेषामात्मजन्मर्क्षभाजां
 मर्त्यः कुर्याद् भेषजादीन् मदान्धः ।
 तस्यायुष्यं श्रीः कलत्रं च पुत्रा
 नश्यन्त्येषां वर्धते वर्धनाद्यैः ॥

इत्युक्ताः । आदिशब्दः छेदनमक्षणादिसङ्ग्रहार्थः ।

भोजनकालश्च --

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
 लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने ॥

तथैकान्ते कर्तव्यम् ।

आहारं तु रहः कुर्यात् निर्हारमपि सर्वदा ।
 उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे ह्रियते भिया ॥

निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः ।

१. Bh. omits this line and insted of this reads टीका—

• चका १ । आंवली २ । उंबर ३ । चाबूल ४ । पादराक्षी ५ । काळा खैर ६ ।
 वेढ ७ । अश्वत्थ ८ । पुत्राग ९ । वट १० । पळस ११ । नांदबरेख १२ ।
 अनस्ता १३ । बेल १४ । अजुनवृक्ष १५ । बैकंठ १६ । अथवा कबिठ १७ ।
 बकुल १८ । कोसंडी १९ । राळ २० । बतस २१ । फणस २२ । सई २३ ।
 शमी २४ । कळम्ब २४ । आंबा २५ । निम्ब २७ । मोहा ।

१. P₂. नीहारमपि ।

साहारनिर्हारविहारयोगाः

सदैव संज्ञिविजने विधेयाः ।

अथ भोजनभाजनानि ।

दोषहृत् इष्टिकृत् पथ्यं हेमं भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत् कफशतहृत् ॥

कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैतलं वातकृद्द्रव्यमुष्णं कृमिकफमणुम् ॥

आयसे काचपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥

शैलजे मृन्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् ।
दारुद्रवे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च ॥

पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् ।
जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम् ॥

पवित्रं शीतलं पात्र घटितं स्फटिकेन यत् ।
काचेन रचितं तद्वत् तथा वैदूर्यसम्भवम् ॥

अथ पत्राणि ।

रम्भापत्रेऽश्ननं हृद्यं रुच्यं वृष्यं बलाग्निदम् ।
विषधमानिलास्रेषु हितं पाण्डौ न शस्यते ॥

पालाशपत्रे च मरुच्छ्लेष्मगुल्मोदरप्रणुत् ।
कफवातं पीनसम्रं रुच्यं श्रेष्ठं च बृंहणम् ॥

धारोष्णकटुकं जन्तुकफघ्नं ज्वरशान्तनम् ।
शीतिकाज्वरहृत् पथ्यं हस्तिरूप्या तु भोजनम् ॥

वर्कपत्रे भृशं रूक्षं कुमिघ्नं पित्तकृत्परम् ।
गुग्गुलुविषश्वासपाण्डुद्वृष्टकफानिलान् ॥

हन्यात् परपचक्षुष्यं लघु दीपनपीचनम् ।
एरण्डपत्रं वातघ्नं क्रिमिघ्नं पित्तकृत् परम् ॥

पत्रेषु क्षीरवृक्षाणां तृष्णादाहास्रपित्तनुत् ।
पाण्डुशोथश्वाससोमरोगघ्नं पाटलाशनम् ॥

सर्वग्रन्थिबिनाशाय केतकीपत्रभोजनम् ।
मनोहरं रुचिकरं चक्षुष्यं भोजनं लघु ॥

यात्रार्थिनामभिहितं वृष्यं क्लृप्तहरं परम् ।
नलिने कुमुदे रक्तोत्पले वायोत्पले इले ॥

भोजनं निन्दितं शीतं रूक्षं दौर्भाग्यमग्निनुत् ।

इति पत्राणि ।

भोजनादौ ब्रह्मादीन् स्मरेत् ।

तदुक्तं —

अक्षं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।
इति सञ्चिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न विद्यते ॥

ब्रह्मनागर्मसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशाय हनुमन्तं स्मराम्यहम् ॥

इति हनुमत्स्मरणमपि कुर्यात् ।

अथ भोजनविधिः ।

भोजनपत्रे सदा पच्यं लवणार्द्रकभोजनम् ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥

लवणं सैन्धवम् ।

पूतपूर्वं समभीयाद् कठिनं प्राक् ततो मृदु ।
घन्ते पुनर्द्रवांशी च बलारोग्ये न शुचति ॥

तथा —

अभीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्लरुचिषौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥

फलान्यादौ समभीयाद् दाडिमादीनि बुद्धिमान् ।
विना मोचाफलं तद्वद् वर्जनीया च कर्कटी ॥

मृणालविसञ्चालूककन्देसुप्रभृतीन्यपि ।
पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन ॥

अग्नेन कुशेर्द्रावंशी पानेनैकं प्रपूरवेत् ।
आभयं पवनादीनां चतुर्यमबध्नेषयेत् ॥

सौमनस्यं बलं पुष्टिसुत्साहं रसनासुखम् ।
स्वादु सञ्जनयत्यममस्वादु च विपर्वयम् ॥

अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुद्धं च दुर्जरम् ।
अतिक्लृप्तं ग्लानिकरं युंक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥

अतिश्रुताश्रिताहारो गुणान् दोषान्न विन्दति ।
भोज्यं शीतमहयं च स्याद्विलम्बितमग्निमतः ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ।
मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ॥

स्वभावतश्च गुरु यत् तथा संस्कारतो गुरु ।
मात्रागुरुस्तु मुद्रादिर्माषादिः पच्यते गुरुः ॥

संस्कारगुरु पिष्टाभं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ।
आहारं षड्विधं चोष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ॥

भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु त्रिधाद् यथोत्तरम् ।

चोष्यं इक्षुदाडिमादि, पेयं क्षीरादि, लेह्यं रसालादि, भोज्यं पोलि-
कादि, भक्ष्यं लड्डुकादि, चर्व्यं चिपिटादि ।

गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।

माषपिष्टाभादिभिरर्धसौहित्यं कर्तव्यम् । मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या
मात्रया तृप्तिः कर्तव्येत्यर्थः ।

द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ।

द्रवः पेयादिः, द्रवोत्तरस्तक्राद्यधिकौदनादिः, मात्रातोऽधिकोऽपि
चेन्न मात्रागुरुर्मन्तव्य इत्यर्थः ।

द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते ।

विशुष्कमन्नमभ्यस्यं न पाकं साधु गच्छति ।

पिण्डीकृतमसंक्लिभं विदाहमुपगच्छति ॥

शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वद्विव्यापदमावहेत् ।

पुनर्दानं पृथक् पानं सामिषं पयसा निश्चि ॥

दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ।

सक्तूनामाशु जीर्येत घृदुत्वादेव लेहिका ॥

आलस्यगौरवाटोपशब्दाश्च कुरुतेऽधिकम् ।

हीनपात्रं तनोः कार्यं करोति च बलक्षयम् ॥

अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः ।

तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं चाधिगच्छति ॥

काष्ठेऽतीतेऽन्नतो जन्तोर्वायुनोपहतेऽनले ।

कुच्छाद्विपृष्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा ॥

रसेनाभस्य रसना प्रथमेनोपतर्पति ।

न तथास्वादमाप्नोति ततः शुद्धाम्बुमन्तरा ॥

अत्यम्बुपानाभं विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।

तस्मात्तरो वह्निविवर्धनाग्न पुनः पुनर्वापि पिवेदधूरि ॥

भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत् ।

मष्येऽग्निदीपनं श्वस्तमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥

तृषितस्तु न चाग्नीयात् क्षुधितो न पिवेज्वलम् ।

तृषितस्तु बवेद् गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥

कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न दप्यन्तं कदाचन ।

इति भोजनविधिः ।

एवं भुक्त्वा स्रमाचामेद् गण्डूषग्रहंपूर्वकम् ।

भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥

दन्तान्तरगतं चास्रं शोधनेनाहरेच्छनैः ।

कुर्यादनिर्हृतं तद्वि मृत्सस्यानिष्टगन्धताम् ॥

दन्तलग्नमनिर्हार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।

न तत्र बहुशः कुर्वादिभनिर्हरणं प्रति ॥

आचम्य जल्युक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।

भुक्त्वाचम्य स्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान् ॥

विष्णुरक्षा यथैवाभं परिणामश्च वै यथा ।

सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥

अंगस्तिरग्निर्बडवानलश्च भुक्तं ममास्रं जरयन्त्वशेषम् ।

सुखं च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छत्वरोर्यं मम चापि देहम् ॥

१. T₂ omits रसेना न्तरा ।

२. Bh. omits एवं अन्ननिर्हरणं प्रति ।

३. J₁. T₁. कुर्यात्त्वं निर्हरणं प्रति ।

४. Bh. omits this verse.

अङ्गारकमगस्ति च पावकं सूर्यमश्विनौ ।
यश्चैतान् संस्मरेभित्यं भुक्तं तस्याशुं जीर्यते ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्यं तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्निवृतः ॥

जाग्रदभिस्यर्थः । यतः —

• भुक्तमात्रस्य तु स्वभात् हन्त्वग्निं कुपितः कफः ।
धूमेनापोह्य हृद्यर्वाक् कषायकटुतिक्तकैः ॥
पूगकर्पूरकस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः ।
फैलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः ॥
ताम्बूलपत्रसरितैः सुगन्धैर्वा त्रिचक्षणः ।
भुक्त्वा शतं पदां गच्छेच्छनैः स्वस्थोऽभिजायते ॥
भुक्त्वा शतपदीं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते ।
अजसङ्घातशैथिल्यग्रीवाजानुकटीमुखम् ॥
रते सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे ।
सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलचर्वणम् ॥

अथ ताम्बूलविधिः ।

तद्गुणाश्च —

ताम्बूलं कटुतिक्तगुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं
वातघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं कामाग्निसन्दीपनम् ।
स्त्रीणां माषणभूषणं रतिकरं शोकस्य विच्छेदनं
ताम्बूले विदितास्त्रयोदश गुणाः स्वप्नेऽपि ते दुर्लभाः ॥

अन्यत्रेति शेषः ।

आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥

१. Bh omits फलैः कटीमुखम् ।

२. Bh. reads this verse after भूपानां भोजनविधिः and

omits ताम्बूलं अन्यत्रेति शेषः ।

पर्णमूले भवेत् व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
 चूर्णपर्णं हरेदायुः क्षिरं बुद्धिबिनाशिनी ॥
 आद्यं विक्षेपमं पीतं द्वितीयं मेदि दुर्जरम् ।
 तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥
 विद्याकामोऽनिशं रात्रौ ताम्बूलं नैव मधयेत् ।

तथा —

ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुद्धधितः ॥
 क्षतास्रपिच्छी क्षीराक्षी क्षीणो रूक्ष्यक्षिरोग्यपि ।
 विषमूर्च्छोपवासातो मेही पाण्ड्वामयी क्षयी ॥
 भूतापस्मारकुष्ठातिसारी कुच्छ्री च हृद्रदी ।
 विना चूर्णं विना पर्णं पूगं खादति यो नरः ॥
 दशजन्मदरिद्रस्तु मरणे न हरिं स्मरेत् ।
 क्रयुकं पञ्चनिष्कं स्यात् ताम्बूल्याद्य पलद्वयम् ॥
 गुञ्जाद्वयं चूर्णमानं ताम्बूलक्रम उच्यते ।

तथा—

फल्गुपत्रे समे रागो विरागस्तु फलाधिके ॥
 चूर्णाधिक्ये तु दौर्गन्ध्यं पत्राधिक्ये सुगन्धिता ।
 रात्रौ च पर्णबहुलं ताम्बूलं मधयेन्नरः ॥
 जातीलवङ्गकर्पूरतकोलकटुकैस्सह ।
 रुषिवैद्यसौगन्ध्यमिच्छन् वक्त्रेण धारयेत् ॥

ताम्बूलमिति शेषः । ताम्बूलातियोगे —

पाण्डुत्वं तनुदौर्बल्यमक्षिरोगं बलक्षयम् ।
 करोति चोष्णरोगाख्यं ताम्बूलमतिसेवनात् ॥

इति ताम्बूलविधिः ।

१. J₁. हरिस्मृतिः ।

२. J₁. omits पत्राधिक्ये रुषिवैद्यसौगन्ध्यं ।

३. J¹. omits ताम्बूलमिति शेषः ।

धूमस्वोपविशतस्तुन्दं शयानस्य तु पुष्टता ।
आयुश्चक्षुममाणस्य मृत्युर्घावति धीवतः ॥

धासानष्टौ सङ्घानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे ।
ततस्तद्वृद्धिगुणान् वामे पश्चात् स्वप्याद्यथासुखम् ॥

वामदिशायामनलो नाभेरूर्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम् ।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत धुक्तस्यं पाकार्थम् ॥

सद्योमांसं नवं चाभं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकस्नानं सद्यः प्राणकराणि च ॥

पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धाः बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि च ॥

बालार्कः कन्यास्वार्कः । प्राणो बलम् ।

स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैश्वर्यसंस्कृतम् ।
वाता मांसरसाः स्वप्नो व्यवायाम्ने हिता अमी ॥

अथ मर्दनप्रतीकारः ।

यो क्ळेष्टि शयनसमये मधुमिश्रबीजपूरदलधूर्णम् ।
स व्रीडाकरवातप्रसरनिरोधात् सुखं स्वपिति ॥

विशेषं अवसरे प्रदर्शयिष्यामः । = Raga
सुषेणोक्तः कथ्यतेऽथ भूपानां भोजने विधिः ।
यथासम्भवमन्येषामप्ययं सम्भविष्यति ॥

१. J1. omits अथ मर्दनप्रकारः ।

२. J1. reads the colophon इत्थं विमध्य इत्युपगुणा-

स्नानं विधाय विधिवत् कृतदेवकार्यः-
 सन्सुपितातिथिजनः सुजनैः सुकार्यैः ।
 रहसि भोजनकृत् स्यात्
 सायं यथा भवति शुक्तिकरोऽभिलापः ॥

नित्यां चारपवित्रनिर्मलतनुर्धौतप्रसन्नाम्बरो
 हृद्यो भोजनद्रेष्मनि स्थिरतरे मृदासने संविद्यन् ।
 पुत्रैस्सभिधिभिस्ततः परिजनैराप्तैर्वृतः सदृशैः
 सद्दृश्यैश्च नियोगिभिः सुचरितैस्तन्श्रोतृपुङ्गवैर्नृपः ॥

आजातु स्थापनीयं कनकभयमथो रौप्यमग्रे सुपात्रं
 स्फारं तस्योपरिष्टात् कनकविरचिताः पत्रिका मण्डलिन्यः ।
 भक्तं सोष्णं सबाष्पं शशिकरधवलं कुन्दिकाकुद्मकामं
 मध्ये स्थाप्यं ससूप्यं सुरसुरभि घृतं दक्षिणे स्वर्णपात्रे ॥

भृष्टं तैलादिपक्वं बहुविधरचनाकल्पितं तत्प्रकारै-
 रन्यौन्यं साभिमानैस्तदपि च सहितं जाङ्गलानूपमासैः ।
 दद्यात् तत्रैव पार्श्वे सुरभि रुचिकरं दक्षिणे वामभागे
 लेहं चोष्यं च पेयं भवति सुविहितो भक्ष्यवर्गः पुरस्तात् ॥

तथा घृतं च सूप्यं चाप्येकीकुर्याद् यथा पिबेत् ।
 घृतेन संप्लुतं दध्मं पाचनं मुखकारि च ॥

वीरायणो निशि निमिः पुनरस्तकाळे
 मध्यन्दिने च धिषणधरकः प्रभाते ।
 शुक्तिं जगाद नृपतेर्मम चैव सर्ग-
 त्तस्याः स एव समयः क्षुधितो यदैव ॥

यः क्षुधाक्षौश्यभावेन कुर्यादाकण्ठमोजनम् ।
 सुप्तव्यालानिव व्याधीन् सोऽनर्थाय प्रबोधयेत् ॥

यः काकवद् दिवाकामः स नक्तं भोक्तुमर्हति ।
 स भोक्ता वासरे यः स्यात् राशौरेताश्चकोरवत् ॥

देवार्था भोजनं निद्रां प्रकाशे न प्रकल्पयेत् ।
नान्धकारे न सन्ध्यायां नाषिताने निकेतने ॥

भुक्ते स्वापे मर्लात्सर्गे यत्सम्वाधामपाकुलः ।
निष्कृष्टत्वात्ययात् तस्य के के न स्युर्महामया ॥

विवर्णास्विन्नविक्लिम्बविगन्धविग्नं स्थितम् ।
अतिजीर्णमसाम्यं च नाथादभं न चाविलम् ॥

कामकोपातपायासयानवाहनवह्वयः ।
सद्योभुक्तवता सेव्या न जातु हितमिच्छता ॥

हितं परिमितं पक्वं नेत्रनासारसापियम् ।

रसा रसना ।

परीक्षितं च हृज्जीत न द्रुतं न विलम्बितम् ॥

अत्यशनं चाध्यशनं ह्यनशनमहिताशनं च सन्त्याज्यम् ।
कुर्याद्यथोक्तमशनं वक्त्रजीवितपेशलं क्रमशः ॥

आदौ स्वादु स्निग्धं तन्मध्ये लवणमम्लदुपयोज्यम् ।
रूक्षं द्रव्यं पश्चान्न च भुक्त्वा भक्षयेत् किञ्चित् ॥

मेन्दस्तीक्ष्णो विषमः समश्च वह्निश्चतुर्विधः पुंसाम् ।
लघुमन्दे गुरुतीक्ष्णे स्निग्धं विषमे समं समे च स्यात् ॥

स्वाङ्गः स्वरान्विकुरुतेऽत्र पिकात्मजश्च
बभ्रुश्चिखण्डितनयश्च भवेत्प्रहृष्टः ।
क्रौञ्चः प्रमोदति विरौति च ताम्रचूडः
छर्दि शुकः प्रतनुते निहृते कपिश्च ॥

१. T₁. Bh. भुक्तौ स्वापे ।

२. Bh. omits विवर्णा न विलम्बितम् ।

३. J₁, T₁, Bh अत्यशनमध्यशनमनशनमशनं च तत्र संत्याज्यम् ।

४. भोज्यं पश्चात् ।

५. Bh. omits this vsrae.

विरज्येते बकोरस्य लोचने विषदर्शनात् ।
तदौ स्खलति हंसश्च लीयन्तेऽत्र न मक्षिकाः ॥

यथा लवणसम्पर्कात् मधः स्पन्दति पावकः ।
विषदृष्याञ्जसम्पर्कात् तथा वंसुमती पदा ॥ इति ।

नरुष्णीकृतं सर्वं सर्वं घान्यं विरूढकम् ।
दशरात्रोषितं नाघात् कांस्येऽत्र निहितं घृतम् ॥

दधितक्राम्यां कदलं धीरं लवणेन शुष्कुली कञ्जिमा ।
गुडपिप्पलिमधुमरिचैः सार्धं सेव्या न काचमाषी च ॥

शुद्धीत माषसूपं मूलकसहितं न जातु हितक्रामः ।
दग्धा पर्युषितं नाघात् विशुष्कं पयसा न च ।
केशकीटकसंखटं पुनराद्रं च वर्जयेत् ॥

भोजनादौ सदा वायुः प्रकुप्यस्यनिलो महान् ।
घृतप्लुतेन चाग्नेन तस्मात्तर्पयेद् घृतम् ॥

घृतादिपक्वं मधुरं च सर्वं
द्रवप्रधानं प्रथमं विदध्यात् ।
ततः परं भोजनमामनन्ति
कद्वम्लयुक्तं मधुरं च पथ्यम् ॥

तिक्तं कषायं कटुकं तथान्ते
शुद्धीत सर्वं सुबहु द्रवं च ।
एवं हि कुर्वन् नृपतिः सदैव
दीर्घायुरारोग्यतनुश्च भूयात् ॥

१. Bh. विषदुष्टान्न ।
२. J₁, T₁, Bh. वंसुमतीपदे । and Bh. omits पुनरुष्णी-
.... विरेचतोपि on l. 2. p. 226.
३. J₁, T₁. तर्पयेद् द्वयम् ।
४. J₁. माक्षिणन्ति ।

कश्चिद्वायुं श्रमयति रसः कोऽपि पित्तं करोति
 कश्चिच्छेष्मं(?) श्रमयति तरां कोपि पित्तप्रकोपी ।
 कश्चित्पित्तप्रचयश्च मनः कोपि तत्कोपकारी
 नित्यं तस्मात्सकलरसभृग् भूपतिः स्याच्चिरायुः ॥

यस्मिन्नृतौ ये च रसा बलिष्ठाः
 सेव्यास्तु ते तत्र विशेषतोऽपि ।
 अन्नं विशेषान्न च सर्वदैव
 भोज्यं नृपणैकरसं बुधेन ॥

पिबेज्जलं शीततरं हि हृद्यं
 हृत्कण्ठशुद्धिर्भवति स्वराणाम् ।

... ..
 ॥ ?

एकं व्यञ्जनमासाद्य तंतः प्रक्षालयेद् भृशम् ।
 करं च पुनरन्यच्च भुञ्जीत नृपतिः सुखम् ॥
 एवमन्नं हि भुञ्जानः स्वादुत्वं जनयेद् भृशम् ।
 पुष्टिं च महतीं कुर्याद् विचित्रविधिना कृतम् ॥

पानीयपात्राणि मुशीतलानि
 सुवर्णरूप्यादिविनिर्मितानि ।
 सुधृतवस्त्रैरपि वेष्टितानि
 वामे निधेयान्यपि दक्षिणे च ॥

एतद् गृहद्वयं कार्यं वामदक्षिणपार्श्वयोः ।
 अक्षोरशिखिहंसादीन् पक्षिणो विनिवेशयेत् ॥
 शृङ्गारवीरसम्बद्धाः शृणुयाद् यः कथाः शुभाः ।
 तेन हर्षो भवेत्तस्य भुञ्जानस्य महीपतेः ॥

भुञ्जानो न बहु ब्रूयादेतन्नान्यच्च किञ्चन ।
 जुगुप्सितां कथां चैव न ब्रूयाच्छृणुयाच्च ताम् ॥

लेह्यभक्ष्यादिकं सर्वं ह्युक्त्वाभं तु यथासुखम् ।

शेषं मांसरसं पीत्वा क्षीरं वा तक्रमेव वा ॥

ततो रूक्षकवोष्णेन जलेन क्षालनं तथा ।

गण्डूषान् शीतलान् कुर्याच्चन्दनागरकल्पितान् ॥

गण्डूषैर्बहुभिः सुशोभितमुखं श्रीचन्दनेनोन्मितै-

र्धूषेनाथ सुगन्धिना च वदनं घ्राणं करो धूपयेत् ।

मृद्वनीयात्तदनु प्रसन्नसुरभिः श्रीचन्दनेनैव तौ

पाणी वक्त्रमपि प्रसन्नविलसत्कर्पूरगन्धं मुदा ॥

ततः प्रसन्नेन्द्रियचित्तवृत्तिरुत्क्रामयित्वा च शतं पदानि ।

सुकोमले करिपतचारुतल्पे सुखं विशेद् वामकटिर्नरेन्द्रः ॥

विदग्धामिस्सह स्त्रीभिस्तिष्ठेद् गोष्ठीः समाचरन् ।

निद्रासात्म्योऽथवा निद्रां नृपः कुर्याद्यथाविधि ॥

अम्लेन केचिद्विहिता मनुष्या माधुर्ययोगेन भवन्ति चान्ये ।

तथा म्लयोगे मधुरेषु तृप्तास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥

शीतोष्णतोयासवमद्यपूषफला म्लधान्या म्लपयोरसानाम् ।

यस्यानुपानं विहितं भवेद्यत्समैः प्रदेयं सह मात्रया तत् ॥

व्याधिं च कालं च विभाव्य वैद्यैर्देयानि भोज्यानि च तानि तानि ।

सर्वानुपानानुरसं वदन्ति मेध्यं यदम्भः श्रुचिभाजनस्थम् ॥

लोकस्य जन्मममृति प्रसात्स्यं ये यान्ति तान्सर्वरसांश्च मृष्टान् ।

संक्षेप एषो विहितोऽनुपानेष्यन्यैश्च तैर्विस्तरितं संमस्तम् ॥

इति ।

विष्णुपुराणे —

शुद्धीत हृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वरः ।

इति ।

१. J₁. प्रसस्तं ।

२. J₁. add# — मया ह्येषेण कृतं हिताय प्राणप्रदार्त्तं जनयेत् क्षीरम् ।

हरप्रामो राज्ञां ताम्बूलविधिः ।

कर्पूरकङ्काललवङ्गपूग-

जातीफलैर्नागरखण्डपर्णैः ।

सुधाश्मचूर्णं खदिरस्य सारं

कस्तूरिकाचन्दनचूर्णमिश्रम् ॥

ताम्बूलमेतत् प्रवदन्ति राज्ञः ॥

सौभाग्यदं कान्तिसुखप्रदं च ।

ताम्बूलपत्राणि हरन्ति वातं

पूगीफलं हन्ति कफं सुकृद्धम् ॥

चूर्णं निहन्यात् कफवतमुच्चै-

हन्याच्च पित्तं खदिरस्य सारः ।

हन्थं हि ताम्बूलमुदाहरन्ति

दोषत्रयस्यापि निवारणाय ॥

भुक्त्वान्नं सलिलं पीत्वा गृहीत्वा बहु भेषजम् ।

प्रतीक्ष्य घटिकामेकां ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥ ॥

वातश्लेष्मप्रशमनं हृद्यं वह्नेः प्रदीपनम् ।

मुखवैरस्यहरणं कङ्कालं भुक्तपाचनम् ॥

रसे कटु श्रेष्ठ मर्जीर्णनाशनं

निहन्ति शुक्रं कुरुते च पित्तम् ।

कङ्कालजातीफलवल्लवङ्गं

विशेषतश्छर्दिहरं विषघ्नम् ॥

स्वरक्षये वापि मुखस्य पाके-

ऽप्यजीर्णबाधासु च पथ्यमेतत् ।

एलाद्वयं छर्दिषु मूत्रकृच्छ्रे

मन्देऽनले पथ्यमरोचके च ॥

१. J₁. T₁. शुद्धाश्मचूर्णम् ।

२. Bh. omits ताम्बूलपत्राणि लक्ष्मीसौभाग्यम्

स्वाहुः सुशीतो मधुरश्च पाके-
 श्लेष्मरोचकं हन्ति च जातिकोष्ठः ।
 ताम्बूलयोग्यं कण्ठकं च तत्रैः
 मासत्रयाद्दर्शयुदाहरन्ति ॥
 मासे व्यतीते तु भवन्ति चूर्णा-
 न्यतीव हृद्यानि मनोहराणि ।

... .. (१)

तीक्ष्णोष्णः परिणामशीतलतः कण्ठप्रमेहापहो
 नानास्थानजलाधिककृमिहरस्तृददृषाकं जयेत् ।
 श्लेष्मप्रथ गलग्रहापहरणः संसृप्तमिद्धाश्रित्
 कर्पूरः खलु दिव्यसौरमगुणः पोताश्रयः स्फाटिकः ॥
 गलग्रहे सुप्तबिहे लालास्रावे जलाधिके ।
 श्लेष्ममेहकृमिन् हन्ति कर्पूरश्चायुषः परः ॥
 कर्पूरः कफसम्मेदी तीक्ष्णोष्णः शीतलः परः ।
 प्रमेहदृविदाहृज्जो लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः ॥
 इति सुषेणोक्तस्ताम्बूलविधिः ।

अथानुश्लेषणम् ।

तत्र चन्दनगुणाः—

चन्दनं रक्तपिचमं दाहमूर्च्छातिसारनुत् ।
 शीतलं श्लेष्मलं हृद्यं किञ्चिद्वातप्रकोपनम् ॥

कृष्णागरोः

शीतः पिचविनाशनः सुमधुरः किञ्चित् सतिकस्तथा
 कण्ठशोफविषापहः क्रिमिहरः सौभाग्यकान्तिप्रदः ।
 सौगन्ध्यं कुरुते किमप्यमिनवं मात्रेषु पुष्टिप्रदः
 सन्तोषं विदधाति चेतसि परं स्त्रिगुण्यं कृष्णागरकं ॥

१. J₁. adds कस्तूरविगुणाः सूक्ष्मेवंकाः before अथ and etc.

अथ उपभोगार्हवस्त्रगुणः ।

श्वेतं दुकूलं मज्जासृंगोजोबलविवर्धनम् ।

कफकृत्पित्तशमनं श्रमतृद्दाहनाशनम् ॥

माञ्जिष्ठं दाहकृच्चोष्णं कफवातानुलामनम् ।

पद्मसूत्रमयं वस्त्रं त्रिदोषश(मं ? ममं) विदुः ॥

श्वेतं दुकूलं बलकृत् पित्तशान्तिकरं परम् ।

ओजस्तेजोवीर्यकरं रतिकान्तिविवर्धनम् ॥

तृष्णाश्लोषविभेदनं धृतिकरं कान्तिप्रदं श्लेष्मलं

क्षौमं शुकुमतीव हृद्यममलं पित्तामयध्वंसनम् ।

माञ्जिष्ठं च विदाहिकं च कफकृच्चोष्णं च वातामय-

ध्वंसाहं रुचिरं सुखं च कुरुते श्लेष्मापहं च स्मृतम् ॥

इत्युपभोग्यवस्त्रगुणाः ।

इत्थं विमध्य गुणपाठसुधाम्बुराशिं

लब्ध्वा परामृतरसं सुरसं च तस्मात् ।

निर्मायि भोजनकुतूहलमीश्वराणां

तोषाय तेन परितुष्यतु शेषशायी ॥

संसेविता न गुरवस्तरवश्च दृष्टा

यैर्न क्षितौ जनपदेषु च तेषु तेषु ।

भैषज्यतन्त्रमपि नैव कृतं स्वतन्त्रं

तेषां कृतेऽपि च कृतं रघुनाथनाम्ना ॥

अनन्तदेवान्मनसा विधायाप्यनन्तदेवस्य विधाय सेवाम् ।

योऽनन्तदेवः प्रथितः पृथिव्यामनन्तदेवः परितोषमेतु ॥

इति श्रीमद्विद्वद्बृन्दवन्द्यपादारविन्दश्रीमदनन्तदेवदयोदयस्य

रघुनाथविदुषः कृतौ भोजनकुतूहले

द्रव्यगुणागुणकथनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

। बटपदाः कृताधिभूः शृणुतामला नो
 वाङ् विविच्य विभवाव चिरमसृताम् ।
 सेवयन्तु विमलं कमलान्तरङ्ग-
 मेनं रसं न रसितुं प्रभवन्तु मेकाः ॥

यदि पूतिगन्धबहले वारिणि बद्धादरः पोत्री ।
 स्पृहयति वारि न.गात्रं गुरु गीर्वाणैरपाकृतं किं स्वात् ॥

विषयानुक्रमणी ।

विषयः

पुटम्

मोक्षनविधिः ।

1.	धान्यप्रकरणम्	...	१—२५
	(i) धान्यविभागः	१
	(ii) शूकधान्यप्रकरणम्	...	२—१०
	(iii) शालिसामान्यगुणाः	..	३
	(iv) शालिविशेषगुणाः	॥
	(v) गोधूमाः	७
	(vi) बवाः	...	८
	(vii) यावनालगुणाः	...	९
2.	शिम्बीधान्यप्रकरणम्	...	१०—१९
	(i) मुद्गगुणाः	...	१०
	(ii) माषगुणाः	...	११
	(iii) राजमाषगुणाः	॥
	(iv) चणकगुणाः	१२
	(v) कलायगुणाः	...	१३
	(vi) लङ्कागुणाः	...	१४
	(vii) तुवरीगुणाः	...	॥
	(viii) कुल्लिभगुणाः	...	१५
	(ix) निष्पावगुणाः	...	॥
	(x) मकुष्ठगुणाः	...	१६
	(xi) तिलगुणाः	...	॥
	(xii) अतसीगुणाः	१७
	(xiii) सर्षपगुणाः	...	१८
	(xiv) मसूरगुणाः	...	१९

विषयः

पृष्ठ

3.	पृथग्वान्यप्रकरणम्	...	१९—२०
	(i) कहुगुणाः	१९
	(ii) श्यामाकगुणाः	...	"
	(iii) कोद्रवगुणाः	...	२०
	(iv) बरकगुणाः	"
	(v) 'नाचणे' गुणाः	...	"
4.	धान्यसामान्यगुणप्रकरणम्	...	२१—२५
	(i) भृष्टधान्यगुणाः	...	२२
	(ii) धानाः	...	२३
	(iii) सुक्तवः	...	"
	(iv) पृथुकादयः	...	२४
5.	सिद्धान्तप्रकरणम्	...	२६—५८
	(i) यवान्नादिलक्षणानि गुणाश्च		२६
	(ii) भोदनप्रकरणम्	...	२७—२९
	(iii) शरीरप्रकरणम्	...	३०
	(iv) नारिकेरक्षीरी	...	"
	(v) सूपप्रकरणम्	...	३१—३२
	(vi) भक्ष्यप्रकरणम्	...	३३—५८
	(a) वटक, फेणी, लाडु, पोल्यादयः		३७—५०
	(b) मांसप्रकाराः		५१—५३
	(c) भक्ष्यादिसाधारणविशेषगुणाः		५४—५७
6.	शाकप्रकरणम्	...	५८—१०७
	(i) शाकविभागः	...	५८
	(ii) शाकसामान्यगुणाः	...	"
	(iii) मूलकगुणाः	...	५९
	(iv) कन्दगुणाः	...	६०—६५

	विषयः	पृष्ठम्
	(vi) करीराणि	७७
	(vii) फलानि	७७-८७
	(viii) कदल्यादि	८७-९०
	(ix) नारिकेलः	९१
	(x) पृगादिफलानि	९१-९४
	(xi) बदरादि	९४-१००
	(xii) हरीतकीप्रकरणम्	१००-१०३
	(xiii) आम्रप्रकरणम्	१०३-१०६
	(xiv) काण्डीरः	१०६
	(xv) पुष्पाणि	१०७
	(xvi) कवकानि	"
7.	हारीतप्रकरणम्	१०८-११०
8.	उपदंशाः	११०-११४
9.	कर्चयः	११४-११५
10.	सम्भाराः	११५-१२१
	(i) प्लादयः	११५-११६
	(ii) लवणानि	११६-११७
	(iii) त्वचादयः	११७
	(iv) कस्तुरी	११८
	(v) गोरोचना	११९
	(vi) कर्पूरः	११९-१२०
	(vii) जातीपत्र्यादयः	१२०-१२१
11.	कृत्रिमघृतानि	१२१
12.	शर्करा	१२१
13.	पानानि	"
14.	काञ्जिकम्	१२१-१२५

विषयः

पृष्ठ

15. • क्षीरप्रकरणम्	...	१२५—	१३५.
(i) क्षीरसामान्यगुणाः.	...		१२५
(ii) क्षीरविशेषगुणाः		१२६
(iii) वर्णविशेषेण गोक्षीरगुणाः	...		"
(iv) बयोविशेषेण गोक्षीरगुणाः		१२७
(v) पीयूषादिगुणाः	...		"
(vi) जामादिगुणाः	...		१२८
(vii) काष्ठविशेषेण पयःपाने गुणाः	•		"
(viii) अक्षितपयःपाने दोषः	...		"
(ix) उष्णशीतादिक्षीरपाने ताम्रादि- बहुविधपात्रश्रुतक्षीरपाने च गुणदोषविचारः	१२८—	१३१
(x) माहिषक्षीरगुणाः	...		१३२
(xi) आजस्य	...		"
(xii) औदस्य	...		१३३
(xiii) सराग्नीक्षीरयोः	...		"
(xiv) मानुष्याः	...		"
(xv) हस्तिन्याः	...		"
(xvi) एडक्याः	...		"
(xvii) मेघ्याः		"
(xviii) मक्षितक्षीरगुणाः		१३७
(xix) क्षीरफेनगुणाः		"
(xx) क्षीरमित्राणि	...		"
(xxi) क्षीरामित्राणि	...		१३५

16. • दधिप्रकरणम्	...	१३५—	१४३
(i) अन्नस्थाभेदेन वैविध्यं गुणाश्च			१३५
(ii) गव्यस्य	...		१३६
(iii) ऋतुविशेषे सामान्यतो दधिगुणाः			"

	विषयः		पृष्ठम्
	(iv) माहिषस्य	...	१३६
	(v) आजस्य	...	१३७
	(vi) मेघाः	...	"
	(vii) अग्निन्वाः	...	"
	(viii) गर्दम्बाः	...	"
	(ix) उहूषाः	...	"
	(x) हस्तिन्वाः	...	१३८
	(xi) सिन्धाः	...	"
	(xii) दक्षिमण्डगुणाः	...	"
	(xiii) निस्सारदक्षिगुणाः	...	१३९
	(xiv) दक्षिविषयाः	...	"
	(xv) शिलारिण्यः	...	१४०-१४२
	(xvi) सरस्य मस्तुनक्ष गुणाः	...	१४३
	(xvii) तक्रप्रकरणम्	...	१४३-१४७
17.	नवनीतप्रकरणम्	...	१४७-१४९
18.	घृतप्रकरणम्	...	१४९-१५१
19.	तैलप्रकरणम्	...	१५१-१५५
20.	इक्षुप्रकरणम्	...	१५५-१५८
21.	इक्षुरसविकारप्रकरणम्	...	१५९-१६५
22.	मधुप्रकरणम्	...	१६५-१६७
23.	मद्यप्रकरणम्	...	१६८-१६९
24.	मांसप्रकरणम्	...	१६९-१७३
	(i) भेदाः गुणाश्च	...	१६९
	(ii) घृगमांसम्	...	१६९-१७१
	(iii) पक्षिमांसम्	...	१७१
	(iv) मत्स्यमांसम्	...	१७२-१७६

25.	जलप्रकरणम्	१७६—१९५
	(i) जलसामान्यगुणाः	...	१७६
	(ii) पानीयभेदाः गुणाश्च	१७७—१८०
	(iii) नदीविशेषगुणाः	...	१८०—१८३
	(iv) भौद्रिदम्	...	१८४
	(v) नैर्धरम्	"
	(vi) सारसम्	...	"
	(vii) ताटकादिजलम्	१८५—१८७
	(viii) नारिकेलोदकगुणाः	१८७—१८८
	(ix) गुग्गुलुबोदकम्	...	१८८
	(x) चर्यजलानि	...	१८९
	(xi) प्रतिप्रसवः	...	१९०
	(xii) उषःपानगुणाः	"
	(xiii) लवणशीतादिजलगुणदोषाः	१९१—१९३
	(xiv) कण्ठविशेषेण तापितवारिगुणाः	१९३—१९४
	(xv) पात्रविशेषस्थितजलगुणाः	१९५
26.	सविषाक्षादिपरीक्षा विषदलक्षणं च	...	१९६, १९७
27.	विरुद्धद्रव्यप्रहरणम्	...	१९७—१९९
28.	पथ्यापथ्याभ्यासत्यागप्रकारः	...	१९९—२०३
29.	पथ्यापथ्यशमनम्	...	२०३—२११
30.	स्वभावतो हितानि	...	२११
31.	स्वभावादहितानि	...	२११—२१२
32.	संयोगविरुद्धानि	...	२१२
	(i) अभक्ष्यजन्मनक्षत्रवृक्षाः	...	"
33.	भोजनकारुः	...	२१३
34.	भोजनभाजनानि	...	२१४

विषयः

पुटम् :

35.	पत्राणि	...	२१५
36.	भोजनादौ ब्रह्मादिस्मरणम्	...	२१५
37.	भोजनविधिः	...	२१६-२१८
38.	भोजनानन्तरकृत्यम्	...	२१८-२१९
39.	ताम्बूलविधिः	...	२१९-२२०
40.	सुषेणोक्तो भूपानां भोजनविधिः	...	२२१-२२६
41.	राज्ञां ताम्बूलविधिः	...	२२७-२२८
42.	अनुलेपनम्	...	२२८
43.	उपभोगार्हवस्त्रगुणाः	२२९
44.	प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः	...	२२९-२३०

विजयनगर इत्येते प्रथमपरिच्छेदः
श्लोकार्थावुक्रमणी

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
अकालं जं कुम्भं	106	अतिसारहरं	104
अक्षं कर्षाव	102	अतिसारेऽग्निमान्ये	134
अक्षमग्ना मङ्करः	”	अतोऽत्यन्त	192
अक्षीयस्व फलं	112	अत्यम्बुपान	114
अगस्तिरग्निः	218	अत्यम्बुपानात्	192
अगस्तिसारः	33	”	218
अग्निदीप्तिकरं	76	अत्यम्बं दीपनं	136
अग्निमान्यकरं	109	अत्यम्बपणी	70
अग्निमान्यहरा	73	अत्यजनं च	223
अग्निसम्दीपनं	216	अत्युच्छ्रितास्तु	46
अग्नी प्रतपनं	190	अत्युच्यताम्	49
अमाद्यमुदक	189	अत्युष्णां	216
अग्नाकरमगस्ति	219	अथ धनमधु	210
अग्नाकरकटी	35	अथ वक्ष्यामि	212
अग्नारपोक्तिकाः	35	अथवा सिद्ध	33
अच्छे पटे च	142	अदुष्टसक्तिकाभावे	190
अजगन्धा कटूष्णा	72	अधोमुखचट	38
अजाजी मरिचं	52	अधोतमस्तुतं	26
अजानामल्प	132	अनन्तदेवात्	229
अजा पयस्विनी	133	अनायासप्रदायानि	219
अजीशकाश्च	72	अनातं प्रमुञ्चन्ति	178
अर्जाणं वीषवं	191	अनिष्टगन्ध	131
अजो बुक्कस्तु	133	अनुद्धतस्नेहमपि	201
अअनागर्भसंभूतं	215	अनेकविधाविष्णोः	63
अञ्जसा मधुराम्ना च	93	अनेन विधिना	51
अतः परं न वेवं	188	अन्तरावातं	136
अतसो मङ्गन्धा	17	अन्ते पुनर्वाची	193
अतिक्लिष्टं ग्लानिकरं	216	”	216
अतिजीर्णसाम्यं च	223	अन्नपानौषधं	202
अतिप्रतापिताहारो	216	अन्नप्ररोचकं	93
अतिषाकेन	158	अन्नसङ्घात	219
अतिशारमिहयो	64	अथेन पयोः	216

श्रीका०	पृष्	श्रीका०	पृष्
अभेदादि	193	अभ्यवेतफलं	३६
अभं भद्र	215	अभ्यवेतसं	"
अभं विद्येवात्	225	अभिनवाफल	129
अभ्यदा शोच	169	अभिनवायाः फलं	"
अभ्यदा कर्तव्यं	190	अभिनवावदकाः	38
अभ्यदास्तत्तत्	23	अभ्येन शोचिन्	226
अभ्ये वद	172	अभ्येन वातं	143
अभ्यो राजपकाण्डः	61	अभ्येभ्यामलकं	184
अपकमेव वन्नाहं	127	अवं प्रकारः	4
अपच्यं पच्यं	203	अरण्यमावा	11
अपच्यमापि हि	199	अरुचिकामि	60
अपच्याः प्राणिनां	179	अरुचो वातरोधेषु	125
अपनयति पवन	192	अरुच्यं सुकुमाराणां	137
अपरं श्वेत	87	अरोचकहरः	62
अपि नयाः	179	अरोचकहरा	73
अपूपपत्तयै	205	अरोचकहरा वैष	84
अप्याविकं	131	अरोचके च	139
अप्राप्तकाळे	217	अरोचके पांसव	136
अभिध्यव्याति	162	अरुचये सृष्टं	215
अमुचे पित्त	157	अरुचयः	90
अमी नह्यत्र	213	अरुचयैः	24
अमृतफलं	94	अरुचिस्विन्नाः	"
अम्बद्या सकषाया	71	अरुचिदकं	140
अम्बुजवन्धु	39	अरुचिशोभं	192
अंससः प्रसृतानि	190	अरुचिशोभं	130
अन्नः कषाया	103	अरुचिः श्वयथु	72
अम्लं कटूष्णं	111	अरुचिभगन्दर	189
अम्लं चतुर्धं	125	अलको रज	117
अम्लं तक्रं	144	अलङ्गीरज	193
अम्लं तुदीपनं	135	अलमोसाह्वयो	174
अम्लं विडम्	76	अलकंस्तिष्ठ	112
अम्लं स्वादु	104	अलसान्द्रफलं	82
अम्लः कटूष्णो	95	अलायुनामिः	100

श्लोका	पुटम्	श्लोका	पुटम्
अमञ्जः	40	आखुङ्गी	70
अत्रः कट	16	आगस्त्यं तरुण	82
अनेकका	2	आग्नेयमेव	138
इको	179	आचम्य जल	218
इदन	40	आजमग्निबलकृत	132
इदुर्भ	198	आज्ज्माज्यं च	149
इही	75	आज्जानु इषापनीषं	222
इहणं	162	आज्ये ता भर्जयेत्	45
रोचनं	74	आढकी कफपित्त	14
इः	136	आढकी तु कषाया	,
इः	135	आतपे बहुकामोदं	121
इष्टः	8	आतपे शोषिताः	36
इतन्मना	216	आतपे स्थापयेत्	47
इयनागौ	212	आदौ द्रवं	198
इक्षस्य	89	आदौ मन्दं	135
सं भवेत्	170	आदौ माहिषं	140
यादिकमात्	213	आदौ स्वादु	223
पि स्यात्	137	आद्यं विषोपमं	220
पिस्तु	150	आभ्यानकिमि	60
स्तु नवनीतं	148	आभ्यानशुक्ल	27
इणक	32	आभ्यानाष्टाङ्गिका	75
इयमेव	109	आर्घ्यं मन्वति	166
इम्बी तु	82	आर्घ्यमौदालकं	165
वरहरा	84	आर्तं मधु	167
इहं	101	आर्दिते सहजु	40
गते दिवानाथे	191	आर्द्रं तद्गुर्वभि	91
पितरके च	159	आर्द्रकं तरुणं	64
सकवः	203	आर्द्रकं सगुहं	108
पि तेषां तु	202	आर्द्रकजीरक	39
सर्वैरोगाढ्यं	149	आर्द्रकरामठ	,
तर्षणो	104	आर्द्रकस्य रसः	65
गुग्गुला	177	आर्द्रकाज्जायते	201
बादु	153	आर्द्रचिन्थाफलैः	108
कं सरं	102	आर्द्रभृष्टो	12

श्लोकः
 हो मंत्रदीर्घं
 आहोऽतिदीर्घको
 आनाहृत्
 आनाहृत्वर
 आनाहृत्देशो
 आनूपं वारि
 आनूपं सकिं
 आनूपमामिर्षं
 आपीतवर्षं
 आप्तैर्द्वौ रहसि
 आप्य वनकरं
 आमं व्याहितं
 आमं चेत
 आमं भूपवर्षं
 आमं ककुपं
 आमं संप्राहि
 आमदोषकरो
 आमदोषहरं
 आममोसावि
 आममात्रं
 आममात्रकं
 आमशुद्ध
 आमश्लेष्य
 आमतिष्ठारे
 आमतीसार
 आमालुदोष
 आमं कृत्रिम
 अ मत्वचा
 आधर्वाजं
 आम्रमामं
 आम्रस्व शक्यं
 आम्रानकं

संख्या	श्लोकः	संख्या
205	आमातकोदुग्धा	204
13	आमातयोके	104
133	आमावर्तः	105
70	आमिषकां स्वेदयिष्या	38
15	आयसे कावपात्रे च	214
180	आयसे तु कृतं	129
• • •	आयुः प्रवर्धनी	141
197	आयुरधे	219
166	आयुर्हृदि	150
222	आयुश्चक्षुःमयावस्व	221
194	आरण्यकुक्कुट	171
201	आरण्या चोक्षिष्य	69
167	आरणां तु	124
93	आरुक्कगौरव	217
84	आरुक्केत् क्षीरकेषं	131
60	आरुके तु वषः	133
7	आरुके इति	137
146	आरुके मन्वीतं	148
198	आरुके मधुरं	171
122	आरुके पवनारीना	216
124	आराटे कस्वते	186
97	आसक्तियका	155
27	आसिधति धुं	192
12	आसुरी कट्ट	18
91	आस्तीर्ष जीर्षे	189
145	आहारं तु रक्षः	218
41	आहारं पक्षिषं	217
90	आहारनिर्हार	214
104	इक्षुवस्तेऽप्रमाये	157
"	इक्षुरसः परितप्तः	158
105	इक्षो रमभं	"
104	इक्षो रसस्य	161
105	इति संक्षेपतः	188
98	इति सन्धिग्रन्थ	215

ॐ श्लोकाः

इत्थं यथावोचं
 इत्थं विमथ्य
 इत्थं हि ताम्बूतं
 इत्थं दधुतं केवच
 इत्थं निषवदु
 इत्थं चार्थ
 इत्तेऽन्ये च
 इदं कसरनाम
 इन्द्रनीलदळा
 इन्द्रो दुर्भगतां
 ईषच्च दीपनं
 ईषत्कषायं स्वाह्वस
 ईषत्कषायः
 ईषत्कषायमधुरं
 " "
 " "
 ईषदम्बं च
 ईषद्वारिषा
 ईषद्व्रातकरा
 ईषद्वपु बलं
 ईषद्वपु स्वात्
 उक्ता चैव सर्वा
 उग्रगन्धि पुराणं
 उस्तानाः पाक
 उत्तुण्डक्याः
 उदकैस्संहितैः
 उदमन्धदिवा
 उदरशीपदा
 उदरे ये गदाः
 उदश्विदभिषातां
 उदावर्ताग्रमर्दादि
 उद्गारशुद्धिः
 उद्गाराः कथिताः
 उद्गम्यते ततो

पुटम्

श्लोकाः

101
 229
 227
 207
 197
 219
 203
 20
 166
 144
 150
 106
 68
 83
 187
 1
 105
 28
 14
 171
 170
 41
 150
 54
 206
 124
 202
 184
 123
 146
 124
 213
 166
 186

सद्रं
 उप
 उपवासका
 उपोदकातिसाराव
 उपोदकाकावु
 उपोदकी कटुः
 उपोदकी तृतीया
 उपोदकी परा
 उभास्यां लक्ष्म्युपेतः
 उष्णी कफप्रवा
 उष्णीक्षिरं
 उष्णी कटु च
 उष्णी चाम्बं
 उष्णी चाम्बं तु
 उष्णी विषीमवलोच
 उष्णीमैकसाकं
 उष्णीदीर्घ
 उष्णीस्त्वत्यौ
 उष्णी मास्त
 उष्णी समर्पणी
 उष्णीन चीतं
 उष्णीः सहोष्ण
 उष्णीर्नभोम्बुवा
 उष्णीदनो ग्रम
 उष्णीष्णसर्पिषा
 उष्णरे चास्थिता
 उष्णस्य दासस्य
 उष्णस्य भौ
 उष्णस्यो
 उष्णस्य जनं
 उष्णस्य बहुमांसानि
 उष्णस्य वा समांशानि
 उष्णीनीन्
 एकः हाथ्युषितं

पुटम्

197
 167
 183
 198
 205
 67
 67
 213
 24
 133
 75
 143
 100
 201
 133
 102
 16
 54
 36
 209
 167
 212
 27
 35
 101
 155
 173
 202
 225
 212
 198
 55
 149

श्लोकः	पृष्ठ	श्लोकः	पृष्ठ
एकः बुद्धिर्	34	एव भस्वा	46
एवः कुरतो	111	एव कुण्डलिनी	47
एतत्कर्म	41	एव वैश्व	140
एतद्गुणं	28	एव वृक्षोदर	"
एतद्गुणैव	48	एव विचरिणी	141
एतद्गुणैव	215	• " •	142
एता कथा.	54	एव विद्या	40
एते गुणाश्च	16	एव विधि	28
एते समगुणाः	"	एव हरीषा	52
एरुण्डैकं	152	एवैव गोठाकृतिका	48
एरुण्डयत्रं	213	ऐक्यं पाषाण	198
एरुण्डफलं	99	ऐक्यं तु	168
एवाकं	79	ऐक्यं रत्नं	207
एवाजीरक	58	ऐरुण्डेन	199
एवा तिष्ठेन्न	115	ओजस्तेजो	229
एवाद्युक्तान्	56	ओदनो विषवान्	196
एवाद्यैः	186	औत्तरं च	117
एवाह्वयं	227	औदुम्बरं कषाय	89
एवाह्वय	56	औदुम्बरं फलं	89
"	42	औहालं स्वर्णसहस्रं	166
"	122	औहालिकं तु	"
"	48	औद्भिर्बं वारि	184
एवासेन्यव	139	और्वाणक	179
एलोदकं	210	और्ध्वं मांसं	170
एवं इन्द्रगुणान्	212	और्ध्वमर्षाणि	137
एवं प्रकारकाः	47	और्ध्वीघृतं	150
एवं भुक्त्वा	218	कह्लोकं कटु तिष्ठेन्न	120
एवं सूरजवटकान्	39	कह्लोकजाती	227
एवं हि कुर्वन्	224	कह्लुकोद्वय	19
एवमर्थं हि	225	कह्लुस्तु मम -	"
एवमन्वेऽपि	42	कथं तिकथं	69
एवमेव प्रकारेण	47	कथं हस्वपृत्तस्व	46
एवमेव वृहत्	70	कटुकं कफनातनं	109
एवमेव त्रिजानीयात्	49	कटु किमिहरं	106

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
कटु ज्योतिष्मता	158	कपिला पित्रला	118
कटुतिक्तकषायोष्णं	98	कपोतं साषप	212
कटुपाकं सरं	115	कपोतपरमृत्	197
कटूष्णं दीपिनं	66	कपोतपारावत	207
कटूष्णं राजिका	69	ककं रुक्ष	113
कटूष्णमाद्रक	64	कफकृत् पवन	94
कटूष्णो माहिषी	63	कफकृत् पित्त	229
कटूष्णो वात	62	कफघ्नं पित्तं	52
कटूष्णी कटूष्णा	85	कफघ्नं रक्त्वर्णानां	126
कणामूलतो	208	कफघ्नो मधुरः	162
कण्टकारी कटूष्णा	80	कफपित्तभ्रमं	23
कण्टकोदरगतं	167	कफपित्तहरं	98
कण्ठदोषहरो	120	"	110
कण्ठरुक्षमनो	117	"	112
कण्ठशुद्धिकरो	81	कफपित्तहरा	23
कण्ठशोधनकरं	94	कफपित्ताहरो	20
कण्ठशोषजमनो	61	"	11
कण्ठस्य शोष	65	"	14
कण्ठामयहरं	69	कफपित्ताह्वीन्	112
कण्ठ्यं बल्यं च	60	कफपित्ताह्वजिह्व	107
कण्डुकुष्ठप्रशमनं	182	कफप्रकोपं	48
कण्डुपित्ताह्वदं	183	कफप्रकोपजननं	49
कथितानि काल	145	कफभेदानिल	87
कथ्यन्ते द्रावको	4	कफवाहकरं	84
कदम्बनिम्बजैः	194	कफवातं	24
कदलीकुमुम	39	कफवातकरी	17
कदलीफल	10	कफवातहरं	53
कनकाभाः	54	कफस्य हन्ता	15
कन्दमूलफलादीनि	125	कफहरमरुचिघ्नं	109
कपालाहार	55	कफहृद्दीपनः	61
कपित्थत्रा	68	कफहृत् च	194
कपित्थमातुल्यैः	141	कफानिल	40
कपित्थमामं	97	कफाह्वकण्डू	65
कपित्थो मधुराम्लः	96	कफे पित्ते	144

शब्द	पुस्तक	श्लोक	पुस्तक
कपिलसूत्रम्	179	कपुति मिथवर्षम्	156
कपिलसूत्रम् गद्यम्	210	कपूरं मारिचकम्	91
कपूरं च पुनरुक्तम्	225	कमारकोष्णम्	98
कपूरम् जलं	179	कमण्डौ स्तम्भम्	75
कपूरसिद्धिर्मुद्राः	457	कमण्डः कुम्भे	18
कपूरसौत्रं	152	कमायसकं	78
कपूरवितं पुत्र	146	कमिष्ठो मधुरः	80
कपूरवितमणिको	145	कामिष्ठानुं	225
कपूरवैदस्यसिद्धिम्	89	कथितं पित्तं	"
कपूरम् कृतम्	75	कथायं कटुयं	90
करीरं कटु सिद्धम्	77	कथायं मधुरं	107
करीरः कटुः	99	कथायं कटु	150
करीरमायुष्यकरं	77	कथायं स्वादु	155
करोति कुण्डलोपासि	110	" "	"
करोति योग्य	220	" "	10
करोति दीपकवर्णि	109	कथायकटुतिषोष्णं	108
करोति पित्तं	51	कथायतिक्तं	112
"	54	"	118
ककंठं सुवरं	100	कथायमधुरस्वादु	101
ककटी मधुरा	78	कथायमधुरं	172
ककंठुदाय	194	कथायमधुरा	14
ककौटकी कटुमा	85	कथायमधुरो	11
कर्पूरः कटु	65	"	89
कण्ठमार्ति	72	कथायानुरसं	104
कर्पूरः कफ	228	कथायानुरसः	11
कर्पूरकह्लोम	227	कथायानुरसाः	6
कर्पूरसकं	154	कथाया अम्ल	8
कर्पूरपूगी	206	कथाया कषयो	2
कर्पूरवासिसे	140	कथायाः स्वादु	15
कर्पूरसिद्धिः	119	कथायेषु यथाः	134
कर्पूरसिद्धिः	141	कस्तुरिकादिप्लवक	205
कर्पूरादिप्लवके	47	कस्तुरी धूम	119
	49	कस्तुरीमुराभिः	118

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
कास्यं बुद्धिप्रबंधं	214	१७१ गोः	196
कास्ये दृष्टाहं	198	कालेऽतीते	218
काचमावी कटुः	71	काचने चायते	202
काचने रचितं	214	काचरीसकिकं	183
काञ्चिकं च	207	काषायमधुरो	7
काञ्चिकं मेदि	123	काष्ठपात्रीफलं	97
"	"	देरबैः	194
काञ्चिकं हि	206	कासद्यं भ्रमनाशनं	147
काञ्चिकेयु	38	कासच्छाद	65
काञ्चिके संस्थितं	78	कासपित्तो	22
काणोषणाभ्यां	198	कासमर्दकं	71
काण्डीरः कटु	106	कासराख्यफलं	114
कादम्बरी घुमधुरा	168	कासश्वास	149
कादलं गुह	26	कासश्वासज्वरा	65
कान्तसारमये	129	कासश्वासहरा	41
कान्ता कफघ्नी	76	कासश्वासातिसार	190
कान्ति देहस्व	15	कासामिसारा	189
कान्ति प्रज्ञां	126	कासालुहम	62
कापित्यजम्बु	135	किञ्चित्कालं	157
कामकोपातपावास	223	किञ्चित्कालघृतं	"
कामरते वा तस्मै	118	किञ्चित् तिप्पाः	3
कामका पाण्डुगुस्मार्धः	168	किञ्चित्समगुणा	47
कामाका पाण्डुतृष्णाघ्न	74	किञ्चिदुष्णो रक्त	67
कारवल्लीशुष्कफलं	114	किञ्चिदेकीकृते	50
कारवल्ली सुतीक्ष्णोष्णा	84	किञ्चिल्लघुगुणा	48
कारपेक्षं कटुकं	"	किमत्र चित्रं	207
कार्कटं तु फलं	98	किञ्चासकफ	118
कार्तिके मार्ग शीघ्रं च	186	किञ्चासकृष्ट	146
कार्येऽपि ते	25	कीटकादियुतं	167
कार्ये वाक्यकरं	183	कीटसंपीठ	189
काकशाब्दादि	53	कीलकाजत्व	14
काकयोगात्	101	कृष्णरूपं	55
कालसेवं प्रति	146	कुककुटाण्डकलावा	6
कालसेयक	145	कुङ्कुमं सुरभि	117

शब्दार्थः	पृष्ठ	शब्दार्थः	पृष्ठ
कुटिलवाक्यम्	43	कुम्भद्विपरिवर्त	218
कुटिलवाक्यम्	24	कुम्भद्वारम्	70
कुम्भः	68	कुम्भान्नं च कर्पासं च	212
कुम्भादिभ्यः	50	कुम्भाय विभ्य	89
कुम्भरोपक	64	कुम्भ विरम्भात्	87
कुम्भमुष्नी	80	कुम्भिकेष्वादिभ्यः	74
कुम्भनाभं	170	कुम्भरूपकहितं	169
कुम्भे तु तुम्भान्नं	20	कुम्भानां वृद्ध्याय	151
कुम्भं कीरान्नं	218	कुम्भं रज्ज्याफलं	88
कुम्भंस्समित्तवा	34	कुम्भः सन्धी	173
कुम्भंनिर्द्वितं	"	कुम्भमुद्गः	10
कुम्भंरसद्	27	कुम्भवेण्या	182
कुम्भं नक्षत्रिकम्	138	कुम्भवादिः	3
कुम्भंवाचं	223	कुम्भस्तिकः	16
कुम्भाय इति	24	कुम्भस्तु वनकः	18
कुम्भिरवन्तो	32	कुम्भस्तु स्त्रो	156
कुम्भिया मुरयो	26	कुम्भरा कुम्भ	27
कुम्भं तत्कार्यं	200	कुम्भारं कुम्भं	186
कुम्भान्द्र	184	कुम्भ्याविकं	129
कुम्भान्द्रादिभि	154	कुम्भान्द्रादिभि	28
कुम्भेद्विकिभि	63	कुम्भकीटक	224
कुम्भमन्त्रक	163	कुम्भं पिशाचकहरं	154
"	164	कुम्भस्वसिद्धि	90
कुम्भरिनायामय	182	कुम्भारं वारि	186
कुम्भार्हं स्वाद्	152	कुम्भारा वात्	2
कुम्भार्तिकवृत्ति	"	कुम्भारे वारि	144
कुम्भकण्ड	98	कुम्भो मङ्गलः	20
कुम्भमैत्रं	152	कुम्भो हृत्वि	200
कुम्भान्द्रं च	203	कुम्भं नीलकृष्णां	86
कुम्भान्द्रकण्ठी	38	कुम्भकण्डः कटुः	68
कुम्भान्द्रकण्ठ	210	कुम्भान्द्रकी रावण	80
कुम्भान्द्रकण्ठ	109	कुम्भान्द्रमन्त्र	105
कुम्भान्द्रमन्त्रां	39	कुम्भान्द्रिकरा	40
माण्डार्क	35	कुम्भे स्त्रोऽभिः	208

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कोष्ठीं तीक्ष्णं च	७०	गरीबो गुह	२०१
कोष्ठीं बल्यं	१७३	गर्दभप्रभवं	१७०
कोष्णाम्बु पिष्टान्	२०९	गर्दभदीधि	१३७
कोष्णेन मण्डेष०	२०७	गर्दभनीनवनीतं	१४८
कोपं पयो बधि	१८५	गर्भसावि च	१२६
कोपं प्रसवचं	१८६	गवयस्यामिचं	१६९
कोपा वृष्याः	१७५	गवां विविधवर्णानां	१२६
कोसुम्भः बटुकः	६८	गवां क्षितानां	"
कोसुम्भशकं	"	गव्यं क्षीरं	"
कमुकं पञ्चनिष्कं	२२०	गव्यं तु दीपनं	१४३
किमिच्छुष्टहरं	१५२	गव्यं पूर्वाह्णकाले	१२८
किमिच्छीपद्	१८४	गव्यं वा माहिषं	१४८
किमिहत् पित्त	८९	गलप्रहे सुप्त	२२८
कौशः प्रमोदति	२२३	गात्रमाश्वजुजे	१७७
	२६	गात्रेरुक्कवकं	७४
कचिदुष्णं	१९३	गाजरं मधुरं	६०
कचिद्वेषव	१९३	गाढादिलक्षण	११६
कचिद्योगप्रभावेन	२६	गिरिकदली	
कचिका पाचनो	४०	गुञ्जाद्वयं	
कण्डं गुरुं सरं	१६१	गुहः कर्तामि	२००
"	१६३	गुहः समधुरः	१५९
कण्ठेन साहितं	१३०	गुहगोधूम	५१
कर्जुरो रक्षपित्त	९२	"	५४
कर्पुजं मूत्रकं	८०	गुरुतोयाश्च	२०१
काढवं कफ	१४६	गुहपिप्पलि	२०४
गवकणीकन्दभवं	१०९	गुहोदनं च	२८
गढोत्वं च	११६	गुणहीनं निस्वारं	१२९
गढोत्वं कवणं	"	गुणाधिक्यं तु	१०८
गण्डवान् क्षीतकान्	२२६	गुणानेषां यथा	२९
गण्डूर्ध्वदु	"	गुणे गुणत्रैः	४४
गत्तौ स्वकति	२२४	गुहकीकादिषु	३६
गन्धनाः कुशविन्दारश्च	६	गुरवश्छर्द्य	१०६
गन्धपत्रा कटु	६५	गुरवः पैष्टिका	५५
गन्धर्वहस्ता	१९३		

श्लोकः	सूत्र	श्लोकः	सूत्र
पुरवत्सकेष्वका	127	गोधूमवाच	22
पुरवत्से	49	गोधूमसुमनोऽग्नि	8
पुरः इत्येवप्रदो	7	गोधूमः त्वरथ	7
पुरः कर्वाभि	88	गोधूना चवका	33
पुरविदाही विहम्भी	157	गोधूनेषु च	208
"	"	गोधूमैरपि	124
पुरं वासंहर	104	गोमतीसकिं	182
पुरं सीतकवाक्यवात्	167	गोमांसं प्राश्य	212
पुरस्त्वत्तपंनी	80	गोरोचनातोषेक्षिरा	119
पुरसा अर्थसौहित्यं	217	गोकोमिका कटुः	31
पुराणं बृहच	102	गोस्वनी मधुरा	92
पुरी सुमधुरा	30	गोहस्त्यहवादि	189
पुर्योऽतिबृंह्याः	44	गोलकाः कचकाः	42
पुर्यापीहा	107	गौडादस्मान्	145
पुर्यावातकामि	59	गौडङ्कं वृषं	146
पुर्याशुक्रकिमि	61	गौडा तीक्ष्णोष्ण	168
पुर्याशुक्रश्च	108	गौरवं तनुषाम्ना	38
पुर्याशुक्रविष	215	गौरो बीलः	5
पुर्याशुक्रादि	61	ग्रन्थविस्तारमीतेन	54
पुर्याशुक्रोदरा	71	ग्रहणां यक्ष्म	146
पुर्याशुक्रोदराध्याव	115	ग्रहण्यर्षो	"
पुर्यालाहवकुरी	64	ग्रहण्यां पाण्डुरोगं च	125
पुर्यासांमहणा	144	ग्रहण्यां पीनसे	139
पुर्यामिनः क्षीरदध्वादि	208	ग्रहकं च मधुरं	69
पुर्यादराशैः	111	ग्रहिणां क्षन्धिप्लव	30
गृहणं कटुकोष्णं	59	ग्राहणो लघवः	15
गृहणस्य मधुरं	61	ग्राहिणांऽरूपवला	10
गृह्णहारं तु वातघ्नं	127	ग्राही कषुर्वल	7
गोदुग्धः स्वादधिकं	132	ग्राही स्यान्मधुरः	17
गोदुग्धप्रभवं	134	ग्राण्ये तथा	140
गोषामांसं तु	171	ग्राण्ये क्षादि	193
गोधूमश्च	54	चर्मशुष्कमिमं	84
गोधूमवूर्णं	46	चर्मशुष्को मुहुर्वतः	105
गोधूमवूर्णश्च	36	चारि कञ्जारिका	51
गोधूमवर्णा	206		

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
घृतं गार्भिकं	150	चकवाकभवं	172
घृतं दुग्धभवं	151	चक्षुष्यं कटुकं	148
घृतं सखवचं	53	चक्षुष्यं महदोषघ्नं	138
घृतापूरं बलकरं	45	चक्षुष्यं शीपनं	112
घृतापूर्वं समश्रीयात्	216	• • •	148
घृतप्लुतेन चान्नेन	224	चक्षुष्यं भेदनं	102
घृतमर्धशरावं च	47	चक्षुष्यमेतदथ	95
घृतमानूपदेशोत्थं	203	चक्षुष्यं शुक्लं	82
घृतमुष्णोदकस्नानं	221	चक्षुष्यं शोष—	146
घृताक्षया समितया	47	चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं	148
घृताक्षयसमिता	43	चक्षुष्यं स्तन्यकृत्	82
घृताक्तां समितां	49	चक्षुष्यममिदं	150
घृताक्ते जल०	45	चक्षुष्या अति	39
घृताव्यया समितया	43	चक्षुष्यो ज्वरहृत्	46
घृताव्यसमिता	„	चक्षुष्योऽपि हि	201
घृतादिपक्वं मधुरं	224	चक्षुष्यो मूत्रलः	4
घृते तैलेऽथवा	50	चटकस्यास्रजित्	172
घृतेन तक्षिता	36	चणकशीतलो	12
घृतेन वाय	45	चणकस्य गुणैः	37
घृते सुगन्धे तद्	53	चणकाम्लोपमं	96
घृते हरिद्रा	27	चणका यव	21
घोरवात	40	चणको मधुरो	12
घोरानाह	45	चणस्य यूषं	82
घोळं मषितं	143	चणो गौरस्तु	13
घोळं मारुत	„	चतुर्थभागं	128
घोला च चोळिका	69	चन्दनं रक्त०	228
घोळभक्तं	27	चन्द्रकान्तोद्भवं	190
घोषपात्रे यदस्युष्णं	195	चन्द्रमण्डलसङ्घाशा	54
घ्नन्ति शुक्लाश्मरी	15	चन्द्रामृतसाविणी	142
घ्नन्ति सन्तर्पणाः	24	चम्पायाममृताभया	100
घ्नन्ति सकक्षां	210	चाङ्गेरोष्ठाक	69
चकोरशिखि	225	चाङ्गेरोसहशः	75
चकोरस्याखिवैराग्यं	197	चाणक्या रोटिका	36
चक्रमर्दः कटुः	72	चाण्डालकन्दो	64

श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकः	पृष्ठम्
शान्दवाप्युक्तिं	181	उर्ध्वतीकार	28
शारः पित्तकण्ठ	97	उर्ध्वसूत्र कफ	96
शाक्यस्तकमोषा च	178	ऊर्णपोतमरु	171
शिक्षिणो वातपित्तो	81	ऊर्णयोर्धं गुह	"
शिक्षातोने	38	ऊर्णयोर्धं रक्त	172
शिक्षात्कुम्भा	98	ऊर्णयोर्धं रक्त	51
शिक्षापत्रे तु	"	ऊर्णयोर्धं रक्त	52
शित्तकप्रथमं	171	ऊर्णयोर्धं रक्तः	64
शित्तकप्रथमं कण्ठिकी	86	ऊर्णयोर्धं रक्तः	3
शिरमथितं	144	ऊर्णयोर्धं रक्तः	194
शिरस्यो वाह	119	ऊर्णयोर्धं रक्तः	175
शिरसेन पश्यते	191	ऊर्णयोर्धं रक्तः	101
शिरमिदस्य फलं	114	ऊर्णयोर्धं रक्तः	191
शिरमिदस्य वैश	73	ऊर्णयोर्धं रक्तः	95
शिरमिदस्य वैश	66	ऊर्णयोर्धं रक्तः	108
शिरमिदस्य वैश	120	ऊर्णयोर्धं रक्तः	99
शिरमिदस्य वैश	79	ऊर्णयोर्धं रक्तः	194
शिरमिदस्य वैश	19	ऊर्णयोर्धं रक्तः	111
शिरमिदस्य वैश	66	ऊर्णयोर्धं रक्तः	109
शिरमिदस्य वैश	227	ऊर्णयोर्धं रक्तः	73
शिरमिदस्य वैश	121	ऊर्णयोर्धं रक्तः	41
शिरमिदस्य वैश	35	ऊर्णयोर्धं रक्तः	181
शिरमिदस्य वैश	220	ऊर्णयोर्धं रक्तः	214
शिरमिदस्य वैश	49	ऊर्णयोर्धं रक्तः	185
शिरमिदस्य वैश	220	ऊर्णयोर्धं रक्तः	27
शिरमिदस्य वैश	190	ऊर्णयोर्धं रक्तः	122
शिरमिदस्य वैश	39	ऊर्णयोर्धं रक्तः	193
शिरमिदस्य वैश	104	ऊर्णयोर्धं रक्तः	211
शिरमिदस्य वैश	101	ऊर्णयोर्धं रक्तः	45
शिरमिदस्य वैश	185	ऊर्णयोर्धं रक्तः	121
शिरमिदस्य वैश	96	ऊर्णयोर्धं रक्तः	177
शिरमिदस्य वैश	165	ऊर्णयोर्धं रक्तः	179
शिरमिदस्य वैश	208	ऊर्णयोर्धं रक्तः	180
शिरमिदस्य वैश	84	ऊर्णयोर्धं रक्तः	"
		ऊर्णयोर्धं रक्तः	"

श्लोकोः	पुस्तकम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
बातीपत्री कटुः	120	त एव कवणो	25
बातीफलं	220	तकं प्राहि	202
		तकं तल्लवणो	144
बाम्बीरं स्वात	111	तकं त्वजाविप्रभव	"
	108	तकं देवं न हते	145
(जीरा ? बरा) मिरा	208	तकं पिष्टमरीच	37
बीरकं कटुकं	115	तकं लघु	146
बीरकं पचति	204	तकं इचिकरं	123
बीरकस्वर्षिका	36	तकं कवणहीनं	144
बीर्षं तु सर्वं	169	तकपिण्ड	127
बीर्षज्वरं मूत्र	126	तकमांसं तु	52
बीर्षज्वरे कफे	128	तकमामं कफं	144
बीर्षज्वरे मनो	125	"	202
बीर्षज्वरे शैथिल	191	तकस्वोपरि	146
बीषनं बृंहणं	125	तकचूर्णं वेसनं	42
बीषनीयमपि	200	तवेत् काभ्यावर्तितं	129
बीषन्ती चेतकी	100	तज्जातं मधु	165
बीषन्तीफलं	99	तज्जातं मधुरं	136
बीषन्ती मधुरा	70	तडागजाः प्राचुषि	175
बुधुष्मिठा कवा	225	तडागवाशिर्जर	"
ज्वरदाहकरः	16	तण्डुलत्रिगुणं	28
ज्वरत्र	115	तण्डुलद्विगुणे	28
ज्वरातिसार	32	तण्डुलस्य त्रिभाषक	29
ज्वरे च दहने	151	तण्डुलांशुषि	52
हासभ्यो चाप्रलो	179	"	27
हेयः सक्की	173	तण्डुका शक्ति	"
हेवा च कफहृत्	63	तण्डुकार्थं मुद्ग	28
हरिश्चरी	68	तण्डुलाश्च लवणानि	51
हरसी मूत्रदोष	"	तण्डुलीयकदलं	69
हर्षरी कफ	36	ततः किञ्चिन्न्यून	149
हाकिर्हरति	124	ततः किञ्चिन्न्युः	44
हजरी शीतका	78	ततः क्रमात्	6
डिण्डिहो इचिकट	78	ततश्चुरिकवा ता	44
सं इप्ताक		ततः परं भोजनं	224

श्लोकः	पृष्ठ	श्लोकः	पृष्ठ
ततः प्रकरोमिष्व	226	तथाऽऽद्योमे	226
ततस्ततो षतो	200	तथा भोज्यं	48
ततस्तद्विगुणान्	221	तथा विरथिता	38
ततस्तां सुपत्रैव	44	तदेव वेङ्गदीर्घं	153
ततस्तु श्लिषेत्	47	तदेव भोजनस्य	198
ततस्तु वेङ्गवेत्	44	तदस्वच्छं दन्तरोम	156
ततस्संप्लव	"	तदर्धं शुद्धं नूनं	28
ततो निष्कास्य	40	तदर्धमाज्यं	29
ततो ह्यथ	226	तदर्धंस्तुविधेयेन	87
तत् कुर्वीतस्नान	189	तथा हि मन्थनं	129
तत् कारं कफवातघ्नं	185	तदिदं भुवि	146
तत्तद्गुणान्वितं	183	तदुद्भूतं यत्	186
तत् त्रिदोष	278	तदुपपन्नमन्त्रिकरं	204
तत्तु मौषीन्द्रिदं	184	तदेकं तु वृहत्	66
तत्तु ह्यन्वामिति	53	तदेव चाद्यतं	131
तत्तु सकारस्यमं	178	तदेव तस्मै पीतं	128
तत्तु संस्वेदयेत्	40	तदेव द्विगुणे	131
तत् पक्वं मधुरं	90	तदेव पक्वं मधुरं	105
तत् पीयूषमिति	127	तदेव पक्वं विज्ञेयं	98
तत्पुष्पं सर्वं	74	तदेव मयं मद्यस्य	203
तत्प्रभोरटकं	127	तदेव मिष्टं कफदं	185
तत्प्रकुम्भ	137	तदेव कृष्णसंपक्वं	104
तत्पक्वं तैल	74	तदेव हि शुद्धं स्निग्धं	87
तत्पक्वस्य विचारणं	83	तदेवातिशृतं	130
तत्र कांविदपि	172	तद्वातं सर्वदोषघ्नं	178
तत्र तावन्निवा	2	तद्गुणाः फलवत्	84
तत्रत्वमुदकं	185	तद्गुणा तिक्कमपुरा	162
तत्र वातकफकारि	92	"	163
तत्र हिङ्गुहरिद्रा	51	तद्गुणास्त्रैऽपि	42
तत्रापि चातिशीतं	136	तद्गुणानि तु	10
तत्रानेषु त्रिषु	103	तद्गुणं प्रसृतं	26
तथा कृतं च	222	तत्रो गणितो	104
तथा पथेत	52	तद्गुणस्यवरक	107
तथा भेदः	23	तद्गुणं कुम्भोऽपि	156

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
तद्वच्च धूसरो	11	तस्य पुष्पं तु	99
तद्वच्च कावकं	172	तस्य शुष्कत्वचः	98
तद्वच्चारण्य	,,	तस्यां तत्पूरणं	43
तद्वसित्तिरिपन्नाव्या	199	तस्यायुष्यं श्रीः	213
तीद्वदप्रधान्त्यर्थ	123	तुस्यास्तु गोलकं	42
तनोति पामाकण्ठति	180	तस्मास्तु वटकं	,,
तधीरे कृतसंस्कारे	38	तस्यैवं तरुणं	187
तन्मधुरं गुड	154	तस्यैव श्लेष्मकारित्वं	201
तमं तमं हेम वा	208	तां खादेऽप्लिसिका	34
तमं दिवा जाड्यं	192	तां भक्षयेदति	36
तमं निर्झरजं	194	तांश्च निर्णिज्य	28
तमं पायः	192	तां सुपक्वां	47
तमके स्वेदयेत्	35	तांस्तान् म्याधान्	217
तमतलघृत	54	ताटाकमुदक	185
तमायःपिण्ड	192	तान् मुद्गदल	56
तर्पणं रोचनं	180	तापीं वेत्रवती	182
तर्पणं लघु	53	तामिहत्पादिबं	165
तर्पणा मधुराः	23	ताम्बूलं कटु तिक्तं	219
तलितं बलमेधा	55	ताम्बूलं नतिसेवेत	220
तालतास्तम	38	ताम्बूलपत्रसाहतः	219
तबरानोऽतिमधुरः	164	ताम्बूलपत्राणि	227
तस्मात्तु वामपार्श्वे	221	ताम्बूलमेतद्	,,
तस्मात्स्वल्पं च	192	ताम्बूलयोग्यं	228
तस्मादग्रं तथा	219	ताम्रपात्रास्थत	195
तस्माद्गुड	171	ताम्रे वातहरं	129
तस्माद्बुधः	59	तालजं तरुणतोयं	103
तस्मान्नरो बद्धि	192	तालमज्जा तु	,,
,,	218	तालमूलस्य	121
तस्मिन्चूर्णे क्षिपेत्	43	तालादिरक्ष	168
तस्मिन् घनीकृते	34	तावद्गर्जति	35
तस्मिन् देशे	180	तावद्विरिच्यते	101
तस्मै नमः परानन्द	1	तासां मासत्रयात्	129
तस्य कण्ठं गुड परं	104	तास्तु सभिहिताः	44
तस्य चातून	132	तिक्तं कटूष्णं	68

श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकः	पृष्ठम्
तिष्ठं कद्रुणं	113	तुषाम्बु वीपन	124
तिष्ठं कुशां	224	तुषाराम्बु हिमं	179
तिष्ठं बाल्ये	78	तुषोरकं वीरामैः	124
तिष्ठं इष्यं	84	तुहिनसिसिरकाळे	139
तिष्ठं विहस्मिन्	148	तदं गुरु वरं	100
तिष्ठा कद्रुणा	114	तृककाकवि	114
तिष्ठा नोदारिण	82	तृदापतदाह	88
तिष्ठात्मसमधुरं	154	तृह्मस्मानिदोष	57
तिष्ठा स्वादु हि	84	तृणचान्यं	19
तिष्ठा स्वादे वि	118	तृणानलेन	24
तिष्ठा मधुरकव	20	तृतीयादि तु	220
तिष्ठिरो मधुरः	5	तृषापहा वाह	88
तिष्ठतलं वरं	155	तृषितस्तु न	218
तिष्ठतलं	181	तृषितस्तु भवेत्	,
तिलावषाष्ट	57	तृषितो मोहं	192
तीक्ष्णं तु राजिकातलं	153	तृष्णा हरति	177
तीक्ष्णं पित्तकरं	113	तृष्णाप्रिचननं	109
तीक्ष्णाग्निना तु	132	तृष्णापित्तानिलहरं	187
तीक्ष्णाग्निप्रसमनं	,	तृष्णामूर्च्छामद	97
तीक्ष्णोष्णं तुबरीतैलं	152	तृष्णोमोहध्वंसनं	180
तीक्ष्णोष्णं दोषजित्	85	तृष्णाविदाह	119
तीक्ष्णोष्णं पाचनं	124	तृष्णशूल	111
तीक्ष्णोष्णं सार्यपं	106	तृष्णाशोष	229
तीक्ष्णोष्णः परिणाम	228	तेऽतिजडा	175
तुङ्गमद्राजकं	183	तेन हर्षो भवेत्	225
तुण्डी तु मधुरा	84	तेन हृत्कण्ठशुद्धिः	193
तुम्बी समधुरा	80	ते पीता बलदाः	23
तुर्यासेन जलेन	123	ते बह्व्या लघवः	47
तुल्यस्य तस्य	51	तेऽन्वस्तदातिशयितं	126
तुल्याज्यतैलं	121	ते बदन्ति मुनयो	204
तुल्याज्ये कृष्णिकारस्य	,	तेषामर्षबले	131
तुल्ये अपि हतो	201	तेषु यथात्मक	80
तुवरं स्वादु	186	तेष्वपि च हंसमांसं	172
तुवरो बाबनाम्बु	9	ते विद्याः क्षीरिकाः	30

शुक्र	शुक्र	शुक्र	
तैलं तु खड्ग	154	त्रिदोषशमनी रुच्यं	95
तैलं न सेवयेत्	155	त्रिदोषशमनो	5
तैलं सर्जरसोद्भूतं	154	त्रिदोषहारी	170
तैलं स्वयोनिबलात्	151	त्रिदोषहारी	156
तैलं प्रयोगादजरा	155	त्रिपर्णा मधुरा	64
तैलं मृष्टा इचिकराः	39	त्रिपुटो मधुर	14
तैलानि सर्वाणि	207	त्र्यङ्गा तु चेतकी	100
तैलाभं फेनिलं	189	त्वक् तिष्ठा कटुका	111
तैलाभं कन्दमूकानि	202	त्वक् तिष्ठा दुर्जरा	95
तैले तान् गोलकान्	42	त्वक् पुष्पं कवचं	58
तैलेऽथवापि	25	त्वग्दोषकृत्	151
तैले विपक्वा	48	त्वग्दोषघ्न	153
तैलेषु तक्रजं	211	त्वग्दोषशमनो	18
तोदनं लघु सङ्गादि	100	त्वग्दोषश्रमहा	63
तोयमागधिकोद्भूतं	109	त्वचं तु कटुकं	117
तोयमावे विपाकार्त्तः	198	त्वचा विस्फोट	94
तोषारं च तथा हृभं	177	दग्धबीजाः	25
स्यक्तस्तत्र मनो—	37	दग्धायां भुवि	21
त्रपुशात्रोदकं	195	दण्डादिमन्थनात्	201
त्रपुसस्य फलं	79	दण्डाहतं त्रिपादोदकं	145
त्रपुसाज्जातहरितं	110	दण्डाहतं प्रमेहघ्नं	146
त्रपुसोर्वाहक	154	दण्डैर्निहत्य	167
त्रिदोषहारी	140	दत्ते धातुप्रचयं	103
त्रिदोषशमनी	173	दन्तच्छेदनमुष्णं च	217
त्रिदोषकृत्	152	दन्तलघ्नमनिहारी	218
त्रिदोषघ्नं	153	दन्तान्तरुगतं	"
त्रिदोषघ्नी पित्त	162	दन्तार्मलं दन्तशोफं	80
" सिता	164	दद्यात्तत्रैव	222
त्रिदोषतापघ्नम	65	ददुःकुष्ठादि	183
त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं	52	दधिकूचिका च	147
" पथ्यं	86	दधितकाभ्यां	224
" पूतं	116	दधि त्रिकटु	139
" वीर्यं	195	दधि त्वसारं	"
त्रिदोषशमनी पथ्या	96	दधिसर्पिः	112

द्वितीयः

पुटम् श्लोकाः

पुटम्

दाहशोधकं	201	दाहशोधकं	117
दाहशोधकं वृत्तं	146	दाहशोधकप्रमेहप्रो	6
दाहशोधकं दो भागो	142	दाहशोधकं	156
दाहशोधकं त्रिकेन	127	दाहशोधकं	93
दाहशोधकं चतुर्विधं	224	दाहशोधकं पित्त	151
दाहशोधकं संयोज्य	51	दाहशोधकं भित्तमानां	131
दाहशोधकं मन्त्रो	138	दाहशोधकं न नक्तं च	192
दाहशोधकं चतुर्विधं	136	दाहशोधकं पाञ्चरां	203
दाहशोधकं कफघातघ्नं	137	दाहशोधकं चतुर्विधं	177
दाहशोधकं दधिघ्नं	147	दाहशोधकं चतुर्विधं	178
दाहशोधकं दधिघ्नं	220	दाहशोधकं चतुर्विधं	203
दाहशोधकं दधिघ्नं	224	दाहशोधकं चतुर्विधं	179
दाहशोधकं दधिघ्नं	212	दाहशोधकं चतुर्विधं	150
दाहशोधकं दधिघ्नं	32	दाहशोधकं चतुर्विधं	116
दाहशोधकं दधिघ्नं	92	दाहशोधकं चतुर्विधं	69
दाहशोधकं दधिघ्नं	92	दाहशोधकं चतुर्विधं	98
दाहशोधकं दधिघ्नं	211	दाहशोधकं चतुर्विधं	120
दाहशोधकं दधिघ्नं	204	दाहशोधकं चतुर्विधं	66
दाहशोधकं दधिघ्नं	179	दाहशोधकं चतुर्विधं	96
दाहशोधकं दधिघ्नं	214	दाहशोधकं चतुर्विधं	187
दाहशोधकं दधिघ्नं	166	दाहशोधकं चतुर्विधं	3
दाहशोधकं दधिघ्नं	42	दाहशोधकं चतुर्विधं	114
दाहशोधकं दधिघ्नं	31	दाहशोधकं चतुर्विधं	169
दाहशोधकं दधिघ्नं	36	दाहशोधकं चतुर्विधं	82
दाहशोधकं दधिघ्नं	165	दाहशोधकं चतुर्विधं	155
दाहशोधकं दधिघ्नं	118	दाहशोधकं चतुर्विधं	89
दाहशोधकं दधिघ्नं	92	दाहशोधकं चतुर्विधं	174
दाहशोधकं दधिघ्नं	123	दाहशोधकं चतुर्विधं	4
दाहशोधकं दधिघ्नं	164	दाहशोधकं चतुर्विधं	32
दाहशोधकं दधिघ्नं	18	दाहशोधकं चतुर्विधं	84
दाहशोधकं दधिघ्नं	97	दाहशोधकं चतुर्विधं	77
दाहशोधकं दधिघ्नं	92	दाहशोधकं चतुर्विधं	37
दाहशोधकं दधिघ्नं	91	दाहशोधकं चतुर्विधं	42
दाहशोधकं दधिघ्नं	66	दाहशोधकं चतुर्विधं	85

श्लोकाः

पुटम् श्लोकाः

पुटम्

दीपनी तर्पणी	130	देशाज्जाब्जकरं	180
दीपनी पाचनी	115	देशेषु मुद्रलानां	94
दीपनी बृंहणी	141	देहसात्म्यं	202
दीपनीयं लघुतरं	139	देहस्थैःल्यापहं	166
दीपनी योनिदोषघ्नी	85	दोषकाः श्लेष्मलाः	45
दीपनी शूलगुल्मा	72	दौषत्रयहरं	97
दीपनी गुल्महारा	63	दोषहरं दृष्टिकृत्	214
दीर्घाग्नीनां	127	दोहाजुशीतं	129
दीप्तिदं कषु	138	द्रवं प्रयाति	193
दीप्तिवर्णकरो	12	द्रवभागेन	127
द्रुग्धेन साज्य	33	द्रवाव्यमपि	217
द्रुग्धेनार्धघटेन	140	द्रवाधिका स्वल्प	26
द्रुहाला मधुरा	10	द्रवीभवत्यजामांसं	96
द्रुर्जटं दोषलं	113	द्रवो द्रवोत्तरः	217
द्रुर्जरं बलकृत्	49	द्रव्याणामार्द्र	195
द्रुर्जरं बहुमूत्रं च	102	द्रव्याणि वेद्य	51
द्रुर्जरा बहु	27	द्रव्यान्तराविरोधि	130
द्रुर्जरा लघ्वो	40	द्राक्षातिमधुराग्ला	92
द्रुर्नामकफ	99	द्राक्षाबालफलं	93
द्रुर्नामकुष्ठानल	61	द्राक्षेक्षवः सखर्जूराः	169
द्रुर्नामकृच्छया	76	द्रोणपुष्पी कटुः	73
द्रुर्नामाग्निमि		द्रोणपुष्पीदलं	73
द्रुर्नामशुल्भ	59	द्रोणेयं लवणं	117
द्रुर्नामग्रहणी	149	द्रात्रिंशत्पलसाम्मितं	142
द्रुर्नामरोगग्रहणी	136	द्विकण्डकोऽसौ	173
द्रुर्नामश्वास	137	द्विप्रस्थां सूमितां	47
द्रुर्भाजनस्था	201	द्वीपान्तरसमुत्पन्नः	72
द्रुक् शुकृद्वत्	18	द्वीपान्तरात् समानीतो	6
द्रुतं स्यात् कादलं	121	द्रुष्यदोषितं	21
द्रुष्टिदोषविनाशाय	215	धन्वन्तरिर्यत्र	102
द्रुष्टिप्रसादं कुरुते	68	धर्मा विचित्रा	200
द्रुषेः स्वर्षे	202	धवळो यावनाकस्तु	9
द्रुषार्चा भोजन	243	धातुशुद्धतोयानि	202

श्लोकः	पुष्प	श्लोकः	पुष्प
भानुसुखे रक्षयिषार	191	न तद् रूपवते	170
भानुसुखीकेकाहीरस	196	नश्निमित्तक	188
भानुसुखिकरी	47	नदीनिष्पावक-	16
भानुसाम्बकरं	195	नद्यः प्राकृषि	184
बाह्यैराह	194	नद्याः लोकावराध	"
बायी पथ्या	118	नद्यादिनिकटे	186
बाय्वास्ती दुर्बरा	28	नद्या नदस्य	180
बाय्वं शोय्यं च	1	न भवेत् काजिक	124
बाय्वं वापितमुत्तमं	21	न भुक्त्वा न	24
बाय्वानि भ्राष्ट्र	23	नद्यः प्रचण्ड	1
बाय्वानां कम्पुकं	10	न मूर्च्छाभ्रम	141
बाय्वाम्बं	125	नर्षं भाय्वं	21
बाय्वाम्बं क्षाले	"	"	22
बाय्वं नीरं	177	नर्षं मधु	186
बाय्वानिः पतितं	"	नवनीतं तु नारीणा	148
बाय्वसुखीतं	131	नवनीतं कष्टकं	"
बाय्वोष्णं त्वमृतं	129	नवनीतं नवोद्भूतं	"
बाय्वोष्णममृतं	131	नवनीतं शूद्रवेरं	134
„ पर्यं	"	नवा स्निग्धायता	101
बाय्वस्मिन्मृति	149	नवीने सुन्दरे	123
भूमवी तु इवी	46	नष्टदुग्धभवं	127
भूमनीरचिता सैव	36	नष्टदुग्धस्य	"
„ हिह	"	नष्टनिश्रुतिनिद्रेभ्यो	169
भूमावबननिर्मुखाः	179	नस्वारवातेन	133
भूमेनापोषा	219	न हि कष्टतमं	167
भूमाकृतिस्तु	118	नल्लिने कुमुदे	215
चैतं निर्गळितं	51	नाकुलीयुगळं	68
भूमममण्डलता	196	नागरं हरति	204
भूमाक्षः स्वरान्	223	नागरस्य हसोन्मिथा	141
भूमाब्जानां	71	नागरा मरिषा	142
भूमारोमध्युदोः	197	नाडीको रफ	74
न च क्षरदि वसन्ते	139	नातिदोषकराः	107
न तत्र बहुकः	218	नातिपथ्यः	202
! तपिस्वारं	"	नातिस्थूलो	173

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
नात्यम्बुपानात्	132	निरामयानां	151
नादयं नंबमृन्मयेषु	186	निर्गुण्डिपुष्पं	107
नानाद्रव्य	168	निर्दोषं वात	171
नानाद्रव्यात्मक	167	निर्मलं निर्विषं	178
नानामुपपन्न	141	निर्मायि भोजन	229
॥ रक्षा	165	निर्वच्यकरणे	28
नान्धकारे न	223	निश्शङ्कत्वात्ययात्	223
नारत्नं दाडिमं	141	निश्शङ्का निन्दिता	174
नारत्नं मधुरं	95	निश्शुको दीर्घ	8
नारिकेरं तनुकृत्य	30	निषेवेत हितं	199
नारिकेरं सकर्पूरं	43	निषेव्यमाणं	200
नारिकेरफल	204	निष्कामस्यापि	132
नारिकेरफलिकं	187	निष्पावो वात	15
नारिकेरस्य	॥	निष्पावो द्वौ	81
नारिकेराम्बु	188	निस्तुषैर्मुद्ग	38
नारिकेरोदकं	187	निस्तुषैश्चणकैः	23
नारिकेरोद्भवं	154	निस्तुषो मृद्	31
नारिकेरोद्भवा	30	निस्तुषो मुद्ग	॥
नारिकेलो गुरुः	90	निस्स्नेहं दीर्घपत्रं	120
नारीकेरफलेऽथ	203	निस्सारो वातलो	9
नित्याचारपवित्र	222	निहन्ति कटुकं	137
निन्दिताः फलं	89	निहन्ति पित्तं	89
निद्रालस्यहरी	67	निहन्ति पित्त	151
निद्रालस्यनिवारणं	176	निहन्ति सद्यो हि	208
निद्रासात्मयोऽथवा	226	निहन्ति हस्तिनी	150
निपालेऽपि च	118	निहम्याद्घातं	113
निष्पुणो भर्जयेत्	47	निहन्याद्बिल्वजं	106
निमज्जेषा	101	नीला राजी	196
निम्बतैलं तु	153	नीलाक्षुर्मधुरः	62
निम्बफलं	95	नीहारे सरसीतटाग	186
निम्बफल	122	नूतनं षट्मादाय	47
निम्बफलेन	206	नैकथं पयसा	155
निम्बूरसं	41	नैर्हरं रुचिकृत	184

श्रीलं.	पुस्त.	श्लोक.	उ-४
वैष संके	144	पटोकं चकसाकेपु	211
वैष ज्ञानं	145	पटोकः चाकवर्गेषु	184
वैदोषं	189	पटोकपत्रं	81
वोदकान्तरितात्	24	पटोकसंज्ञाद्वयं	205
पक्त्वा जले	50	पटोकी स्वादु	81
पक्वं वेन्मपुरं कफार्ति	96	पटुसांस्तु	74
• „ • तथाम्ल	93	पटुसूत्रमयं	229
„ विदोष	104	पतद्वास्तपनायाश्च	6
पक्वं तासफलं	102	पठन्ति विन्दवः	46
पक्वं तु कटकं	112	पत्रं तु बादरं	94
पक्वं तु पित्तद्वय	93	पत्रं पुप्यं फलं	49
पक्वं तु मधुरं	104	पत्रं सुरणत्रं	74
पक्वं तु मधुराम्लं	98	पत्रकं कपु	117
पक्वं तु मधुराम्ला	98	पत्रकाके तु	211
पक्वं दोषत्रयन्तं	166	पत्रकयवमुद्यन्ति	61
पक्वं भवेन्नमधुरं	105	पत्राणि पुष्पाणि	105
पक्वं मांसं	176	पत्रेषु क्षीरसूक्ष्माणां	215
पक्वं वदेतत्	29	पत्र्यं नायुर्वलं	180
पक्वं लघूष्णं	77	पत्र्यं दोषहरं	194
पक्वं स्लेष्मकरं	86	पत्र्यं पटोलहरितं	110
पक्वचिद्याफल	98	पत्र्यं वास्ये	150
पक्वमेतदपि	187	पत्र्यं वह्निकरं	182
पक्वस्तु मधुराम्लः	93	पत्र्यं वातप्रकोपेषु	188
पक्वस्त्रिदोषघ्नो	89	पत्र्यं विषे	89
पक्वस्त्व सहकारस्व	105	पत्र्यं सुगन्धि	193
पक्वामलकफला	39	पत्र्याः रुच्याः	40
पक्वे तैलावसेषे तु	121	पत्र्याः समस्ताः	183
पक्वेवां संहितैः	124	पत्र्या नाम्दीमुक्ती	8
पक्षिणां तित्तिरिः	211	पत्र्यास्सर्वगदे	7
पक्षी चेत पुरुषो	176	पत्र्यो मज्जा च	101
पक्षेदाज्वेन •	43	पनसं मधुरं	83
पक्षेद् घृते	44	पनसकामककी	205
पक्ष मद्याकराः	169	पनसस्य फलं	83
पुष्पाणि च	100	पनसस्यातिपक्वस्व	84

श्लोकः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
पनसे क्वकं	204	पाकयोग्यं बलं	51
पयः कर्पूरवर्णानां	126	पाकाय पेयं	201
पयः प्रसूतेः	127	पाकेऽपि मधुरो	34
पयः स्वादुरसं	202	पाके रसे कटुः	114
पयो दधि च		पाके लघु विशेषेण	105
पयोऽभिभ्यस्ति	128	पाके लघूष्णं	150
"	130	पाके लघ्वाविकं	149
पयोऽप्यसिलिलं	182	पाचनं मतिकृतं	177
परमाणं हरिद्रान्नं	28	पाचनं लघु	75
परिपक्वकपित्थ	145	पाचनं वात	182
परिभ्राम्य परि	47	पाचनोऽथ	210
परिशुष्कं सर्वकाकं	115	पाचयति चात्रं	192
परीक्षितं च भुञ्जीत	223	पाटलाकुसुमं	107
पर्णमूले भवेत्	220	पाण्डुकिमिहरं	125
पर्पटाः साऽथ	43	पाण्डुत्वं तनु	221
पर्पटा लघवो	55	पाण्डुशोथश्वास	215
पर्पटास्ते	37	पाण्डुशोफा	33
पर्पटो हन्ति	75	पात्रं पत्रमयं	214
पल्लुषा स्थूल	15	पादाम्बूदश्चित्	145
पल्लं मधुरं	17	पादेनापथ्यं	199
पलाण्डुः कटुको	61	पानीयं न तु	192
पलाण्डुर्मुपपूर्वः	,,	पानोयं प्रचुरं	52
पलान्यद्यो च	140	पानीयं प्राणिनां	192
पलाण्डुदुम्बरोद्भूत	194	पानीयं भ्रम	177
पवनानीतमुदीर्या	179	पानीयं मधुरं	176
पवित्रं क्षीतकं	214	पानीयं मुनिभिः	177
पवित्रमतिपथ्यं	181	पानीयतण्डुली	69
पथाशास्या सुषारः	119	पानीयपात्राणि	225
पश्चिमाः पित्तकाः	183	पानीयालुब्धिमिदोषणः	62
पश्चिमोदाधिगाः	,,	पारावतपत्रं	172
पाकः फलानां	106	पारेवतफलैः	109
पाकपात्रे घृतं	51	पार्श्वशूले	191
"	52	पालक्यमीषत्	66
पाकपात्रे तु	52	पाकश्लिका	205

पात्न्यं केरि	214	पित्तप्रहरणार्थं	88
पापायं कण्ठवत्	185	पित्तश्लेहकृत्विष्यं	166
पापानेरिष्यन्मिः	178	पित्तं गुह	99
पिच्छा मक्षिकाः	185	"	112
पित्तं कटु	165	पित्तं कटु	196
पित्तं कटु	152	पित्तश्लेष्महरं	108
पित्तं कटु	171	"	122
पित्तकास्तर्पणाः	56	पित्तश्लेष्महरी	69
पित्तमूलं कटु	59	पित्तश्लेष्मप्रदं	196
पित्तस्तयोः	147	पित्तसम्प्राप्यं	153
पित्तारं क्षीतकं	105	पित्तातिरिक्तार्ति	182
पित्तालुहः	209	पित्तातीक्षार	18
पित्तालुर्मधुरः	62	पित्तानकप्रदं	195
पित्तिताम्बा	54	पित्तानिकहरो	42
पित्तीकृतमसंक्षिप्तं	217	पित्तारहात्	51
पित्त्याकः कटुको	17	पित्तारदाह	77
पित्त-श्लेष्मलं	113		172
पित्तश्लेष्मसहरा	79	पित्तश्लेष्म	112
पित्तं प्रीणनं	86	पित्तश्लेष्म	175
पित्तं माहृष	131	पित्तश्लेष्म	52
पित्तं शृतक्षीतकं	128	पित्तश्लेष्म	41
पित्तः पक्वार्तिविर	151	पित्तश्लेष्म	226
पित्तज्वरार्ति	31	पित्तश्लेष्म	161
पित्तदाहप्रदं	170	पित्तश्लेष्म	204
पित्तदाहप्रदो	18	पित्तश्लेष्म	45
पित्तदाहप्रदं	181	पित्तश्लेष्म	50
पित्तदाहहरो	156	पित्तश्लेष्म	129
"	157	पित्तश्लेष्म	88
पित्तदाहापहो	62	पित्तश्लेष्म	60
पित्तशुतत्र	77	पित्तश्लेष्म	19
पित्तपीनस	187	पित्तश्लेष्म	208
पित्तप्रकोप	64	पित्तश्लेष्म	15
पित्तप्रकोपानिक	105	"	85
पित्तप्रदः	160	"	208

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
पोनस्रश्वाख	144	पूर्वाभिं पुरुषस्य	176
"	8	पूर्वोक्तपायसे	29
पीयूषं च	127	पृथुका गुरवो	24
पीयूषो नवदुर्गं	147	पृथुपत्रः स्थूल	61
पीयूषोपमितं	157	पृष्ठे कुक्षौ	173
पुण्ड्रकस्तु	156	पृष्ठं वक्ष्ये	"
पुण्ड्रोऽतिमंडुरः	"	पेयाः सूपो रसो	202
पुत्रैस्सन्निधिभिः	222	पेया मन्थ	"
पुनः पुनस्तत्	47	पेया लघुतरा	26
पुनः सर्पिषि	53	पैतलं व्रातकृत्	214
पुनरुष्णीकृतं	224	पैष्टी कट्वम्ल	168
पुनर्दानं पृषक्	217	पैष्टी पुनः	"
पुनस्तदाज्ये	53	पोतास्यो भीमसेनः	119
पुनस्ता	44	पोळिका पूर्ण	49
पुराणं तिमिर	150	पोण्डकः पुण्डरीकश्च	5
पुराणा विरसा	21	पोतकं मधु	166
पुष्करस्य तु	194	पोषे वारि	186
पुष्कः पुष्टिकृत्	67	प्रकारद्वैः प्रकारो	43
पुष्टिं च महती	226	प्रकाराः कथिताः	54
पुष्टिं च दीर्यं	8	प्रकारा अमुना	42
पुष्टिं दत्ते		प्रक्षाळितावहत	51
पुष्टिकृतर्पणो	111	प्रक्षाल्य तण्डुलान्	50
पुष्पं तदपि	87	प्रज्ञाक्षयं च	59
पुष्पमाखुविषं	107	प्रज्ञापुष्टप्रद	182
पुष्पैरनिष्टगन्धस्त्व	190	प्रतिश्यायार्ति	86
पूगं गुरु	91	प्रतीक्ष्य चटिकां	227
पूगकर्पूर	219	प्रत्युहर्तिभिर	1
पूजनात् पुष्पदान्	212	प्रदं नान्ययस्याशु	107
पूतं दधिरसं	141	प्रपानकमिदं	122
पूतिमांसं	221	प्रभाते मैथुनं	221
पूरयेद् भागयुगलं	193	प्रभूतवातं	32
पूरिका वृंहणाः	45	प्रभूताभ्यन्तर	31
पूर्वदेशोद्गवाः	183	प्रमेहकुम्भपिटक	130
पूर्वमेव हि	216	प्रमहगुल्मीदर	145

श्लोकाः	पुट्य	श्लोकाः	पुट्य
प्रमेहप्ली प्रो	14	पुलं तु मधुरं	.90
प्रमेहवृद्	228	फलं विरोध	81
प्रमेहमूत्र.	66	फलं विनादि	106
प्रवास्तभूमि	185	फलतुल्यगुणं	"
प्रवास्ता चर्म	.28	फलपत्रे	220
प्रवास्त्यते	190	फलमरिहमिषं	185
३३	109	फलानि माषवत्	81
प्रसारिणी	72	फलान्वादी	216
प्रसारिता	50	फलेषु पारिप्लवं	105
प्रसूतदोषात्	127	फलेषु लक्षुचं	211
प्रमेकश्वास	85	फलैः कटुवर्णाः	219
प्ररथाधे	47	फलौषधं	110
प्राग्द्वयं पुरुषो	193	चापटस्व फलं	99
प्राचीनामलकं	97	फामितं गुर्वाभिष्यम्भि	162
प्राच्यावन्त्युप	184	फाल्गुने कूप	186
प्रातस्सायं	130	फुन्कारविष	178
प्राप्यान्नं	197	फेनोष्णराजी	196
प्रायः पयो	126	फोडातः केचन	68
प्रायः प्राभातिकं	181	वदरं मधुरं	94
प्रायः श्वाकानि	59	वदरीसम्भवेः	194
प्रायशो यवमध्ये	66	वह्मूकानां	96
प्राग्द्वजलद	178	वटविद्वजः	8
प्राग्द्ववमन्त	192	वटोऽवहः	185
प्रियालतंलं	154	वलकुन्कफ	151
प्रियालमज्जा	97	वलकुरीपनी	168
प्राणनं मधुरं	184	वलकुरद्वंध्वं	151
प्राणनो वात	53	वलस्ये पाण्डुरोगे	"
प्राकं रश्मा	106	वलपुष्टिकरं च	91
प्राशिक्षःता	83	वलपुष्टिकरा पच्या	175
प्लाहगुल्म	112	वलपुष्टिकरा बीर्ष	81
प्लीहगुल्मोदर	90	वलपुष्टिकरी कृत्वा	67
फलं कदम्बाः	198	वलपुष्टिकरी हृषा	.88
पुं ताकस्य	102	वलपुष्टिप्रवत्	170
फलं सिद्धं	99	वलपुष्टिप्रभावत्	21

श्लोकाः	सूत्रम्	श्लोकाः	पदम्
बालपीठप्रकारिभ्यः	184	बाल्ये वह्निकरं	128
बालमेधाप्रचननं	194	बिल्वमण्ड्राभवं	154
बालसंवर्धनं	136	बिल्वार्जुनी	213
बालाका बाहुणी	199	बीजं स्वादु रसे	102
बालिनीस्वरूपस्य	12	बीजपूरफलं	94
बाल्यं कासाम्	70	बीजेषु ब्राह्मिकेनस्य	50
बाल्यं दीपनदं	148	बुद्धिं प्रज्ञां च	72
बाल्यं नेत्रा	,,	बुद्धिपाटवकरं	119
बाल्यं रुच्यं	122	बृंहणं कफकृत्	171
बाल्यं वृष्यकरं	171	बृंहणं मधुरं	111
बाल्यं हिमं	74	बृंहणा मधुराः	54
बाल्यः कदल्याः	62	बृंहणा रोचना	40
बाल्यः पथ्यो	5	बृंहणा वात	55
बाल्याः किलाट	147	बृंहणी तर्पणी	28
बाल्या वृष्या च	91	बृहतीदय	114
बहुपुष्टिप्रदं	170	बृहन्मरीचं	116
बहुमूत्रपुरीष		ब्राह्मी तिक्ता	72
बहुविट्कं	151	ब्राह्मी तु सूक्ष्म	,,
बहुम्बुर्बहुवृष्यञ्च	179	ब्राह्मी हिमा	,,
बाकुलेन च	204	भक्तं लघु	26
बाणाक्ष्यमूलकं	59	भक्तं वह्निकरं	,,
बाधिर्यमान्ध्यं	135	भक्तं सोष्णं	222
बालं उद्गारिकाफलं	78	भक्षयित्वा हरितकं	197
बालं त्रिदोषाल	111	भक्ष्यः सुधापरो	50
बालं पथ्यं	86	भक्ष्याः क्षीरकृता	55
बालं पित्तमरुत्	94	भक्ष्याणाभेक	,,
बालं पित्तानिल	103	भगन्दरदिरमन्धि	146
बालं फलं	87	भजेते विषरूपत्वं	200
बालं वैश्वं	113	भर्जयेदाज्य	48
बालं राजफलं	103	भर्जितान् तण्डुलान्	50
बालवृद्ध	126	भलातकस्य	193
बालस्य नारिकेरस्य	187	भवति सितेव	132
बाले जरति च	118	भवन्ति ते ह्यनरसाः	50
बाल्ये तिक्ता	79	भवेत्तापहरी	128

• लोकाः •

कवेरु के
कवेरुके

कानैहं मिन्मुचं
काकने चम्पवे

कावे व कृप
कावस्यस्यसि
कावितं विद्व
कासो विद्वन्वते

कान्ममूअमका
कान्मासे अपि
कावद् देवा
कावनामस्य तु
कावतस्वादी
कावित्त जगार
कावित्तमन्वे
कावते स्वारे
काववा सार्धं

काववान्नं
काववा सतं
काववा सतपदी
काववोपविषतः
काववो न
काववित माष
काववित इत
काववुंदारो
काववहोपकमनी
कावविशावनी
कावविसरने
काववस्वार

• पुत्र्यु. लोकाः •

134	कृतुजी कटकोष्वा
128	कृतोवनी
24	कृतदरी
36	कृषी कातो
199	कृषि शास्त्रं
122	कृष्कोटं
195	कृष्णच्छी
177	कृष्णं तैकादि
186	कृष्णं वासिकरं
171	कृष्णं विद्व च
109	कृष्णं विद्वपुते
198	कृष्णः कुण्ठोअपि
36	कृष्णमांसं
198	कृष्णदिग्भ्यादिकं
55	कृष्णानि स्फुटितानि
219	कृष्णं वराह
218	कृष्णस्तिळेः
222	कृष्णं वृत्तमतीव
157	कृष्णं मवनीतं
223	कृष्णं तु
60	कृष्णं कामका
218	कृष्णं स्निग्ध
227	कृष्णं वृत्तमत्रमपि
219	कृष्णं वृत्तमत्रं सपुत्रं
"	कृष्णं वृत्तमत्रं निन्दितं
221	कृष्णं वृत्तमत्रं सदा
226	कृष्णं वृत्तमत्रं सदा
224	कृष्णं वृत्तमत्रं सदा
226	कृष्णं वृत्तमत्रं सदा
90	कृष्णं वृत्तमत्रं सदा
119	कृष्णं वृत्तमत्रं सदा
70	कृष्णं वृत्तमत्रं सदा
29	कृष्णं वृत्तमत्रं सदा
220	कृष्णं वृत्तमत्रं सदा

• पुत्र्यु. •

80
29
94
185
201
107
106
222
114
123
124
201
176
41
22
199
56
149
148
87
73
117
229
1
215
216
224
191
218
217
216
230
177
187

श्लोकाः	पुटम् • श्लोका •	पुम्
भ्रमरमहं	123	मधुरं कटु 184
भ्रमपित्तविदाह	79	मधुरं च तथात्मं 84
भ्रमरैर्जनितं	165	मधुरं त्रिशेषशवन 129
भ्रामरं पिच्छलं	166	मधुरं त्वतसीतैकं 152
मकुष्ठकः कषाकः	16	मधुरं दधि 139
मक्षिकास्तोषण	166	मधुरं श्रितानुद् 185
मच्छण्डिका	161	मधुरं कुंठणं 104
मच्छण्डी प्राहिणी	„	मधुरं मद्भयेत् 139
मच्छण्डी शिशिरा	73	मधुरं मधुनारिकेलं 91
मज्जत्सव्	101	मधुरं मधुराम्बं च 49
मज्जयित्वा	42	मधुरः शात्मली 64
मज्जयेच्च	43	मधुरः श्वेत 15
मज्जा पनसजो	83	मधुरा प्राहिणी 23
मज्जरी त्वर्धपक्का	24	मधुरा तृप्तिदा 79
मण्डकेन समो	43	मधुरानुरसा 113
मण्डको बृंहणो	34	मधुराम्लरसं 104
मण्डपेवाशिलेपी	57	„ 133
मण्डवत्समितां	43	„ 137
मण्डस्तु बृंहणो	42	मधुराम्बेन 28
मत्स्यण्डिका	163	मधुरा विरसा 68
मत्स्यण्डी	„	मधुराश्च कषावाच्च 64
मत्स्यनिस्तकन	198	मधुरास्तैल 45
मत्स्यमांस	134	मधुरो धरणी 63
मत्स्यमानूपमांसं च	212	मधुरो मधु 111
मत्स्यानिक्षोः	212	„ 96
मत्स्यो माहिष	174	मधुरो लवणः 158
मद्यमन्त्रे कषाकं	152	मधुशर्करा 16
मद्यनिर्माण	168	मधु सर्पिः 198
मद्ययति न हि	210	मधूकमाहूर 204
मद्यं न पेयं	169	मधूली तु ततः 8
मद्यं च	„	मध्यपर्वदलनाच्च 158
मद्ययोगं	„	मध्यवयसां 121
मधुशर्करा तु	95	मध्येऽभिदीपनं 218
मधु सुन्दर	198	मध्ये तु कठिनं 198

पुस्तक	पुस्तक	पृष्ठ
महावज्रसूत्र	216	110
महावज्रसूत्र	142	88
महावज्रसूत्र	140	71
महावज्रसूत्र	215	85
महावज्रसूत्र	198	4
महावज्रसूत्र	206	118
महावज्रसूत्र	185	175
महावज्रसूत्र	124	169
महावज्रसूत्र	185	172
महावज्रसूत्र	56	202
महावज्रसूत्र	223	53
महावज्रसूत्र	143	109
महावज्रसूत्र	56	60
महावज्रसूत्र	110	114
महावज्रसूत्र	202	166
महावज्रसूत्र	104	165
महावज्रसूत्र	2	166
महावज्रसूत्र	216	229
महावज्रसूत्र	196	"
महावज्रसूत्र	116	142
महावज्रसूत्र	"	141
महावज्रसूत्र	41	200
महावज्रसूत्र	39	2
महावज्रसूत्र	73	217
महावज्रसूत्र	85	200
महावज्रसूत्र	67	209
महावज्रसूत्र	183	204
महावज्रसूत्र	"	107
महावज्रसूत्र	19	91
महावज्रसूत्र	196	168
महावज्रसूत्र	165	188
महावज्रसूत्र	6	67
महावज्रसूत्र	8	"
महावज्रसूत्र	71	145

	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
मांसाकर्माः	63	मुद्गापिष्टीं पचेत्	42
मांसानां स्फुटितामृतं	196	मुद्गापिष्टीविरचितं	41
माषः स्निग्धो	112	मुद्गाभिन्नस्य	21
माषापिष्टिः	11	मुद्गासक्तन्	56
॥	36	मुद्गाढकी	10
माषमुद्गादि	40	मुद्गानां भूमवी	46
माषसूप	45	मुद्गानां बटेकाः	40
माषाणां शकव.	198	मुद्गानां वेस	49
माषाणां पिष्टिका	36	मुद्गार्द्रकवटाः	42
माषाणां पिष्टिकां	38	मुद्गास्तत्र बराः	10
माषाण्योः	37	मुष्कः कटुको	90
माषादिबटैः	209	मुहूर्ते पचनादूर्ध्वं .	131
माषादुताम्बोधर	123	मूत्ररोधहरा	92
माषोऽत्र बर्षेणु	210	मूत्रलं बृंहणं	64
माषे ज्वतीते	21	मूत्राघातहरं	77
माहिसं रधि	228	मूत्राबरोधघमनं	78
माहिसं नवनीतं	137	मूर्च्छाकुष्ठ	150
माहिसं बरुवर्णौजो	147	मूर्च्छाच्छर्दि	122
माहिसं श्लेष्मकं	132	मूर्च्छावित्राघ	188
माहिसे पचसि	143	मूर्षणूक	117
मिक्तिकं कपिकुट्ट	207	मूलकं तीक्ष्णं	59
मिथिषिष्ठस्तु	146	मूलकं रोष	201
मिश्रवर्णफला	180	मूलकं रोषविद्य	203
मिश्रेया मधुरा	86	मूलकाद्याः हरितकाः	135
मुचं वद्यते	68	मूलपत्रकरीरा	58
मुक्ताचाम्बुको	209	मूलपोतिस्त्रि	67
मुक्तरोगहरं	63	मूलादूर्ध्वं दु	157
मुक्ताचैरस्यपित्त	154	मृगस्य मांसं	170
मुक्ताचैरस्यहरणं	115	॥	209
मुक्ताचैशय	227	मृगाक्षी कटुका	79
मुक्ताढः स्यात्	65	मृणाळकज्वरक	204
मुष्ककाञ्चिस्त्रिरोष	62	मृणाळबिस	216
मुद्गपातासु	40	मृत्पात्रे तु	130
		मृदुना बहिना	38

श्लोकः	पुटम्	श्लोकः	पुटम्
यन्मातृशुद्धी	106	योजयेत्	151
यवः कषायो	8	घादनस्तदेवः	229
यवकः हायनाः	6	योनिदोषे	149
यवजाः सक्तवः	23	योनिश्ले	148
यवजाः रोष्टिका	35	यो भुङ्क्ते	192
यवागुः षड्गुण	16	यो महास्तेषु	12
यवागुर्प्राहिणी	11	यो रक्ताग्नी	174
यवानी कटु	115	यो लेडि शयन	221
यवानीशाक	75	रक्तदोषकरा	78
यवास्तु निस्तुषाः	23	रक्तदोषप्रशमनः	68
यवशामेयौषध	57	रक्तपिण्डालकः	62
यश्चितान् संस्मरेत्	219	रक्तपित्तकरं	80
यस्वेतेषां	218	रक्तपित्ततृषा	141
यस्मिन्वृत्तौ	225	रक्तपित्तहर	66
यस्यानुपानं	226		132
याः स्थूलास्ताभिः	165		195
या गर्भं केतकीनां	118		88
या च न्यस्ता	119	रक्तपित्तानिह	130
यात्रार्थिनां	215	रक्तपित्ते	125
याप्यु न्यस्ता	118	रक्तप्रसादनं	31
यावदान्यदुक्तं	168	रक्तमाषो गुरुः	67
यावनाळ	153	रक्तमूत्रामयग्रह	11
यावनाळादि	23	रक्तशालिर्वरः	4
यावनाळो महान्	9	रक्तशालिस्तु	3
युक्तं मरीचचूर्णेन	28	रक्तागस्त्यव०	74
युक्ताश्च सलिले	27	रक्तातिसार	120
युक्तेन मांसकान्	47	रक्ताल्पित्त	113
यूषो बभ्र्यस्ततः	26	रक्ते च वात	137
ये केचित्	22	रक्तोद्रेक	142
ये चान्ये वात	190	रक्तो महान्	5
ये चापि मार्गपरिसर्पण	140	रचिता रोष्टिका	86
येषां न साम्यं	131	रचिताश्च वज्र	89
येषां स्युः	22	रजनीक्ये	191
ये स्निग्धाश्च	165	रते सुप्तोत्थिते	219

श्रीलंका	पुष्प	श्रीलंका	
रत्नदीपिपुः	141		
	175		
रत्नदीपिपाकेपु	116	।।।।।	6
"	67	रत्नपुष्पिणः	1
रत्नस्तपुद्भवः	158		3
	104		22
रत्नसर्पे शयं	202	रत्नं कापिष्णलं	17
	64	रत्नं चमकल्ललं	7
रत्नका सर्वरोगघ्नी	141	रत्नं च दीपनं	6
रत्ने कटु	227	रत्नं मूलककोद्भूतं	10
रत्नेन चोष्णः	61	रत्नं तिष्ठिरिचं	17
रत्नेनाम्यस्य	218	रत्नं तु वनचं	17
रत्ने पाके च	102	रत्नं दीपनकटु	18
	107	रत्नं पित्त	4
रत्नपु मधुरः	211	रत्नं कर्षं	10
रत्नोदने ज्वरहरो	27	रत्नं केष्यानिज	10
रत्नोदोष्णः	60	रत्नं संघ्राहि	10
रत्नोदोऽ	"	रत्नं दुग्धचं	10
राजबद्धरः	94	रत्नं दुग्धमि	7
राजबाधो गुरुः	11	रत्नं स्वयं	8
राजबाधो नीलबाधो	"		10
राजबद्धमणि	151		
राजकाकिनिष्ठा	67	रत्नस्तूर्वा कृमिः	10
राजसर्वपकः	18	रत्नाः पाचन	
राजादमं मातुलुगं	11	रत्नाग्निवदीपनी	11
राजाम्यं तु त्रिदोषघ्नं	3	रत्नानि तामि	5
राजासाः कोमलाः	08		6
राजिकादिवृते	62	रत्ना वातहरा	4
राजीपूजेन	38	रत्ना विह्वल्य	4
रात्री क्षीरं	31	रत्नाः कर्षं	17
रात्री च पर्णवहुलं	21	रत्नं च पित्त	22
रात्री सौम्यगुणस्वात्	31	रत्नं दुग्धं	22
रितिप्राग्निस्थितं	95	रत्नं विष्णुवदीपनं	9
रत्नकटुदीपनं	66	रत्नस्योदो गुरुः	

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
	59	कपुमन्त्रे	228
	82	कपुरपि इवि	44
ककल केवलाहरा •	19	कपुप्रोही	46
कको मधुक	162	कपु बर्षोदितं	22
कको इत्यः	114	कपु नातहरं	124
ककोष्ठा वातला	85	कपु कृष्णं	184
ककर्म दीपनं	68	कपुष्व दीपनः	10
कके चामे	151	कक्यजापं तु	148
ककर्म प्वरहरं	66	कक्यो बलकरा	35
ककर्म तुवरं	185	कक्या इत्यां	14
ककर्म दीपनं	111	ककडकास्तास्य	48
ककनो बृंहणः	50	ककानितान	185
ककिका बलकृत्	35	ककप्तिका बृंहणी	84
ककितारोपिता	3	ककव्रं शीतलं	120
ककितस्तासु नवा	„	ककव्रमरिचोन्मिश्रं	122
कककं तीक्ष्णं	117	ककव्रहिहृ	53
ककहितो गर्गरो	172	ककव्रोशीर	190
कककं भवति	214	ककव्रोषण	43
कक्यैः	129	ककव्रं तत्र	37
	108	ककव्रं मधुरं	129
	87	ककव्रमरिच	87
कक्यापत्रेऽयनं	214		189
कक्याफलं त्यजेत्	212	कक्याविभ्रतं	83
कक्याफल	89	कक्याम्रफल	112
कक्यः क्षुद्रपनसो	84	कक्याम्रक	28
कक्याया मधुरा	64	„	„
कक्यः कृतासु	39	कक्येन समायुक्ता	141
कक्यः पर्यटाः	37	ककलीफल	97
कक्यः कषायो	12	कक्युनं चोदशांशं	121
कक्यः वित्तहरो	201	कक्यारसानिभं	150
कक्य तत्केसरं	111	कक्यलो कोह	5
कक्यता क्षुद्र	213	कक्याः स्युः	22
कक्यवदं	94	„	„
कक्युष्णोऽपि	201	कक्यारथ ववधावारथ	

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
वृत्तप्रयोग	108	वृत्तीकान्तः	166
वृत्तप्रयोग	43	वृत्तप्रयोग	196
वृत्तप्रयोग	296	वृत्तप्रयोग	117
वृत्तप्रयोग	,,	वृत्तप्रयोग	188
वृत्तप्रयोग	195	वृत्तप्रयोग	180
वृत्तप्रयोग	156	,,	179
वृत्तप्रयोग	121	वृत्तप्रयोग	172
वृत्तप्रयोग	190	वृत्तप्रयोग	153
वृत्तप्रयोग	61	वृत्तप्रयोग	181
वृत्तप्रयोग	32	वृत्तप्रयोग	128
वृत्तप्रयोग	39	वृत्तप्रयोग	184
वृत्तप्रयोग	208	वृत्तप्रयोग	92
वृत्तप्रयोग	42	वृत्तप्रयोग	149
वृत्तप्रयोग	194	वृत्तप्रयोग	135
वृत्तप्रयोग	26	वृत्तप्रयोग	58
वृत्तप्रयोग	70	वृत्तप्रयोग	108
वृत्तप्रयोग	67	वृत्तप्रयोग	19
वृत्तप्रयोग	85	वृत्तप्रयोग	81
वृत्तप्रयोग	125	वृत्तप्रयोग	188
वृत्तप्रयोग	6	वृत्तप्रयोग	108
वृत्तप्रयोग	20	वृत्तप्रयोग	180
वृत्तप्रयोग	70	वृत्तप्रयोग	68
वृत्तप्रयोग	171	वृत्तप्रयोग	97
वृत्तप्रयोग	150	वृत्तप्रयोग	135
वृत्तप्रयोग	131	वृत्तप्रयोग	136
वृत्तप्रयोग	134	वृत्तप्रयोग	113
वृत्तप्रयोग	181	वृत्तप्रयोग	85
वृत्तप्रयोग	3	वृत्तप्रयोग	46
वृत्तप्रयोग	48	वृत्तप्रयोग	38
वृत्तप्रयोग	111	वृत्तप्रयोग	56
वृत्तप्रयोग	171	वृत्तप्रयोग	35
वृत्तप्रयोग	128	वृत्तप्रयोग	98
वृत्तप्रयोग	69	वृत्तप्रयोग	46
वृत्तप्रयोग	178	वृत्तप्रयोग	168

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
वातपित्तकफघ्नं	120	वातामं कृमि	95
वातपित्तकफघ्नं	190	वाताम उष्णः	102
वातपित्तशमनः	158	वाताममज्जा	"
वातपित्तहरं	194	वातामयकरं	133
"	53	वातामयकरः	19
"	131	वातामयबला	71
"	"	वातामयहरा	37
"	104	वातां मांसरसाः	221
"	111	वाताति कण्ठदाहं	95
"	126	वाताल्पदं	137
"	194	वाताल्पदाः	25
वातपित्तहरा	54	वातेऽम्भं	144
वातपित्तामयान्	109	वाते हितं	120
वातपित्तौष्य	68	वातोदरी	145
वातप्रकोपनः	90	वान्तिकृदाह	71
वातप्रकोपनाः	10	वान्तिजं	78
वातलं बद्ध	185	वान्तिविद्वृद्धि	63
वातलं वातकोपे	203	वापिता मधुरा	3
वातलः कफघ्नो	16	वाप्यं वारि	185
वातलः श्लेष्म	31	वासदिद्यायां	221
वातलो रक्तशमनः	62	वाराहं श्वाविभा	198
वातश्लेष्मकरो	67	वाराही तिक्त	63
वातश्लेष्मज्वर	113	वारिजो गिलक	20
वातश्लेष्मप्रशमनं	227	वारिणा कोमला	31
वातश्लेष्मविनाश	111	वारि स्फाटिक	178
वातश्लेष्महरं	193	वातांकी कटुका	86
"	169	वाहितं नूतनैः	192
वातश्लेष्महरा	41	वास्तुकं तु मधुरं	66
वातहरत् कफहरत्	154	वास्तुकाहितयं	"
वातहरत्प्रेऽपि	202	वास्तुकसिद्धार्थं	205
वातहरद् शीपनी	70	वालुकी मधुरा	78
वातादोषं	173	विकण्टकः कषायः	98
वातादिदोष	82	विकाराः फणित	161
वातानुलोमी	32		

विपरीत मयुर	99	विपरीत मयुर	138
विपरीत कीर्तन	186	विपरीतवेदिनः	87
विपरीतमिता :	197	विपरीतमयुर	"
विपरीतचक्र	190	विपरीतप्यायन	118
विपरीतमविद्याः	196	विपरीत मूत्रमं	127
विपरीत रोहिणी	100	विपरीत वक्रमे	216
विपरीत शेष	86	विपरीतमे	224
विपरीत ह्रस्व	64	विपरीत छविः	199
विपरीतमय	159	विपरीतमयि	187
विपरीतमय	191	विपरीतमयं	"
विपरीतमयिकं	182	विपरीतमे वद	"
विपरीतमानः	174	विपरीतमान्ति	225
विपरीतमित्त्वह	226	विपरीतमे स्वात्	100
विपरीत मृग	44	विपरीतमयि न	199
विपरीत मयुरा	63	विपरीत मारिणी	57
विपरीत भूमि	184	विपरीत व वनः	26
विपरीत कुटुंब	69	विपरीत लपनी	"
विपरीत कफ	116	विपरीत विरलं	134
विपरीतः मुष्टि	55	विपरीतस्विम्भ	223
विपरीतमस्तैल	54	विपरीताशोभ्य	174
विपरीत पिचकुर	117	विपरीत रोचनं	97
विपरीत छह	186	"	96
विपरीतमयनानानि	123	विपरीतो मयन	53
विपरीतमोक्षविषं	220	विपरीतो मुर	31
विपरीतमे रवे	23	विपरीतम वटका	37
विपरीत वदकाकरं	55	विपरीतमयं	217
विपरीत पूर्ण	220	विपरीतमे प्रमेह	116
विपरीत चोपयोगेन	20	विपरीतमेवातनी	168
विपरीत मोषाकरं	212	"	167
विपरीत कुटुम्भ	29	विपरीतमे पयसं	88
विपरीतमे विपरीत	100	विपरीतमे पयसं	197
विपरीतमे कावयेद	27	विपरीतमे पयसं	38
विपरीतमे मुद्रः	57	विपरीतमे पयसं	81
विपरीतमे मयुरं	188		

श्लोकी.	पृष्ठम्	श्लोका.	पृष्ठम्
विषमिवापि	202	वृष्यं दीपन	182
विषदं स्वाम	196	वृष्यं वृंहणं	128
विषदुष्मान्	224	वृष्यं मेदःकरं	136
विषदुष्वात्री	212	वृष्यं वर्णकरं	104
विषमूलादि	84	वृष्यं स्वादुतरं	77
विषमूलापवात	220	वृष्यः पिष्टानिलं	96
विषमोक्षयं	90	वृष्यः शीतो	7
	189	वृष्यः श्रमहरो	11
विषवणश्वास	4	वृष्यः सन्तर्पणो	80
विषश्रमाविक	214	वृष्यः स्त्रीत्यकरो	8
विषसाय्म्वगुणत्वात्	155	वृष्ययोगैः	167
विषस्य सैकस्य	"	वृष्यश्च पित्ताक्ष	156
विहृम्भिनी न	36	वृष्यश्च मेधास्वर	61
विहृम्भिनी हरेत्	30	वृष्यश्च रोचनः	"
विहृम्भिनी ज्वर	47	वृष्यश्च नीर्बन्धुः	94
विहृम्भि वृंहणं	90	वृष्याः परं पित्त	50
	102	वृष्या क्रिमिहरा	80
वि वृष्य	82	वृष्या क्षतक्षीण	163
विष्णुकन्दस्तु	63	"	161
विष्णुरत्ता यथैव	218	वृष्या सुस्तिबलप्रदा	160
विषं च दोषलं	178	"	164
वीरायंगो निशि	222	वृष्या रोचन	45
वीर्यं कफकरं	195	वृष्या वातप्रदा	80
वीर्यप्राण	112	वृष्याश्च रोचया	5
वृद्धवायुद्वयं	70	वृष्या सन्तर्पणी	70
वृद्धायाः कफहृत्	127	वृष्यो रक्षाक्ष	157
वृद्धि करोति	150	वृष्यो र्चिप्रदो	9
वृन्दाकं चण्डितं	109	वृष्यो रुच्यो	75
वृन्दाकं पित्तकं	87	वृष्यो विदाह	164
वृष्यं चकोरजं	172	वेलयेद्वेलनेन	44
वृष्यं दाहशम	78	वैसाखे वैर्षरं	186
		व्यङ्गवलीपलितम्	191

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
श्वक्रानान्याशु	196	शर्करामरिचोन्मि	122
श्वक्रानालकृतिः	73	शर्करामरिचोपेतं	145
श्याधि च कालं	226	राराजि	142
श्यायामधाम्त	132		141
श्यायामस्त्रिध	199	शर्करेधुविकाराणां	165
श्यायामिनां वात	188	"	162
श्रणकण्डूति	72	शर्करोदकं	122
श्रणकण्डूरं	194	शर्करोदकसंयुक्तं	128
श्रणकीटादि	71	शर्करं स्थूलं	174
श्रणदोषा	81	शशमांसं	171
श्रणशोधनसन्धान	167	शाधेकुन्द	145
श्रणाक्षीरोष	57	शकुला मधुरा	46
श्रीहिगां हो	5	शस्यते वाढ	148
श्रीष्वादिदं	2	शस्यते स्वर	54
शकुनाद्वतशालिः	6	शाकं चतुर्विधं	58
शाक्तिप्रहं	58	शाकं मिनत्ति	59
शङ्खपाला इति	43	शाकं षड्विध	,
शङ्खस्य चूर्णेन	207	शाकवान्मव	134
शणस्त्वम्ल	71	शाकधेहा	86
शण्डाको राशिक	125	शाकानि सर्वाणि	206
शतद्वर्विपाशा च	181	शाके स्मृतौ	69
शतपत्राम्बु	188	शाकेषु सर्वेषु	59
शतपुष्पादलं	68	शाको जलान्विते	75
शतावर्यकुङ्कुराः	77	शतपर्वकनेपाल	156
शताहा कटुका	115	शारदो वाव	9
शमयति बहु	56	शार्करं कथ्यते	168
शमीफलं तु	115	शालवस्स्तुषाः	24
शरद्व्रीष्म	136	शालयो रघ	2
शरत्पयोद	178	शालयो मधुराः	,
शरद्वृत्तौ निर्झरजः	175	घृतं	44
शर्करां च पचेद्	121	शालिपिष्टदधि	40
शर्करा उबरपित्त	160	शालिपिष्टो गरीयः	201
"	164	शालीनां लोहितः	211
शर्करा भातकं	168	शाहमलीपुष्प	107

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः	पुटम्
शाक्युन्नं वेन	178	शीतः कषायो	8
शिक्षिकृष्णाम्	197	शीतः पित्तविनाशनः	228
शिशुतैलं कटूष्णं	153	शीतकाले	145
शिशुपत्रमर्ष	66	शीतत्वं निर्मलत्वं च	187
शिशुपुष्पं गुरु	82	शीतपित्ताह्न	97
शिशुमूलस्य	121	शीतकं कान्तिदं	158
शिशु रक्तं कटु	82	शीतलं शीघ्रपाकि	104
शितातैल	209	शीतलं श्लेष्मलं	111
शिम्वीधाम्बे	211		228
शिम्वीनिगूडम्	2	शीता तिक्ता कटुः	114
शिम्वीभवं गुरु	,,	शीता पित्ताह्न	93
शिम्वीषु माषान्	211	शीताम्बु पीत्वा	210
शिरःस्तम्भाग्र	119	शीताम्बुपूरित	192
शिराकोशातकी	81	शीतकाज्वरहृत्	215
शिरोमध्यतलानां	119	शीतिवारशिशतिबरः	75
शिरोमध्ये तलं	,,	शीते न तु तदाद्यन्ते	202
श्लेष्माकीर्णं स्वयं	185	शीतोदकं च	209
शिलावा वा	177	शीतोदनं	27
शिलायां साधु	36	शीतो रुच्यः	174
,,	123	शीतोष्णतोयासव	
शिशिरं कटु	153	शीतोष्णा शुक्रदा	52
शिशिरः पित्त	64	शुक्रकृत् कफकृत्	162
शिशिरकिरण	139	शुक्रनिर्द्रा	147
शिशिरा वात	70	शुक्रलस्तक	37
शिशिरा वातका	16	शुक्राग्निनाशकं	84
शिशिरा श्वाह	93	शुक्रवृद्धिकराः	46
शिशिरो मधुरो	9	शुक्रस्तिलः	16
शिशुनां युवां वा	4	शुक्राह्नः	174
शीघ्रजन्म तथा	22	शुक्रा तिक्ता	79
शीतं वर्ण	147	शुण्ठिः कटूष्णा	116
शीतं वृष्यं च	,,	शान्याक	208
शीतं शिशुफलं	82	शुण्ठी कर्तवीर्यस्य च	207
शीतं स्वादु	180	शुद्धग	35
शीतं हारीतकतैलं	153	शुद्धमार्षं तनु	58

श्लोकाः	पुटम्	श्लोकाः
शुद्धमांसं परं	52	शेषं मांसरसं
शुद्धमांसविधानेन	53	शैत्यप्रसाद
शुद्धस्फटिकसहाया	164	शैलजे युन्यये पात्रे
	160	शैलसायुज्यहारि
शुद्धेऽर्धपक्वे	30	शोणस्य नारिकेलस्य
शुद्धेऽर्धपक्वे	28	शोषस्यापि बलं परं
शुभ्रे पट्टे च	141	शोषपाण्डुहरं बल्यं
शुष्कं कुस्तुम्बरी	73	शोफपाककरो
शुष्कं विरुदं	217	शोफोदराघ्नो
शुष्कनोधूम	35	शोषज्जस्तर्पणो
शुष्कमृष्टो	13	शोषहृत्तर्पणी
शुष्कवार्ताक	114	शोषिणोऽतिहितः
शुष्काः करतल	39	शोषे नवज्वरे
शुष्काः क्षीरेण	30	श्यामाकनीवार
शुष्काश्च बटकाः	38	श्यामको मधुरः
शुकवेषु वरः	6	श्यामा पीता
शुकवान्बेडु	211	श्रमकृमहरं .
शुकोद्भवं कषु	2	श्रमघ्नं बृंहणं
शूलबन्धोदरान्	116	श्रमसुष्णापहं .
शुलाजीर्ण	124	श्रमदाह
शुलाजीर्णविबन्ध	95	श्रमभ्रममवा
शुलानाहारशंकां	108	श्रमवैबर्ण्यक्षित्
शूलामण्डमन	117	श्रमे कृमे
शुलाशंश्लोक	71	श्रवणपूरण
शुलोदावर्त	125	श्रीगुरोः वाक्
शुल्यं बल्यं	53	श्रीपर्णी
शुश्वेरं ललवणं	108	श्रीवल्ली कटुकाम्बु
शुश्वेररस एव	207	श्रीवारुडः सुषिपत्र
शुश्राटकं समितया	53	श्रेष्ठमीषद्वरिद्रागं
शुश्राटकः शोषित	65	श्रेष्ठाः शुषिस्वकी
शुश्राटाकृतिकान्	43	श्रेष्ठवेरं त्रिदोषघ्नं
शुश्रावरीरसम्बन्धाः	225	शः पिष्टो
शुतशीतं त्रिदोषघ्नं	131	पट्टे
शुते तु मीहिने	121	शुष्कघ्नं पित्त

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
श्लेष्मणश्च	228	वट्टिवासरजः	5
श्लेष्मणी कुम्भित्	111	संक्षेप एषो०	226
श्लेष्मणं स्रष्ट	85	चपावचदरा	43
श्लेष्मणेह	228	संयुक्ता सूप	31
श्लेष्मणं गुह	149	संश्लानाह	96
श्लेष्मणः कटुकः	67	संश्लेषन्तु	230
श्लेष्मणकार्पाण्य	3	संश्लेषिता न	229
श्लेष्मला स्वाहु	116	संस्कारगुह	2
श्लेष्मणो वात	103	”	217
श्लेष्मातकफलं	113	संस्कृतं मथितं	28
श्लेष्मान्तकः	90	संस्थाप्य शतिते	49
शानचिह्नी	66	संहितं धान्य	123
शानिद्गोषा	208	सकलमप्युदितानुदितं	205
शाखं निवारयति	165	सकलामयदर्शनं	181
शासकासकफान्	61	सकलकं क्षोदितं	121
शासाहमर्द	164	सकषायं स्वरारोग्य	169
शासाहमर्दहन्नास	160	सकषो लघवः	24
	115	सकषो वातला	201
शाशातसार	99	सकषवः शर्करा	23
शासानष्टौ	221	सकषवः शक्ति	23
शाशोर्ध्वकासा	32	सकषुनाभाशु	217
श्वेतं दुकूलं	229	सकषून् मांस	212
”	229	सकषारं कटुकाम्कत्वात्	149
श्वेतं सुकायं	173	सकषाराः सकषायाश्च	156
श्वेतस्वरणको	61	सकषीरा नृहणा	24
श्वेतचिह्नी	66	स गर्गरो गर्गरनाद	173
श्वेतवर्णी	85	सगुहं पित्त	57
श्वेतारिमेद	115	सगुहं भूना	130
श्वेतो रक्तः	12	सगुहं वातनुत्	138
श्वेतो वातकरा	13	सगुहदधि	139
श्वभ्रानं पिष्टक	130	सगुहार्द्रं मतं	64
शुष्काकीबदकं	55	संघ्राहिणो कषो	201
शुष्कौ मीदिशु	6	संघ्राहि समवीर्य	81

	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
संभ्राही दुर्बरो.	89	समिताया	44
सङ्ग्राही वात	9	समितायामर्ध	48
संभ्राही शीतलः	75	समितायास्तृतीयांश	,
सप्ततुर्जति	142	समिता वर्तिका:	30
स चात्रारेण		समिता वेसने	45
सञ्चूर्णं निक्षिपेत्	65	समिता चर्करा	42
सठी सतिष्ठात्क	65	समीरकिमि	116
स तु प्रसवणश्चापि	184	समेन सर्पिषा	121
सत्येन तेन	218	सम्बक् पाके	48
सदा पथ्या	141	सरं कोशाप्रजं	154
सद्यो भुक्त्वता	223	सरं प्लीहास	66
सद्योमांसं नवं	21	सरं वातहरं	100
सद्यो रुचिकरं	122	सरस्स्वादुः	143
सद्यः प्रियालं	209	सरयूखिलं	182
सद्यः शुक्रविहृदिरं	88	सरस्वतीखलं	181
सद्यः शुक्रकरं	125	सं रुच्यो मधुरो	174
सन्तापं समयन्ति	184	सगो विदाही	15
सन्तोषमूच्छां	79	सर्पिः पलं	140
सन्धानकारी	7	सर्पिः स्निग्धतर	201
सपानसार्काश्च	213	सर्पिर्माहिसं	149
सप्तानामपि	101	सर्पिरेव यव	206
स भवति मतिपूर्णः	190	सर्पिणि प्रतुरे	43
सभायां विदुषां	219	सर्वकृष्णप्रसमनी	42
स भोक्ता वासरे वः	222	सर्वप्रन्थिविवाहाय	15
समभागां सितां	58	सर्वथा दोषजित्	103
समया क्षितया	50	सर्वदा गुणकृत्	1
समयोगेऽपि	202	सर्वदोषहरं	7
समवायिनि हेतौ	25		192
समस्थलकृत्वा	193		178
समाग्निरपि	132	सर्वप्रयोगे	100
समितां मर्द्वैत्	42	सर्वरोगप्रसमनी	142
समितां सर्पिषा	34	सर्वव्याधिहरं	153
समिसुमोदका	48	”	86
समितप्र्यां	”	सर्वांनुपानाङ्गरसं	226
समित्कवा	45	सर्वांमयज्ञं	20

श्रीकी०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
सवामन्तर	182	सार्धपं, पत्र	69
सर्वे स्वेष्टाः	106	सा शुद्धा	118
सालिकं लघु	181	सा शुष्का	116
स लोक चर	142	सा श्यामा	14
सलका तिष्ठ	98	साष्टरम्भाफलं	121
सल्लयाशाक	191	सिता कश्चोऽति मधुरः	163
स श्रीडाकर	221	"	164
सशर्करं दधि	138	सिता गव्याज्य	30
ससरं निर्जलं	143	सिता च मधु	162
ससोपाना भवेत्	185	सितापाकेन	46
सस्नेहं करमथितं	145	सिता पृथुक	134
सहकारफल	111	सिताशीताम्यु	122
"	134	सितासितोपलायुक	130
सहकारभवं	154		155
सहनबनौतं	144	सितोपला	161
सा कस्तूरी	118	"	163
सा च श्वेता	14	सिद्धमांसरसो	53
साम्यं चाशु बलं	202	सिद्धयोग्यं	28
सात्म्यासाम्य	199	सिद्धां वा	19
साधारणं तु	180	सिद्धा पेबां	26
साधारणजलं		सिद्धामन्यत्र	128
साधारणान्मधु	167	सिद्धार्थः	18
साप्येका खरिका	118	सिद्धियोग्यं	52
सामुद्रं त्वाधिने	178	सिद्धे जलेन	51
सामुद्रं लघु	116	सिद्धैषा फेनिका	44
सामुद्रो गुह्य	175	सिद्धैषा रोठिका	35
सारत्वं पिथितं	170	सिद्धैषा लम्बिका	34
सारसं सलिलं	185	सिद्धोऽम्ब	102
सारसस्य तथा	172	सिन्दोळं	91
सारांमुखो दीर्घ	5	सीताफलं	103
साराम्बं	86	सीतिवारस्तु	71
सारिवा हरित	110	सुकोमले	226
सार्धैकप्रमाणं	28	सुखं च मे	218
सार्धपं ८८	152	सुखप्रयोग	101

शकान्	पुटम्	श्लोकः	पुटम्
		सूपो विहम्भका	31
सुगन्धया शार्करा	44	सूप्यमम्भं	55
सुगन्धहातिः	4	सूर्यः कुटुः	61
सुगन्धा कुप्परम्भा	89	सूर्वेन्दुपवनारो	189
सुगन्धि मेघं	115	सुभ्रसातिस्तु	4
सुगन्धिर्वात	73	सृष्टपुरीषा	89
सुखातं दधि	141	सुष्टमूत्रं	6
सुखं सुष्टमूत्रं	120	"	2
सुधास्मचूर्ण	227	सेवं समीर	102
सुधूतवस्त्रैरपि	225	सेविका तर्पिणी	30
सुधौतः प्रस्तुतः	57	सेहुण्डस्य दलं	75
सुधौतास्तण्डुलान्	26	सेन्दी सिता	168
सुनिषण्णो हिमो	75	सेन्धवं द्विविधं	116
सुपक्वं तत्तु मधुरं	84	सेन्धवं लवणं	"
सुपक्वं रुचिकृत्	103	सेन्धवत्रिकटु	210
सुपक्वास्तनवः	55	सेवातिषीडक	67
सुपक्वास्त्वादु	103	शोऽन्वस्य कटु	16
सुप्तव्याजानिव	222	शोऽस्तो वस्ति	143
सुमृष्टदन्तको	25	शौनन्धिकं ज्वादि	120
सुमृष्टैर्निस्तुवैः	57	शौगन्धं कुस्ते	228
सुसुकारकं	142	शौमनस्वं दलं	216
सुरतज्जमतिषेवं	56	शौम्यं रसायनं	177
सुवर्णमोचा	88	शौवर्णं राजते	"
सुषीतो वातको	79	शौवीरं तु	124
सुषेजदेवेन	142	"	"
सुषेजोक्तः कथ्यते	221	शौवीरं कृत्	204
सुस्निग्धं जागलं	144	स्तन्वस्य जर्मस्विर	4
सुस्निग्धसृष्टिकोपेतं	21	स्तम्भमण्डस्वितः	120
सुस्वादु विक्त	169	स्त्रियां कटु	19
सुस्विन्नपिष्टं	52	स्त्रीकेसांशु	208
सूक्ष्मसूक्ष्ममपि	211	स्त्रीणां भाषण	129
सूक्ष्मं कफजं	125	स्त्रीषु हर्ष	44
सूक्ष्मं हरितकं	110	स्थलजाः स्वादवः	3
सूक्ष्मपत्रा तु	68	स्थापितं हेमने पात्रे	178
सुभ्रसातिस्तु	4	स्थाव्यां	40

श्लोकः	पृष्ठम्.	श्लोकः	पृष्ठम्.
पाल्यां घृते वा	40	स्नेहयुक्तं च	198.
स्थूलस्थुविर	202.	स्नेहसिद्धं	75
स्थूलाः स्थुर्वर्तुल्य	46	रनेहस्पशंप्रभा	196
स्थूलाजदुग्धं	132	स्नेहाजीर्णे	209
स्थूला ततः*	118	स्नेहेन तीक्ष्णं	"
स्थौल्यं करोति	144	स्त्रष्ट्रे तु कण्ठ	197
स्थौल्यं वृष्यं	85	स्पृश्यति वारि	280
स्थौल्यकान्तिकरं	108	स्मृत्योजोवक	53
स्थौल्याश्मरी	12	स्यातामुभौ	71
स्नानं विधाय	222	स्यात् काष्ठ	88
स्नानं सप्तर्करं	221	स्याच्चैतकी	101
स्निग्धं च जन्तु	94	स्यादामदोष	95
स्निग्धं धैर्यकरं	133	स्याद्दातकीरस	168
स्निग्धं निद्राकरं	170	स्याद्याबनाळ	160
स्निग्धं पक्वं तु	100	स्याच्चिर्जलं शृतं	130
स्निग्धं मधुरशीतं च	136	स्युः कर्मणे	204
स्निग्धं सरं	97	संसनं सत्ययो	202
स्निग्धं सुगन्धं	110	क्षोतः शुद्धि	143
स्निग्धं र्बादुतरं	80	क्षोतो मार्दव	57
स्निग्धरवात्	131	स्वच्छं भृङ्गाभ्र	120
स्निग्धश्च सन्तर्पण	156	स्वभावतश्च	38
स्निग्धातिपुरवो	172	"	217
स्निग्धादयो	187	स्वरक्षये बापि	227
स्निग्धा पथ्यां	164	स्वर्णजीवन्तिका	70
स्निग्धा पुण्ड्रक	160	स्वल्पत्वक्	100
"	164	स्वल्पमूत्रा	23
स्निग्धा श्लेष्मकरी	34	स्वादुः कषायः	16
स्निग्धो ग्राही	6	स्वादुः सुशोतो	228
स्निग्धोऽन्यो	7	स्वादु स्यात्	135
स्निग्धोमा स्वादु	18	स्वादु कट्वम्ल	101
स्निग्धो वर्णबला	17	स्वादुपाकरसं	85
स्निग्धो वृष्यो	92	"	126
स्नेहगौरव	163	"	181
स्नेहभृष्टाश्च	87	स्वादुपाकरसाः	

श्रीलंका	पृष्ठ	श्लोकाः	पृष्ठ
स्वाधुपाकशाः	180	हरितं वाच	29
स्वाधुर्णकानिक	116	हरितं मूककांदभृतं	108
स्वाधुपाकशार्द	99	हरिद्रा कटु	65
स्वाधु विन्वीदकं	74	हरिद्रामार्दकी	52
स्वाधुरम्भविपाको	6	हरिद्राकविना	199
स्वाधु पुष्पं	144	हरिन्मुद्रः	10
स्वाधु हृद्रोदके	21	हरीतकं परं	110
स्वाधु सज्जनवति	216	हरीतकीति	101
स्वाधुष्णा गुरवः	6	हरीतकी तु	"
स्वाधुम्बं विषदं	110	हविर्गोस्तन	151
स्वाधुम्बं सान्न	135	हस्तलाजनवः	33
स्वाधुम्भभावात्	101	हस्तिकन्दः	63
स्वाधुम्बस्व गुणाः	135	हस्तिकोशातकं	80
स्विषं दोषप्रव	91	हस्तिनीदधि	38
स्विन्नः पित्तकफौ	13	हस्तिनीनवनीतं	148
स्विन्नमस्वाद्य	55	हस्तिन्या मधुरं	133
स्विन्नास्तु द्रव्य	25	हस्तेन पूर्णयेत्	41
स्वेदवेतातके	34	हारीतं पलकं	171
स्वेदवेपथु	196	हारातमांस	199
स्वेदैर्वाति	203	हिका गुदाङ्कुर	167
हंसः प्रस्कलति	197	हिकाष्मानादि	191
हन्ति गुस्मं	113	हिकाऽरुग्धाम्भ्र	112
हन्ति गुस्ममतीसार	144	हिङ्ग वात	115
हन्ति गुस्माकधी	115	हितं परिमितं	223
हन्ति ककुत्तमे	82	हितमिच्छन्ति	154
हन्ति वातं	45	हिताहितवे	200
हन्ति शोक मित	111	हिष्माकफातिसारज्जं	107
हन्ति सर्वेऽकमान्	110	हिष्मानाहानिकश्वास	96
हन्त्यम्कपित्त	65	हिमं तु शीतकं	79
हन्त्यात् परमककुत्तं	215	हिमकुन्दस्यप्रथम	46
हन्त्यासुरं	11	हिमजा धकेरा	62
हरति पवनकण्ठं	87	हिमवच्छिन्नादिभ्यो	79
हरति श्लेष्मं	101	हिमव-मलवेद्भूताः	83
हरिन्ति वातं	56	हिमादिजापाद्य	102

श्लोकः	श्लोकः	श्लोकः	श्लोकः
हिमांशु शीतं	179	शारोऽम्बरससंयोगे	200
हीनमात्रं तनीः	217	शारोष्णकटुकं	216
हीनातिमात्रं	200	श्रित्तिगोमयकाष्ठे	107
हीनातिरिक्ता	196	शिक्षाप्यु निमज्जति	101
हीयते गृन्धवर्णयैः	..	शीरं कासश्वास	129
हयं कटु रथे पाके	88	शीरं नवाजकादेः	"
हयं क्षयाक्षपवम	102	शीरं गन्धं	134
हयं गुणरसं	177	शीरं न भुञ्जीत	129
हयं तिक्तं	112	शीरं पुनर्नवाया	122
हयं मन्दाग्नि	57	शीरं भक्तुतोत्तरं	130
हयं रुचिकरं	98	शीरं मुहूर्ते	128
हयोऽतिदुर्जरः	97	शीरं सशर्करं	"
हृद्रोगजीर्णञ्जर	61	शीरं साक्षात्	130
हृद्रोगेषु हितं	91	शीरावशेषः	128
हृष्यन्मयूरः	197	शीरिका दुर्जर।	80
हेमन्ते पादहीनं च	192	शीरिकायाः फलं	97
हेमन्ते शिशिरे	136	शीरे कटाहे	58
हेमपात्रे च	196	शीरेण सह	134
हैयज्वीनं	151	शीरे विरुद्धानि	135
होलकोऽस्यानिलो	24	शीरे समांशं	128
हृदकुल्या	175	शीरोद्भवं तु	147
ह्रादं तु बहिजननं	186	शीरोषणैः	209
क्षतक्षयहरा	164	क्षुत्तृष्णाग्लानि	57
क्षतक्षीणहितं	26	क्षुद्रं रम्भाफलं	88
क्षताक्षपितौ	20		72
क्षवदाहज्वरान्	70	क्षुद्रजन्तवभिदुष्टस्य	190
क्षयोपवास	88	क्षुद्रास्रं बालं	112
क्षयः कषायमधुरः	11	क्षुधासंशुष्क	192
क्षारश्च किञ्चित्	56	क्षुपोपोदक	67
क्षाराः प्राच्येषु	01	क्षेत्रजा लवणा	69
क्षाराम्बुमस्य	75	क्षौद्रं तु कपिलाभासं	168
क्षारोदकं मद्यतरोः	05	क्षौद्रं	
क्षारोदकसमुत्पन्नं	21		

भोजनकुतूहले प्रथमपरिच्छेदे स्मृतानां
ग्रन्थानां सूची ।

	पुटम्
क्रियांसारः	२८.
जनार्दनमहोदयः	५८.
षड्वन्तरीयनिघण्टुः	७६.
पारिजातः	७, १४, १६, ३१, ७४.
भावप्रकाशः	८, ५८.
राजनिघण्टुः	१, ३, ४, ५, ७, ८, ९—१५, १७—२३, ५१, १३३, १५५, १५६.
विष्णुपुराणम्	२२६, २२७.
हृदयदीपः	२९, ५२, ५७.

GLOSSARY OF MAHRATTI TERMS

I. FOOD STUFFS, DRUGS Etc. •

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page -
अकरोटं	Walnut	മലയാളകായ	அக்குரோடு	102
अनानस	Pine apple	പുഞ്ചി-മുക്ക	அன்னாசி	93
अमृतफल	The fruit of Amrita	അമൃതഫലം	அமுதபழம்	94
आरवे हलिंदी	Zedary	അരവേ	கிறு கச்சோலம்	65
अरवेवतल	Common sorrel	അരവേ	புளிவஞ்சி	96
अलिता	Shell-lac	അലിത	அரக்கு	117
अहीर	Fel	ഏ'ഈ'	மீலாக்கு மீன்	173
अकू	Alocasia antiquorum	ഏമ്പ	சேப்பங்கிழக்கு	75
आटुफलवण	Carbonate of soda	ഏടവല	சூசீ	117
आंवट वेलि	Wild citron tree	ഏടവല	காட்டுமர துளை	70
आनाडे	Indian sorrel	ഏടവല	புளியாலை	112

In the preparation of this Glossary the *Oeadhinghantu* (Malayalam) by Kumaran Krishnan, the *Bhāṅgprakāṅgghantu* of Bhāṅgprakāṅgghantu (edited in the Banares Sanskrit Series) and the *Mahratti-English Dictionary* by J. T. Molesworth, have been liberally utilized.

Glossary I—(contd.)

Maharatti	English	Malayalam	Tamil	Page
शादिता	A small fish with a white body and red fins	ചെറിയ ശാദിതാ	വെள்ளை உடலும் சவந்தி நிறமும் உள்ள ஒரு வகை மீன்	174
शाखाशा	Spondias minute	കുറച്ചുണ്ടായ സ്പോണ്ടിയ	ஒருவகை மரம்	71
शाखादे	A kind of Mango	കൊഴുത്തങ്ങ	ஒருவகை மரக்காய்	98
शाखादेव	Oil of the "शाखाशा" seeds	കുറച്ചുണ്ടായ	ஒருவகை மரக்காய் எண்ணெய்	164
आदर्शाच	Black pepper	കറുത്തുപുട്ട	மிளகு	99
आलमास	A kind of white fish	അടയ്ക്ക	ஒருவகை வெள்ளைமீன்	174
आले	Ginger root	ഇഞ്ചി	இஞ்சி	65
आबला	Emblie-myrobahan	എംബ്ലൈ	கொல்லி	97, 113
आर्वाती	Indian sorrel	ഇന്ത്യൻ	புள்பரசை	69
आर्वाती	Date palm	തേങ്ങ (തേങ്ങ)	சரச மரம்	91
आर्वाती	The fruit of the keg tree	തേങ്ങ	அதழிப்பழம்	89
आर्वाती	She-camel	അടയ്ക്ക	பெண் அட்டகம்	50

ரஹ்கி	She-ram	பயிற் கைமுடி பெண்ணெல்	ஒருவகை பெண் ஆடு	148.
ரஹ்கீரீல	Castor oil	ரஹ்கைகள்	ஆவணக் கெண்டை	152
ரஹ்கீரீல	The fruit of the castor plant	ரஹ்கைக்கை	ஆவணக்கு விதை	99
ரஹ	Small cardamom	பிச்சை	சிறு ஏலம்	115
ரஹிரா	A species of Zeduary	கஜூலம்	கச்சோலம்	65
ரஹிரா விர	A species of Zeduary	ரஹிரை	நறு மஞ்சள்	65
ரஹ்கீரீலி	Wild plantain	மரபூ	மரவாழை	88
ரஹு திஷ்வி	Bryonia grandis	கைமுடிக்கை (கஜூலம்)	கசப்புக் கோவல்	84
ரஹு திஷ்வி	A variety of hairy Mordica	கைமுடி	கெய்ப்பாவல் (மெதுபாவல்)	85
ரஹிணி	Panoum brizoides	ககிரை	குதிரைவாழை	114.
ரஹ்லிகந்	Pith of the plantain	பாஷிணி	வாழைத்தண்டு	62
ரஹ்ர	Carambola	கைமுடி, ரஹ்லிகந், இயை		93
ரஹ்ரீக	Oil of smooth-leaved Ponginia	இயை	புகு நெய்	152
ரஹ்ரீக	A kind of gourd, Mordica charantia	கைமுடி	மெதுபாவல்	85

-Maharati	English	Malayalam	Tamil	Page.
கர்பூர்	Jasmine flowered Carissa	കരവകുടാഴി	பெருங்களா	89
கரைய	Muraya korniji	കരിമ്പല്ല് (കരമ്പല്ല്)	கருவேப்பிலை	73
கார்	Camphor	കല്പം	கர்ப்பூரம்	119
கரையி	Red Malabar night shade	കരിമ്പലമരച്ചീനി	கொடியவசந்தைக்கிளை	75
கரிசாரை	Water melon	കുറ്റിച്ചങ്ങ (കരിങ്ങി)	சரிக்கரை குட்டிமீழ	80
கரிசை	Oil of the Wood-apple or Elephant-apple	കുട: (കുട:കായ) എണ്ണ	மிளகைக்காய் எண்ணெய்	155
கரிக	Wood-apple, Elephant-apple	കുട: (കുട:കായ)	மிளசாயம்	97
கரிக	A kind of grass, Cyperus rotundus	കുട:കായ	முத்தக்கரை	65
கரிகரி	Musk	കുട:കായ	கந்திரி, மிருகமந்தம்	118
கரிகரி	A variety of Cucumber	കുട:കായ (കുട:കായ)	வேள்வரி	78
கரிகரி	Mormordica Cochinchinensis	കുട:കായ	கக்கரிக்காய்	98

நாசி

நாயா கங்

காபு ருட்

காபு வெலி

காபு இரவடா

கானவசா

காபு ரிசிளி

காபு ரல

காமொளி

காரலி

காரவலி

காரிசாக

கவிதபூல

Sour gruel

White Sugarcane

A kind of Wheat

Heliotropium Indicum

A variety of oval-leaved Cassia

A kind of fish

Cubeb Pepper

Essential oil of Camphor

Night-shade

A variety of hairy Mordica

”

A little thorny plant bearing a white nectarous flower

The flower of the Wood-apple

காசி

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

காசி

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

வெள்ளை மீன்

122

155

8

106

72

174

120

154

71

85

114

74

101

Sahraatti	English	Malayalam	Tamil	Page
காசாபலா	A kind of Emblic myrobalan	காசாபலா	ஒருவகை நெய்ச்சிவப்ப	97
காசாபலா	The Negro coffee . (Round-podded Cassia)	காசாபலா	பொன்னாமிரை	72
காசாபலா	A large variety of Callodium	காசாபலா	ஒருவகை செய்வக்கிழங்கு	62
காசாபலா	A kind of Banana	காசாபலா	ஒருவகை வரைய	88
காசாபலா	A kind of Sugar-cane	காசாபலா	ஒருவகை கரும்பு	156
காசாபலா	Saffron	காசாபலா	ஒருவகை கரும்பு	117
காசாபலா	A kind of leafy vegetable	காசாபலா	காட்டுக்கீரை	68
காசாபலா	Leucas lufifolia	காசாபலா	காசாபலா	73
காசாபலா	Blepharis edulis	காசாபலா	காசாபலா	71

Maharatti	English	Malayalam	Tamil	Page
<p>बरोब</p>	<p>The first week's milk of a cow</p>	<p>പ്രഥമ വ്യാജം 7 ദിവസം പാലം</p>	<p>கன்றோட்டி முதலாம் வாரத்தின் பகலின் பால்</p>	<p>127</p>
<p>वर्जर</p>	<p>Wild Date</p>	<p>കൊരം താണുല്ല്</p>	<p>ஒருவகை தாணுல்பழம்</p>	<p>92</p>
<p>बर्ज</p>	<p>Melon</p>	<p>കൊരം വരിയൽ കക്കി</p>	<p>பறங்கிக்காய்</p>	<p>80</p>
<p>बबखीक</p>	<p>Oil of Poppy seeds</p>	<p>കൊരം തേണ്ണ</p>	<p>கசகாவின் எண்ணெய்</p>	<p>154.</p>
<p>बिरणी</p>	<p>Obtuse-leaved Mimosa</p>	<p>പാറ്റുൽപാലം</p>	<p>பழமுன்னிப்பாலை (பிம்பாலை)</p>	<p>97</p>
<p>बोबरेक</p>	<p>Cocconut-oil</p>	<p>പൊന്നി-എണ്ണ</p>	<p>தேங்காய் எண்ணெய்</p>	<p>154</p>
<p>बोबरे</p>	<p>Dry cocconut kernel</p>	<p>കൊമ്പ</p>	<p>கொம்பகற்பேதங்கள்</p>	<p>91</p>
<p>बाजरपूक</p>	<p>Carrot-Root</p>	<p>കൊരമുക്കി</p>	<p>கொங்கி, மட்டிக்கிழங்கு</p>	<p>60</p>
<p>बाभार</p>	<p>Pimelodus grugora</p>	<p>കൊരം തേണ്ണ (തളിതേണ്ണ)</p>	<p>ஒருவகை தீன்</p>	<p>173</p>
<p>बुबपुला</p>	<p>Slightly saline sugar</p>	<p>കൊരം കക്ക</p>	<p>தேன் கக்க</p>	<p>163</p>
<p>बोबरोबाक</p>	<p>Large-flowered Bryonia</p>	<p>കൊരം തി</p>	<p>தொண்டி</p>	<p>84</p>
<p>बोबणी</p>	<p>Sebesten</p>	<p>കൊരം തേണ്ണ</p>	<p>தொண்டி</p>	<p>90</p>

102

101

गोरखसुन्दर
गोरखरामिणी
गोरखान्ना
गोखनी
विपदलि
घोडी
घोरफड
चऊचू
चणकपत्र
चतुरंग परबरे
चतुपत्री
चाकवत
चाण्डालकण्ड

A variety of White-gourd
A white variety of gigantic Swallow-wort
Galt-stone Bijoor
A vine with brown grapes
Boerhavia diffusa
Mare
Iguana
Water cress
Leaf of Bengal-gram
The leaves, stem, fruits and roots of Snake-gourd
The four-leaved Marsilea quadrifolia
White Goose-foot
A kind of root

വടച്ചം (കടച്ചം)
വെള്ള കക്ക
മോരോല
വധിമയങ്ങി
തഴുത
പലംകൊരി
ഉടമ്പ്
ചീർച്ചീര
കടമ്പല
പടവലങ്ങൻ ഇല, തണ്ട്, കായ, വേര് ഇവ
മരണം നീരാൽ
ചീര (വാസ്തുചീര)
പറമ്പൻ കിഴങ്ങ (ഉള്ളടൻകച്ചീര)

ഓരുവനൈട് കുറൈട്കാർ
വെள்ளൈരുകുകു
കോരോഴക്കോ
പ്രപുന്തുകൊഴുமுന്തിരി
കാരடை
പെണ്ണുതിര
ഉറുമ്പു
ഓരുവനൈട് കുറൈ
കടലൈ തുകൈ
പുലഴിഞ് ഇക്കൈ, തങ്ങു, കാർ, വേർ ഇவை
കുറൈ
കകുറവർട്ടി കുകുറൈ
ഓരുവനൈട് കുറൈ

155
118
119
98
69
148
171
72
56
81
75
66
64

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
वाल्बेळि	A creeping plant, Ipomoea bonanox	ഘസാക്കി (ചെറിമി)	முடியரஞ்சத்	72
वाभकुटा	Alocasia antiquorum	ഘെസ്സ്	செப்பங்கிழங்கு	78
चारेल	Oil of the Piyal tree	ഘെ-കിണ്ണി	முன்னெள்லை	154
चारोवणा	The seed of Piyal	ഘെ-കോ	முள்விதை	97
चिवा	Tamarind tree	കോമ-പുളി, ഡാങ്കൂമ്പുളി, ഡക്കി	புளியமரம்	98
चिवाट	Cucumis mormordica	ഘെ-മുക്കം-കോക്ക	குருவகை வெள்ளரி	114
चिवावीव	Clearing Nut, nut which clears water	കോ-പാക	தேற்றுக்கொட்டை	112
चीकणूर	A kind of Camphor	ചീക-കണ്ണൂര	செக்கரிப்பூசம்	120
चीस	Purple Goose-foot	ചുവന്ന-വെള്ള-ചീ	குருவகைச் சண்டிசை	66
चीसवीचोक	A kind of leafy vegetable	ചീ-വളിച്ച	குருவகைச் சீகர்	73
चुवा	Wood-Sorrel	ചു-വീ-കോ	புளியரசம்	66
चोर चिवा	A kind of Lemon	ചോ-വ-കോ	குருவகை சீர்த்தை	96

82.	காராமணி	வயலு உழை	82.
96	எழுமிச்சை	கைநாலை	96
17	நாட்டாளி கித்த	கை	17
120	490	புதுபுது	120
91	நாயல்	கை	91
120	ஜாதிபத்திரி	கை	120
120	ஜாதிக்ஷய	கை	120
115	சீரகம்	கை	115
158	சோளக்கரிம்பின் சாறு	கை	158
160	சோளச்சக்கரை	கை	160
153	வாறுளவை எண்ணெய்	கை	153
89	தும்பிகை	கை	89
117	ஒருவகை உப்பு	கை	117
86, 114	முள்ளுக்கத்திரி	கை	86, 114

86.	பெரிய முள்ளுக்கத்திரி	கை	86.
-----	-----------------------	----	-----

Chinese Dolichos.	வயலு உழை	கை	82.
Lemon	கை	கை	96
Common Flax	கை	கை	17
Civet	புதுபுது	கை	120
Jambir tree, Rose-apple tree	கை	கை	91
Mace	கை	கை	120
Nut-meg	கை	கை	120
Cumin-seed	கை	கை	115
A kind of sugar	கை	கை	158
A kind of sugar	கை	கை	160
Oil of the seeds of the Staff tree	கை	கை	153
Ebony	கை	கை	89
A kind of salt	கை	கை	117
Prickly-stemmed or round Brinjal, Solanum insanum	கை	கை	86, 114
A sort of Brinjal	கை	கை	86.

अवलीच्या शेवा	வயலு உழை	கை	82.
जम्बीर	கை	கை	96
जवट.	கை	கை	17
अवारि	புதுபுது	கை	120
आम्बूल	கை	கை	91
बायपत्री	கை	கை	120
आयकल	கை	கை	120
बीरे	கை	கை	115
जोबल्या रंसा च रस	கை	கை	158
जोषण्या च गुर	கை	கை	160
ज्योतिष्मती तैल	கை	கை	153
टमरू	கை	கை	89
छोणी चें तवण	கை	கை	117
डोरली	கை	கை	86, 114
दौरली वांगी	கை	கை	86.

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
तब	Cinnamon bark	കിളിമരം	செவ்வாய் பட்டை	71
तरबरा	Oval-leaved Cassia	കക്ക	நகரை	72
तरराज	A kind of sugar made of yava	ധവനമുക്ക	ஒருவகைச் சீனி	34
तांदुलजा	Prickly Amaranth	കൊടിയ	சிந்திரை	65
तांदरा कंस	A kind of Sugar-cane	കണ്ടി	ஒருவகைச் சர்க்கர	156
तांदु	A species of red fish	കുറു	ஒருவகை மீன்	174
तास	Palm tree	കര	பனை மரம்	108
तिलवर्ण	Ocimum gratissimum	കുട്ടിക്കൊല	நல்லரை எண்ணெய்	72
तुरीये तेक	Oil of Pigeon-pea	കുടുംക	மதுகிண்டி செய்	153
तूठ	Mulberry tree	കുടുംക	மதுகிண்டி செய்	100
तीवळी	The large-flowered Bryonia	കുടുംക	நல்லரை	108
तीरवं	Zizyphus jujuba	കുടുംക	ஒருவகை நிலக்க	100
तीप्री काकड	A kind of Cucumber	കുടുംക	ஒருவகை வெங்க	79
प्रियाणिका	The root of Bow-string hemp	കുടുംക	ஒருவகைக் கிழங்கு	64

சோளவகை	A bean, Dolichos cat-jang	பெரும்பயறு	11
சோள வரகர்	A kind of leafy vegetable	ஒருவகைக் கீரை	68
சோள வோடு	Brinjal or Egg-palnt	கத்திரி	85
சோள சேதவ	Dill-seed	பெருஞ்சதகுப்பை	115
தாடிம	Pomegranate	மாதூரை	92
திடுசெ	A kind of Cucumber	ஒருவகை வெள்ளரி	79
தூய-சோளவகை	A variety of White-gourd	ஒருவகைச் சரைக்காய்	80
தேவதாள்	A variety of Cucumber	பானைக்கொடியின் வெள்ளரி	78
தேவசாழி	Wild rice	நீவாரம்	20
தொடகி	Acuteangled Cucumber	தும்மட்டி	10
தொடீ	Asclepias volubilis	சீவத்தீல நையீன் காய்	99
தொடீ வேரெ	The two kinds of Pulse	நீரண் வெகை மொச்சை	81
தொடீ சாழி	A kind of leafy vegetable	பொத்திக்கீரை	70
தொடீ ராஜிசெ	Amaranthus polygamus or pendulas	ஒருவகைக் கீரை	67

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
शरु	Grape	ചെമ്പഴി	கொடி முந்திரி	93.
श्रीप्रासु	Raisins	മരക്കുഴക്ക	ஒருவகை முந்திரி	93.
शरणीकर	A kind of edible root	തികയിരൂ	ஒருவகைக் கிழங்கு	63.
शकुटी शरी	A kind of Basella	കക്കം ചിര	ஒருவகைக் கீரை	63
शकुटेचरु	Chinese Dolichos	വകിയള്ളം	பெரிய உழுந்து	11
शकुटीकर	Artemisia vulgaris .	ചിറ:ക്ക	சிறு சர்பாசு	63
शगुडेकर	Mesua Roxburghii	ക:തല്ല	காசப்பூ	117
शगुडे	Thick-spiked Eleusine	ചെര	ஒருவகைவரை	20
शगुडे	Orange	ഏലക്കായ	ஆழஞ்ச	93
शगुडे	Cocconut	കണ്ട	தேங்காய்	90
शगुडे	Carchorus Oiltarius	കണ്ടചിര	தண்டுக்கீரை	74
शगुडे	Neem-oil	കുംഭജ	வேப்பெண்ணை	158
शगुडे	Lemon	ക.ക.ക.ക.	எழுமின்	95, 111
शगुडे	Flower of the five-leaved chaste tree	ക.ക.ക.ക.ക.	கொச்சிப்பூ	107
शगुडे	A kind of Alcocasia	ക.ക.ക.ക.ക.	ஒருவகை வேப்பங்கிழங்கு	62.

சாபாஷ்	Milk-hedge plant, Pri-ckly pear	வயல்கொடி	சதுரக்கள்ளி	75
நிலவூர்நாட	Brinjal	கொம்பு கள்ளிவழிகை	ஒருவகைக் கத்திரிக்காய்	86
நெய்தி	Caper	கவிச்செடி	கறிமுள்ளி	99
பரவ பனச	Jack-fruit	புரணவகை	பூராப்பழம்	83
படவல்	Snake-gourd	வயல்கொம்பு	புடலங்காய்	81
படோசி	A kind of Snake-gourd	கங்குலப்பதபலம்	கய்ப்புப்புடலங்காய்	81
படோகசடைய வாங்க	A kind of Cucumber	பிளாபுண்டி	ஒருவகை வெள்ளரி	79
பரவ	Folia malabathy	புஷிவ (சுரேஷ்புஷி)	பச்சிலை	117
பாடவ	A kind of big fish	கொம்பு வயல்கொம்பு	ஒருவகை மீன்	174
பாடகிரிபுஷ்	The trumpet flower	பூரிநிலிபூஷ்	பழகினை நெல்லிக்காய்	107
பாணி சாபகா	•Kimbic-myrobalan	புரகினைகொம்பு	வெள்ளை அருகம்புல்	97
பாபரி	A wild pot-herb, Ele-phantopus scaber	கொம்பு	ஒருவகை செப்புக்கிழங்கு	73
பாநிவாங்கு	A kind of Alocasia	கொம்பு	தண்ணீரில் வளரும் ஒரு வகைக் கீரை	82
பாநிபார்க்கா	An aquatic Amaran-thus	கொம்பு	பூரிகங்காய்	69
பாரச சூகா	Acute-angled Cucumber	புரிபூஷி (பிளா)	ஒருவகைக் கீரை	80
பாரச	Spinage	கொம்பு	ஒருவகைக் கீரை	66
பாரச	A kind of sugar candy	கொம்பு	ஒருவகைக் கல்கண்டி	164

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
विण्टार	The fruit of Flacourtia ramoutchi	വളകടവ്	ഏഴുനൂൽക്ക	105
विण्णळ	A white variety of Alocasia	പടയാളൻപന	ഏഴുവകകുടേപ്പൻകിഴങ്ങ്	62
विण्णवण	Justicea procumbens	പടലക്കല്ലൂ	പട്പ്പലം (ഏഴുനൂൽക്ക)	75
विण्णे	Fruit of poplar-leaved Fig tree	അയാൾക്ക	അരിയൻ പഴം [പുഴു]	89
विण्णवा	Fig tree	അക്ക	അ	71
विण्णवी	Long pepper	കിളി	ദുപ്പല	116
पुंदा का	A kind of sugar-cane	പുസാരിക്കക്കി	ഏഴുവകകുടുംപു	156
पुणिका	Betel-nut	അക്ക	പാർക്ക	91
पुंदि	Oil-cake of Sesamum	പുളിൻപിണ്ണ	ഏഴുനൂറ്റിൻകു	17
पुंदि का	A kind of Date	അക്ക: പെരിയക്ക	ഏഴുവകകുടേപ്പൻ	92
पुंदि	A pot-herb of the Am- aranthus variety	അക്ക: കി	ഏഴുവകകുടേ	67
पुणिका	Papaya	പപ്പ	പട്പ്പലിക്ക	105

புளியன்	Jack-fruit	பசை, பசைபூசம்	பிலாக்காய், பழம்	83
பூங்கா	Pavetta Indica	பாவை	பாவட்டை	113
பூங்கா	A kind of Alocasia	பூங்கா, பூங்காக்கி	ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு	62
பூங்கா	A kind of Bread-fruit tree, Artocarpus lacucha	பூங்கா	சுறப்பிலா, ஆசினி	84
பூங்கா	White goose-foot	பூங்கா, பூங்கா	வெள்ளைக்கிளை	66
பூங்கா	Indian spinach	பூங்கா	வாளைக்கிளை	67, 198
பூங்கா	Field pea	பூங்கா	பொட்டாணிக்கட்டலை	13
பூங்கா	The leaf of field pea	பூங்கா	பொட்டாணிக்கட்டலை	76
பூங்கா	Sweet and bitter almond	பூங்கா	வாத்துமை	95
பூங்கா	A kind of fish	பூங்கா	ஒருவகை மீன்	173
பூங்கா	Asiatic Pennywort	பூங்கா	ஒருவகை வல்லாரை	72
பூங்கா	Sugar candy	பூங்கா	சர்க்கண்டு	168
பூங்கா	Pith of the plantain	பூங்கா	வாளைத்தண்டு	106
பூங்கா	Mango	பூங்கா	மாங்காய்	103, 114
பூங்கா	A kind of fish	பூங்கா	ஒருவகை மீன்	173
பூங்கா	The leaf of the large-flowered Bryonia	பூங்கா	கொவை இலை	7

Maharati	English	Malayalam	Tamil	Page
विराफल	The fruit of the Bengal quince.	കേരളപ്പഴം	விநாயகப்பழம்	98, 113.
बंगलेक	Oil of the seeds	ബെঙ্গൽ സീഡ് ഓയിൽ	விநாயகத்தெயிலம்	154
बेलेक	Oil of the Bengal quince seeds	ബെঙ্গൽ സീഡ് ഓയിൽ	விநாயகத்தெயிலம்	154
भानी	Indian Perrywort	ഇന്ത്യൻ പേരിയർ	இந்திய ப்ரெய்வாயர்	73.
भारसिंह	Bison	കാട്ടുനായ	காட்டுநாயர்	171
भूबदरी	A kind of Plum	കുറുമ്പഴം	குரம்பழம்	94
भेषी	Ladies' finger	പേഴി	பேசி	87
भेकधेद	A kind of cucumber	കുരുമുള丝	குருமுളசி	79
भोकरे	Narrow-leaved sepistun	കാലശ	காலச	177
भोकरे खेक्यापी	The fruit of the narrow-leaved sepistun	കാലശപ്പഴം	காலசப்பழம்	90
भोबिरे वाकि		കോളിണ്ടി	கோலிண்டி	106, 114

சோளா	Salvia cullata	விளைவு	சோளா	70
சோவதுமா	Bottle gourd	விளைவு	சோவதுமா	80
மாது	A kind of Maize	விளைவு	மாது	9
மாது	Aconite-leaved kidney Bean	விளைவு	மாது	16
மாதுகாசு	A kind of citron	விளைவு	மாதுகாசு	95
மாது	Black Pepper	விளைவு	மாது	116
மாது	A kind of Parslan	விளைவு	மாது	69
மாது	Cucumber	விளைவு	மாது	79
மாது	Whey	விளைவு	மாது	143
மாது	Citrus Acida	விளைவு	மாது	111
மாது	A kind of edible root	விளைவு	மாது	63
மாது	The flower of Ellopa	விளைவு	மாது	107
மாது	Amaranthus oleraceus	விளைவு	மாது	87
மாது	The root of Amaranthus oleraceus	விளைவு	மாது	64
மாது	The Myrobalan	விளைவு	மாது	109

சோளா

சோவதுமா

மாது

மாது

மாது

மாது

மாது

மாது

மாது

மாது

மாது

மாது

மாது

மாது

மாது

மாது

Glossary I — (contd).

Maharatti	English	Malayalam	Tamil	Page
मार्शिंगरूत मार्शान्द्र	Myrobolan A species of bulbous plant	മാർഷിംഗറൂ മാർഷിൻ	மார்கிங்கு மார்கிண	60 63
मारोड्डा	Citron tree	செந்திரமரம்	செந்திரமரம், திரிஞ்சு செந்திரமரம்	95
मिरभंगा	A pod of chilli	மிரபங்க	மிரபங்கம்	116
मुळाकू	A species of Arum	मुळाकू	முலகை, முப்பங்கிழங்கு	62
मुद्गास	Mungoose	मुद्गास	முரி	171
मूलाकपय	Radish	मूलाकपय	முள்ளங்கி	75
मलकरावत	Radish dried in sunlight	मलकरावत	முள்ளங்கி வற்றல்	108
लसोखे कापी	The plant Calatropis gigantea	लसोखे कापी	लसोखे कापी	112
भेडा	An ewe	भेडा	பெண்டி	148
मेवी	Fennugreek	मेवी	மேவீ	78

Marhatti	English	Malayalam	Tamil	Page
राजकुलपी	Four-leaved Cassia	കാട്ടുമര	காட்டுக்கொன்றை	15
रानपौढ	Wild Purslane	കാട്ടിക്കൊമ്പ്	காட்டு இலைக்கொம்ப	69
रानवेडी	A wild variety of Basella	കാട്ടുപശ	காட்டு வசனைக்கீரை	67
रान रोहय	Wild Dill-seed plant	കാട്ടുവെളിച്ച	சதகுப்பை	68
रान जाबला	A fruit, chillie millie or Cicca disticha	ചവലിക്കായ		91
रान भोर	A kind of Plum	ചുവിയവ	பெரிய இலந்தை	94
रान योग	A kind of rice of superior quality (grown in Andhra)	അസന് (അയ്യം) അമ്മ	தெலுக்குளட்டில் கிளை.	3
रानवे झार	Boswellia thurifera	അകര അക്കം അ	இற ஒருவகை அரிசி	194
रान जैल	Oil of yellow resin	ഇറക്കി	பயிர்வணக்கி	154
राने	Millet	കവലയ	கிளை	19
रानिणी	Solanum jacquini	കക്കംകി	கண்டக்கத்திரி	86, 114

173 9 130 64 14 102 68 110 95 20 69 82 59

ஒருவகை மீன்
 வெண்சொளம்
 லவங்கம்
 ஒருவகைக் கடலை
 வாழிமை
 கரட்டுசுட்பம்
 வள்ளி நாரத்தை
 ஒருவகை வர்க்கு
 நத்தைச்சுழி
 கார்போக அரிசி
 வட்டமுள்ளிங்கி

ஊதலேயின்
 வெள்ளைவாழி
 சீவபை
 திசைநாழி
 மூலகிசை கடை
 உலகை
 காழ்க்கையுட
 மாகாணி
 காயுதாலைநாகை (வணிகா
 ரகை)
 கரிக்கொவலை
 தாந்தாவல்
 கைக்கொகில்
 வட்டகை

A kind of fish
 White maize
 Cloves
 Uraria lagopodides
 Chickling Vetch
 Sweet and bitter Al-
 mond
 Wild Safflower
 Myrobakan
 Wild Citron tree
 A kind of inferior grain,
 Paspalum frument-
 ceum
 A kind of creeping
 plant with succulent
 leaves
 Esculant flacourtia
 Carrot root

ரீரீரீமர
 கடும
 தவா
 தமவாகு
 தா
 வதாம
 வனகும
 வனமாயினமூ
 வனமாதிரி
 வரயி
 வகு
 வகுவி கோவரி
 வடிலு மூ

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
<p>वासेलुसले सण वासाँरे</p>	<p>Fossil salt The fruit of <i>Asteracantha longifolia</i> A kind of yam Brinjal</p>	<p>പാഴുപ്പ ലിസം</p>	<p>செட்டிய சரகுமுக்கை</p>	<p>117 99</p>
<p>गारीरव वासाँरे वासेल वासेलि गारीरव</p>	<p>Same as वासाँरे <i>Coculus cordifolius</i> The root of a creeping plant, <i>Convovulus paniculatus</i></p>	<p>പിറുവ മരം</p>	<p>பருவம் சத்திரக்காய் ஒத்திக்கொடி பிழை</p>	<p>65 114 168 70 68</p>
<p>गिडुकर वेणु वेणुव गिडुकर</p>	<p>A kind of edible root A kind of bean The leaf of <i>Bishops weed</i> seeds Shoot of a bamboo</p>	<p>വിളക്ക പെട്ട കക്ക കക്ക</p>	<p>ஒருவகை பெரியகை குஞ்சாணி முட்டை</p>	<p>68 15 75 77, 114</p>

Glossary I--(contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
शेताशुली	White brinjal	വെളുത്ത കക്കൊരിച്ചി	വெள்ளை	86
शेतवाण	A kind of Onion	കൊ. മൂല്	വെள்ளை	61
शेताशुला	A kind of white Brinjal	വെളുത്ത ചവറച്ചി	വെள்ளை	87
शेतवाण	White Mustard	കൊ. മൂല്	വെள்ளെ	18
शेतवाण	White yam	വെളുത്ത ചവറ	വെள்ளെ	61
शेतवाण	The leaf of white flowered Agita	വെളുത്ത ചവറ	വെள்ளെ	74
शेतवाण	A kind of Cucumber	വെളുത്ത കക്ക	വെள்ளെ	78
शेतवाण	A kind of fish	കൊ. മൂല്	വെள்ளെ	78
शेतवाण	A kind of Maize	വെളുത്ത ചവറ	വെள்ளെ	78
शेतवाण	Flax, Hemp	ചവറ	വെள்ளെ	71
शेतवाण	Tribulus terrestris	കൊ. മൂല്	വെள்ளെ	71
शेतवाण	The stalk of Mustard	കൊ. മൂല്	വെள்ளെ	106
शेतवाण	Sweet time	വെളുത്ത കക്ക	വെள்ளെ	96

Glossary I—(contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
कुम्बु	A kind of cucumber	കക്ക	சூரகாய	75
दूध	Milk-hedge plant, Pri- okly pear	പാലമര	பெயர் காய்	148
शेवई	She-goat	ശെഖ്	சூப்பிர	192
दूध	Apple	ഏപ്പിൾ	முருங்கை என்றி	153
होरा	Oil of Horse radish seed	ഓർഷെറേഡ്	உப்பு	116
सोलेरु	Common salt	മപ്പ	சூரகாய முன்றி	59
शेवई	Carrot-root	പറ്റശെഖ്	உண்டகாய	112
दूध	A kind of Plantain	പുലശ	முருங்கை யாழ	88
दूध	A kind of wheat	പോൾ	முருங்கை சேறழமை	7
हिरण्य	Sarasa-parila	സരസ	செந்திலை	70
हिरण्य	Turmeric	മഞ്ഞ	மஞ்சள்	65
हिरण्य	A kind of edible root	പൊൻ	முருங்கை மீழ்க்க	63

148	பெயர்நீர்
99	பாருருமணம்
90	வாரு
153	தீங்குமணம்
115	பெருமணம்
153	கெட்டபெயர்நீர்
115	கருமணம்
15	கொள்முதி
7	குருமணம்
73	குருமணம்
174	குருமணம்

She-elephant	பிளேபன்ட்
The fruit of Flacourtia sapida	பிளேபன்ட்
Kodra	கொட்ரா
Delil oil	டெலிலாயில்
Asafoetida	அசாஃபெட்டி
Oil of black myrobolans	கருமணம்
The fruit of Vachellia farnesina	கருமணம்
Horse-grum	கொள்முதி
A kind of Sarasaparila	சரசாபாரிலா
A kind of Soma plant	சோமா
A kind of fish	கொள்முதி

शिशुनी	பிளேபன்ட்
श्रीशक	பிளேபன்ட்
शक	கொட்ரா
शिशुनी	டெலிலாயில்
शिशुनी	அசாஃபெட்டி
शिशुनी	கருமணம்
शिशुनी	கருமணம்
शिशुनी	கொள்முதி
शिशुनी	சரசாபாரிலா
शिशुनी	சோமா
शिशुनी	கொள்முதி

II. PREPARATIONS

1001

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
<p>अणारपोली</p>	<p>Bread made of wheat flour.</p>	<p>മോരമ്പു കൊണ്ടുണ്ടാക്കുന്ന പട്ടിള തിന്നുന്ന ചിപ്പി പുഴുട്ടക്കപ്പിള ഉമായ ഒരനുഭവം (ഗോര സ്പോളി)</p>	<p>கோதுமை மாவினில் செய்த பதம் கனலில் கட்டப்பட்ட துமரள ஒரு பக்கணம் (கோதுமை ரொட்டி) அதிரசம்</p>	<p>35</p>
<p>अतिरस (अणार)</p>	<p>A cake made of rice flour mixed with mol-ten molasses and fried in ghee.</p>	<p>சக்ரோக்கில் கலிமாவுப்பை க்ரூட் வசதுகன கூறியில் நெய்தில் வடுகாழ்த்துரை கெதரம் கெஜம்</p>	<p>ஒருவகை அதிரசம்</p>	<p>51</p>
<p>अणारसे</p>	<p>A cake made of a paste of rice flour and sugar slightly spread out and studded with sesamum on the sides</p>	<p>അരിമാവു പഞ്ചസാരയുപേക്ഷിച്ച് നെയ്യിൽ വറുത്ത ഒരനുഭവം പചകാരം</p>	<p>ஒருவகை அதிரசம்</p>	<p>50</p>

Glossary II—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil
<p>शरीरामुल</p>	<p>The flour of Black-gram is made into a paste, spread out in Betel-leaf and cooked in steam; it is then taken out and fried in oil.</p>	<p>കരിമ്പിരിയുടെ പൊടിയിൽ ഉപ്പുവെച്ചു പാകം ചെയ്തുകൊണ്ടുവെച്ചു അതിനെ പതിനഞ്ചുവരികളിൽ അതിനെ പാകം ചെയ്തു പിന്നെ എണ്ണയിൽ പാകം ചെയ്യുന്നു</p>	<p>கெந்திப்பொடி உளுத்த மையுடன் சூலியில் வெக வறுத்துக்கொண்டிரு யில் அதைத் தல</p>
<p>शरीरामुल</p>	<p>The juice of the Mango fruit spread in mats in successive layers, dried in the sun and taken out in rolls.</p>	<p>മാങ്ങിന്റെ</p>	<p>മാങ്ങിന്റെ</p>
<p>शरीरामुल</p>	<p>Mango fruit cut into slices and dried.</p>	<p>മാങ്ങയുടെ</p>	<p>മാങ്ങയുടെ</p>

Malayatti	English	Malayalam	Tamil	Page
Mabratatti	A viscous mixture of the paste of the flour of rice and a pulse like black-gram, ground with water and cooked in steam	<p>മരച്ചുവടുപുരപ്പേഴ് ചേർന്നു ചിലമ്പിനോടെ അരിയിൽ ഉണ്ടാക്കിയതും ആദ്യം അരിയിൽ ചേർന്നു ചുട്ടതിൽ പുഴുങ്ങിയ പേരും ചേർന്നുവരുന്ന (അരച്ച അരി)</p>	<p>கெந்து எடுத்திருந்து சை பருக்கையம் இட்டளி</p>	45
Mabratatti	Thick 'polies' made with wheat flour are roasted in iron plates and then baked in fire. (Bread)	<p>മോടുന്നൂറുപുരപ്പേഴ് ചേർന്നു ചിലമ്പിനോടെ അരിയിൽ ഉണ്ടാക്കിയതും ആദ്യം അരിയിൽ ചേർന്നു ചുട്ടതിൽ പുഴുങ്ങിയ പേരും ചേർന്നുവരുന്ന (അരച്ച അരി)</p>	<p>கோதுமை மாலை முரசு போலி போல்வட்ட டம் அரைத்து முதலில் தேர் அரைக்கலித்தும தரு அளித்துப் பசை தெடுத்த . ஒருவரை பருக்கையம் (பொட்டி)</p>	28

Glossary—II (contd)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
<p>वहारा</p>	<p>Wheat flour is made into a loose paste with ghee mixed with sugar, flavoured with spices and fried in ghee.</p>	<p>അരച്ചവെള്ളം കട്ടയായ്കൊണ്ടു വെട്ടി ചെറുതായി പൊടിച്ചു ചേർത്തു ചുട്ടു വെട്ടിയ പരപ്പാക്കി</p>	<p>சேர்த்துள்ள மாவுக்கு வெய்து உப்பு கலந்து தண்ணீர் கிட்டு கரைத்து வெய்திப் பல்பெயர் முதலியவை யும் சேர்த்து வெய்திப் பதத்தை வெய்திப் பதம் பதப்படுத்தி</p>	<p>43</p>
<p>वहारा</p>	<p>A kind of cake ('vatuka') made of rice flour</p>	<p>അപ്പം വെട്ടിയ ചുട്ട പരപ്പാക്കി</p>	<p>அரிசி மாவுக் கழிஞ்சல் கொட்டி வெய்திப் பதம்</p>	<p>57</p>
<p>वहारा</p>	<p>'Modakas' made of sesamum seeds fried, pounded and sugared.</p>	<p>അപ്പം വെട്ടിയ ചുട്ട പരപ്പാക്കി</p>	<p>உழுந்து அரைத்த உப்பு, மீசாடு, சீமை இவை சேர்த்து வெய்திப் பதம்</p>	<p>44</p>

Glossary II— (contd.)

Maharatti	English	Malayalam	Tamil	Page
• मोहरी	Cooked balls of wheat flour.	<p>• മോഹരി - ചെറിയ ചുട്ട അരിപ്പരപ്പുകൾ.</p>	<p>• மோகரி - சிறு வண்டிப் பருக்கை.</p>	46
• मसूर	A kind of thick cake made of rice flour.	<p>• മസൂർ - ചെറിയ ചുട്ട അരിപ്പരപ്പുകൾ.</p>	<p>• மசூர் - அரிசி மாசினால் செய்யப் படுகிற அப்பம்.</p>	50
• मसूर	Balls of rice flour are cooked in water or a solution of molasses, then spread out and fried in ghee or oil.	<p>• മസൂർ - ചെറിയ ചുട്ട അരിപ്പരപ്പുകൾ. ചെറിയ ചുട്ട അരിപ്പരപ്പുകൾ ചുട്ട അരിപ്പരപ്പുകൾ ചുട്ട അരിപ്പരപ്പുകൾ.</p>	<p>• மசூர் - அரிசி மாசினால் உண்டாக்கி விடப் பண்ணி ஜூதத்தில் வைத்து சிவ்வெலுத்துவதற்கான கிளிசியைத் தெய்தி, எண்ணெயில் சுவியிட்டு வதற்காக.</p>	50

Roti

Same 'chandarika'
Equal quantities of rice and broken black gram are gently roasted and then powdered and mixed with some rice flour. Cumin seeds etc. are then added to it and also a little buttermilk. It is then made into circular forms resembling coiled ropes and then fried in oil.

'Roti' made of the flour of Bengal -gram

சமைக்கப்பட்ட
செய்தல்.

சமைக்கப்பட்ட
செய்தல்.

சமைக்கப்பட்ட
செய்தல்.

சமைக்கப்பட்ட
செய்தல்.

Malaretti	English	Malayalam	Tamil	Page.
ഇടലി	'Iddali' fried in oil instead of cooking in steam.	ഇടലിയിൽ ചുട്ടതാക്കിയ കറി. ഇടലിയിൽ ചുട്ടതാക്കിയ കറി.	ஆகியில் வேக வைக்கிற தற்கு பதில் எண்ணெயில் வதர்த்த இட்டலி.	45
വുടലി	Wheat flour is mixed with ghee and spread out, baked in fire well powdered, then mixed with ghee and sugar, scented and rolled into balls.	വുടലിയിൽ ചുട്ടതാക്കിയ അരി. ചുട്ടതാക്കിയ അരിയിൽ ചുട്ടതാക്കിയ അരി. ചുട്ടതാക്കിയ അരിയിൽ ചുട്ടതാക്കിയ അരി. ചുട്ടതാക്കിയ അരിയിൽ ചുട്ടതാക്കിയ അരി.	கொதுக்கி மாவும் கொள் யும் சேர்த்து திணைத்து அப்பளம் செய்து அள வில் உட்டுடுத்த பொ டியாக்கி செப், சனி, ச லக்காய் முதலியவை சேர்த்து உருண்டை உரய் பிடித்த கலவை பதமாக்கும்.	49
റോട്ടി	'Roti' (bread) made of barley flour.	റോട്ടിയിൽ ചുട്ടതാക്കിയ അരി.	பலப்பொடியால் செய்த ரோட்டி.	36

A new earthen pot is coated on the inside with sour curds. Wheat flour mixed with half its quantity of sour curds and some ghee is placed in this pot till the mass gets sour. Then it is poured into hot ghee through a vessel with a hole at its bottom and got in the form of a tube in irregular coils resulting in more or less a circular form. It is then dipped into a

பெரிய களிப்பாண்டின் உள்ளே கெட்டி நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும்.

ஒரு புதிய மண் பாத்திரத்தின் உள்புறம் நல்ல கட்டித் தைரியில் கிண்பித்து பிற்பாடு 2 பங்கு கோதுமை மாவும் 1 பங்கு தைரும் கொஞ்சம் நெய்யும் சேர்த்து நன்றாய் கிண்பித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும். நெயர் திணித்துக் கொடுக்கப்பட்டுள்ளதாகும்.

mixed with salt, ginger and asafoetida.

A sweet cake made by mixing roasted sesame seeds with molten molasses.

'Churma-ladu' fried in ghee instead of baking in fire.

A preparation like 'Koravade' substituting for black gram rice flour mixed with curds.

Finely broken wheat is well boiled, then

தூ எடுக்கிற ஒருவகை அன்னம். எள்ளுருண் லீட.

56

கணலில் சுட்டு எடுப்பதற்கு பதில் கொய்யில் வறுத்துத் தடுக்கிற தெர்ம்மரலாடு.

49

அரிசிமாவும் தயிரும் சேர்த்து செக்கிற ஒருவகை வடாம்.

40

நல்ல பொடி ரைவைய ஐலம் விட்டு வேகவைத்து

48

The flour of barley slightly soaked in hot water and made into a cake.

தயாபூசி வுதவடினைக்
கூட்டுவதற்கு
கூட்டு.

பவமாவை வெந்நீரில்
ஊற வைத்து வைத்து
செய்திற் ஒருவகை அப்-
பம்.

The flour of some pulse like Black-gram is mixed with salt, asafoetida, saffron, and cumin seeds, spread out into thin circular pieces and either baked in fire or fried in oil.

புக்காய்.

அப்பளம்.

Same as 'Tilave'

அஜின.

எள்ளுருண்டை.

A mixture of the flour of wheat and Bengal-gram is taken and

தொகுத்து, கவையடி, சிவ
காய், கருகூட்டினிவ
பெண்ணு நறுவண்ணு இக்கி

கோதுமை மாவும் கடலை
மாவும், ஜீரகம், காயி,
மிளகு இவையும் கொள்-

